ISSN 0235—7771

AKADEEMIA

32. AASTAKÄIK 2020 NUMBER 1

"Autistlikud psühhopaadid" lapseeas . . . . . Hans Asperger
Sotsiaalsed konstruktsioonid . . . . . Riin Kõiv
Ülikooli pidu . . . . . Toomas Kiho
Liimist lahti õigeusumaailm . . . . . Priit Rohtmets
Usulise keele olemus . . . . . Paul Tillich
Öö lokaalis . . . . . Madis Kõiv
Hundiaeg . . . . . Tiina Vähi
Arvustused . . . . . Cornelius Hasselblatt, Mikko Ketola

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Alar Karis, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Piret Kuusk, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Peeter Olesk, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja . . Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee
tegevtoimetaja . . Indrek Ude – indrek.ude@akad.ee
universalia Jaan Kangilaski – jaan.kangilaski@akad.ee
humaniora / *socialia* . . . Mart Orav – mart.orav@akad.ee
naturalia . . . . Kalle Hein – kalle.hein@akad.ee
keeletoimetaja . Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee
korrektor . . . Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, 51007 Tartu, Eesti

Telefonid: 7423146, 7423050

E-post: akadeemia@akad.ee

Ilmavõrgus: www.akad.ee
www.facebook.com/AjakiriAkadeemia/

© AKADEEMIA 2020
Trükk: AS Pakett.
Trükiarv: 1500.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

32. AASTAKÄIK 2020 NUMBER 1 (370)

"Autistlikud psühhopaadid" lapseeas. I
Hans Asperger 3
Tõlkinud Katrin Laiapea

Mis, kes, kuidas ja millal on sotsiaalselt konstrueeritud
Riin Kõiv 54

Ülikooli pidu
Toomas Kiho 76

Liimist lahti õigeusumaailm
Priit Rohtmets 78

Usulise keele olemus
Paul Tillich 115
Tõlkinud Jaan Lahe

Öö lokaalis: Katkend romaanist *Minu ema sõnumid*
Madis Kõiv 128

Hundiaeg: Mõtisklus
Tiina Vähi 155

Arvustus: Kalevipoeg pilteeposena ja võru keeles! *Kalõvipoig: Pilteepos. I osa = Kalevipoeg: Pilteepos. I osa.* Kokkopandja MTÜ Kultuuripärandi Hoidja, raamadu tegijä' Trageli Toom, Annioni Raoul, Laimetsa Marek, võro kiilde ümbre pandnu' Kalla Urmas ja Hao Paul, kunstnik Trageli Toom. Tallinn: MrBee, 2014. 56+56+10 lk;

Kalõvipoig: Pilteepos. II osa = Kalevipoeg: Pilteepos. II osa. Raamadu tegijä' Dudini Jevgenia, Annioni Raoul, kunstnik Dudini Jevgenia, võro kiilde ümbre pandnu' Kalla Urmas, edesõna ja keskraamadujutt Purga Sirje. Tallinn: MrBee, 2016. 68+ 70 lk; *Kalõvipoig: Pilteepos. III osa = Kalevipoeg: Pilteepos. III osa*. Raamadu tegijä' Raoul Annion, Ats Nukki, kunstnik Ats Nukki, võro kiilde ümbre pandnu' Urmas Kalla, edesõna ja keskraamadujutt Madis Arukask. Tallinn: MrBee, 2017. 88+88 lk.

Cornelius Hasselblatt 177
Tõlkinud Kalle Hein

Riho Altnurme (toim.). *Eesti kiriku- ja religioonilugu*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018. 390 lk. Riho Saard. *Ristitud eestlane*. Tallinn: Argo, 2018. 606 lk.

Mikko Ketola 180
Tõlkinud Jaan Kangilaski

Abstracts
..... 185

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine
TASUTA: www.kultuurileht.ee

Graafika lk 53, 75, 77, 127, 154:

VELLO VINN (1939) on õppinud aastatel 1959–1962 Tartu ülikoolis inglise filoloogiat, ühtlasi võttis osa kunstikabineti tööst, lõpetanud Eesti Kunstiakadeemia (ERKI) klaasehistöö erialal 1968. a, praegu vabakutseline kunstnik.

"AUTISTLIKUD PSÜHHOPAADID" LAPSEEAS

Hans Asperger

Tõlkinud Katrin Laiapea

PROBLEEMIPÜSTITUS

Asjade liigitamine ja nende ülesehituse mõistmine on teaduse ülimaid eesmärke. Vastuoludest tulvil ja sujuvalt üksteiseks üleminevate elunähtuste külluses püüab mõtlev inimene kindlat pidepunkti leida sel teel, et annab üksiknähtustele nime, piiritleb neid teiste nähtuste suhtes, selgitab välja seosed, sarnasused ja erinevused, lühidalt — seab asjad teatud korda, süsteemi. See töö on teadmuse oluliseks eelduseks.

Teadus inimesest peaks käima sama rada. Mitte kuskil pole aga raskused suuremad kui siin: iga inimene on ainulaadne, kordumatu, jagamatu olend (*in-dividuum*) ja seepärast lõpuks ka teistega võrreldamatu. Igas isiksuses leidub üksteisele näiliselt vasturääkivaid jooni — just vastuoludest ja pingetest elu ju koosnebki.

Lõppude lõpuks on inimene kõige mõistatuslikum olevus maa peal; isiksuse sügavaim olemus ei avaldu ei neile, kes üritavad iseennast tundma õppida, ega ka vastasseisja pilgule, kes soovib teise inimese olemusse tungida.

Hans Asperger. Die "Autistischen Psychopathen" im Kindesalter. — *Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten*, 1944, Bd. 117, Nr. 1, S. 76–136. Viini ülikooli meditsiiniteaduskonnale esitatud habilitatsioonitöö.

Hoolimata neist raskustest või vahest just nende tõttu on mõtlevad inimesed läbi aegade innukalt püüdnud inimestest aru saada ja neid ka liigitada, reastada pildid inimisiksustest ja neid üksteise suhtes piiritleda, seega — jõuda *tüpoloogiani*, mis arvestaks elu mitmekesisust.

Püüetel inimnähtusi liigitada on peamiselt kolm suunda:

1. Liigitamise aluseks püütakse võtta *üks* vastandipaar; seda teeb eelkõige Kretschmer (sest kuigi ta tunneb kolme või nelja isiksusetüüpi, algab tema jaoks kõik siiski peaasjalikult skisotüümi ja tsüklotüümi polaarsusest),[1] samuti — mitmesugustest lisaeristustest hoolimata — Jaensch[2] (integreeritud ja desintegreeritud tüübid) ning Jung[3] (introvertsed ja ekstravertsed tüübid).

Nii viljakaks kui need liigituspõhimõtted heuristilise printsiibina ka on osutunud, ei ole säärane "ühemõõtmeline" (Schröder[4]) lähenemisviis inimnähtuste mitmekesisuse asjakohaseks hindamiseks siiski piisav. Just normaalse variatsioonirea piiresse jäävate isiksuste ja omakorda just laste ning noorte puhul mõjuvad niisugused liigituskatsed tihti üsna kramplike ja ebaveenvatena. Kretschmeri teooria näib meile siiski ühes aspektis kõrgeimat hinnangut väärivat, nimelt kehalise ja hingelise, "kehaehituse ja iseloomu" ühisvaatluses. Kretschmer näitas meile esimesena päris täpselt (millest ju paljudel juba varemgi oli ettekujutus olemas, tõsi küll, üsna ähmane — mõeldagu kas või vana füsiognoomika ja frenoloogia püüdlustele), et kehaline ja hingeline ülesehitus vastavad teineteisele pisimate üksikasjadeni.

---

[1]Ernst Kretschmer (1888–1964) oli Saksa psühhiaater. Skisotüümiks nimetatakse enesessesulgunud ja kontakte vältivat inimtüüpi. Tsüklotüümi iseloomustab erutatud ja rõhutud meeleolu perioodide kestev vaheldumine. *Toim.*

[2]Erich Rudolf Jaensch (1883–1940) oli Saksa psühholoog ja filosoof. *Toim.*

[3]Carl Gustav Jung (1875–1961) oli Šveitsi psühhiaater, analüütilise psühholoogia rajaja. *Toim.*

[4]Paul Schröder (1873–1941) oli Saksa psühhiaater ja neuroloog. *Toim.*

2. Seejärel tuleb siin nimetada tõelisi *tüübiõpetusi*. Isiksusi, eelkõige psühhopaatilisi isiksusi püütakse kirjeldada ja liigitada üheainsa, "peamise" loomuomaduse järgi. Siinkohal ei ole võimalik neid arvukaid olemasolevaid tüübiõpetusi ega isegi psühhopaatiliste isiksuste tüpoloogiaid põhjalikult käsitleda. Kuid olgu üksnes näitena mainitud kõikidele ilmselt tuntuim ja praktiliseks tööks sobivaim liigitus — Kurt Schneideri oma (Schneider 1934).[5] Schneider eristab hüpertüümseid, depressiivseid, ebakindlaid, fanaatilisi, võimuahneid, labiilseid, plahvatavaid, tundetuid, tahtejõuetuid ja asteenilisi psühhopaate ning kirjeldab neid isiksusepilte veenvalt oma rikkalikule psühhiaatrilisele kogemusele toetudes.[6]

Niisuguse lähenemisviisi vastu on kaalukaid väiteid esitanud eelkõige Paul Schröder (1938)[7] ja tema koolkond: olevat täiesti lubamatu vaesestamine iseloomustada isiksusi vaid üheainsa loomuomaduse põhjal ja jätta tähelepanuta kõik teised, mis neid samuti mõjutavad. Ka Schneider on möönnud, et isiksusetüübid on "esmased ja — individuaalset silmas pidades — alati umbkaudsed, põhimõtteliselt ühekülgsed lähtepunktid". Kohe ilmnevat vajadus käsitleda iga tüübi kõrval selle arvukaid alavorme, kombinatsioone, seoseid muude psüühikahäiretega, kusjuures mõnikord tekib küsimus, kas ehk pigem mõni neist "kõrvaljoontest" peamise asemel arvesse ei tule. Seepärast peaks selles lõputult kirjus isiksusestruktuuride rägastikus algusest peale täielikult loobuma ühemõõtmelistest tüpoloogiatest ja võtma iga süsteemse kirjelduse aluseks nende mitme- või paljumõõtmelisuse.

---

[5] S.t Kurt Schneider. *Die psychopathischen Persönlichkeiten*. Leipzig—Wien: Franz Deuticke, 1934.

[6] Kurt Schneider (1887–1967) oli Saksa psühhiaater, kelle tüpoloogia mõjutas paljusid hilisemaid, sealhulgas praegusi isiksusehäirete klassifikatsioone. Hüpertüümiks nimetatakse aktiivset ja optimistlikku ning asteenikuks hüpohondriliselt oma kehale keskendunud isiksusetüüpi. *Toim.*

[7] S.t Paul Schröder. "Kinderpsychiatrie". — *Die Monatsschrift für Psychiatrie und Neurologie*, 1938, Bd. 99, S. 269–293.

3. Nii jõuab Schröder oma isiksuste, eelkõige laste isiksuste liigituseni (Schröder 1931).[8] Kui inimese juures õnnestub kirjeldada tema hingeelu kõiki olulisi tahke, mis on iga indiviidi puhul erinevas *kvantitatiivses* jaotuses üheks tervikuks "sulandunud", siis peab sellest inimesest tekkima selge pilt, mis võimaldab kindlaks määrata kõik tema reageerimisviisid ning millest saab tuletada ka kasvatusliku hoiaku ja mitte viimases järjekorras ühtlasi sotsiaalse prognoosi. Psüühikahäired (sõna "psühhopaatia" Schröder ei tunnista, sest sellest võiks järeldada, nagu oleks psühhopaat poolvõi veerandnarr, mis pole õige ei tema vaimset seisundit silmas pidades ega ka pärilik-bioloogilises mõttes) ei seisne mitte selles, et mõni neist tahkudest puuduks või mõni uus oleks lisandunud. Kõik psüühilised eripärad, ka kõige koletumad, on kirjeldatavad ja seletatavad iga üksiku tahu ja kalduvuse määra erinevusest, samuti kõikide osade tervikuks liitumise tulemusest lähtudes. Nii kirjeldab Schröder psüühilistest külgedest peale intellekti muu hulgas tungi (spontaansust), tasakaalukust, võimuahnust, fantaasiat ja — ilmselt kõige tähtsamana kõigist neist külgedest — tundelisust (vt Heinze 1932).[9] Mitte *üks* külg, vaid kõigi külgede kooskõla otsustab inimese saatuse. Nii on näiteks tasakaalutute tüüpide puhul oluline, kas nad on tundelised ja suudavad seetõttu piisavalt sidemeid luua või on nad tundekülmad ja võimuahned; võib arvata, et ülirikka kujutlusvõimega, tugevate tungidega, suure võimujanuga ja vähese tundelisusega inimesest saab aferist; on tal aga sama suure kujutlusvõime ja samasuguste tungide juures head tundeelulised omadused, võib temast saada näiteks kunstnik, kel pole mingeid sotsiaalseid konflikte.

Kahtlemata on selline karakteroloogiline lähenemisviis eelkõige praktilis-pedagoogiline — tuleneb see ju tervenisti mõistvast ja armastavast tööst laste ja noortega — ning hästi kasutatav ka hoolekandeabinõude vajaduse ja laadi üle otsustamisel

[8] S.t Paul Schröder. *Kindliche Charaktere und ihre Abartigkeiten, mit erläuternden Beispielen von Heinze*. Breslau: Ferdinand Hirth, 1931.

[9] S.t Hans Heinze. "Zur Phänomenologie des Gemüts". — *Zeitschrift für Kinderforschung*, 1932, Bd. 40, S. 371–456.

ning igal juhul parem kui mõni neist levinud tüübiõpetustest, eriti süstemaatilistest tüpoloogiatest. Ennekõike näib see end õigustavat pigem normaalse variatsioonirea piiresse jäävate isiksuste puhul, sest inimesele, kelle isiksusepilti ei määra üheainsa psüühilise kalduvuse suur hälve või kvalitatiivne kõrvalekalle, tehtaks hindamisel ülekohut, kui teda üritataks paigutada või suruda mingisse tüpoloogiasse.

Kuid ka Schröderi teooriale võiks vastu vaielda nii põhimõttelisest kui ka praktilisest küljest. Miks on nii, et Schröderi koolkonna kirjeldatud pildid laste isiksustest ei mõju tihti siiski päris kujukate ja elavatena? Kuigi erinevalt teistest, ühemõõtmelistest inimese tüpologiseerimise süsteemidest pretendeerib see lähenemisviis põhjendatult mitmemõõtmelisusele, tekib tihti siiski tunne, eriti kui üritatakse ise seda süsteemi inimestele rakendada, et Schröderi "mõõtmetest" või tahkudest ei piisa, et leidub veel muid külgi, mida see süsteem ei hõlma. See on muidugi etteheide, mis käib üldse iga süsteemse karakteroloogia kohta. Kui hoitakse kinni ette kindlaks määratud skeemist, siis ei osata enam näha ega õigesti hinnata niisuguseid omadusi, mis on võib-olla küll olulised ja annavad isiksusepildile talle ainuomased, individuaalsed jooned, kuid mida paikapandud süsteemis ei esine.

Ja teine, veelgi olulisem etteheide: liiga kergelt võib see, kes niisugust isiksuse vaatlemise süsteemi rakendab, jõuda väärarvamusele, et inimloomust saab seletada osade summana, summana iseenesest konstantsetest tõikadest, mis igal üksikjuhtumil üksteisest vaid kvantitatiivselt erinedes annavad lihtsa liitmise tulemusena terviku. Elusolendit, liiatigi veel inimest kui kõrgeimalt arenenud elusolendit ei saa vaadelda osade summana, kui tema olemust vähegi õigesti soovitakse mõista. Inimisiksus on *organism*, mis tähendab, et iga tema loomuomadus on teiste omadustega seotud, saab kõigilt teistelt kindla värvingu ja heidab ka ise kõigile teistele teatud valgust. Isiksuse võrdkujuks ei ole mitte kaaluvihid, mis annavad oma erinevate raskustega kindla lõppsumma, kindla "resultandi", vaid kangas, mis koosneb paljudest erksatest niitidest, millest igaüks teist kinni hoiab ja seob. Üksikud psüühika tahud ei ole seetõttu mitte konstandid, mis oleksid

alati iseendaga võrdsed ja erineksid üksteisest ainult kvantiteedilt ning mida saaks rehkendusse panna, vaid ilmutavad ise arvukaid kvalitatiivseid erinevusi ja on seepärast üksnes teatava reservatsiooniga omavahel võrreldavad.

Olgu selle mõtte selgitamiseks toodud kaks näidet. Isegi kui möönda, et teatud iseloomujooni ei saa vaadelda ülejäänutest lahus, näib vähemalt *intelligentsuse* puhul see siiski võimalik olevat. See olevat ju päris täpselt eraldi mõõdetav ja kvantitatiivselt kindlaksmääratav, nagu paistavad tõestavat ka kõige tuntumad vaimse võimekuse testimise meetodid, eelkõige Binet' oma[10] ja selle modifikatsioonid. Tuleb aga rõhutada, et ka intelligentsust *kui sellist*, mida oleks inimestel üksnes kvantitatiivselt erineval määral, pole olemas. Pigem on asi nii, et intelligentsuse õigel hindamisel "mängib kaasa" kogu ülejäänud isiksus. Seepärast peab õigesti tehtud intelligentsustest suutma väljendada olulist kogu isiksuse kohta, seega kajastama peale andekuse määra ka mõtlemisviisi ja isiksuse probleeme, huvisuundi, spontaansust, meelelaadi, suhtlemist, kujutlusvõimet, originaalsust — kõike pole võimalik siin üles lugeda, tulemuseks oleks umbes sama palju variante, kui on võimalikke isiksusi. Kui erinev on näiteks tüüpiline poiste intelligentsus tüüpilisest tüdrukute omast, kui suur on kvalitatiivne erinevus närvilise ja pedantse juurdleja, originaalse autisti (sellest tuleb veel käesolevas kirjatööski juttu) ja primitiivse "integreeritu", tühja lobamoka ja täpselt formuleeriva, kõhklusi tulvil punktuaalse "intellektuaali" tulemuste vahel! (Meil on kavas peatselt kirjeldada testimismeetodit, mis võimaldab tänu oma vabale, testitava iseärasustele paindlikult kohandatud rakendusviisile öelda olulist ka testitava isiksuse kohta.)

Teine näide: Schröderi teoses saab keskse tähenduse *tundelisuse*, selle psüühika külje hindamine (Schröder 1931; Heinze 1932), "mille sisuks on suhted teiste inimestega ja millel on võime olla teiste suhtes osavõtlik, tunda neile kaasa, olla nendega". Just tõsiasjast, et tundelisuse väärtustamine on Schröderil nii ot-

[10]Prantsuse psühholoogid Alfred Binet (1857–1911) ja Théodore Simon (1872–1961) töötasid nn Binet'-Simoni testi välja möödunud sajandi algul. *Toim.*

sustava tähtsusega, võime ära tunda Schröderi teose suuruse; see on niisuguse inimese teos, kes oli suur pedagoog ja suur armastaja (ikka ja jälle kordub tundelisuse käsitlemisel sõna ja mõiste *agape*!). Kuid ka tundelisuse vaatlemisel peame tegema sama reservatsiooni, mille tõime äsja esile intelligentsuse puhul: tundelisuski ei ole konstant, mida oleks inimestel lihtsalt erineval määral, vaid see on ise tohutult keeruline funktsioon, mis isiksuseti kvalitatiivselt suuresti erineb. Ka inimese tundelisuses avaldub kogu tema isiksus, ka tundelisust saab õigesti mõista üksnes kogu isiksust arvesse võttes. Kui teistsugune on see, mida me tundelisuseks nimetame, näiteks tasakaalutu inimese puhul, kes loob äärmiselt kergelt kiindumussuhteid inimeste, loomade ja asjadega, kes kingib ära oma vara, et teisele rõõmu valmistada, kelle kahetsuspisarad on kahtlemata siirad, nii nagu on inimlikult siirad üldse kõik tema tunded — ja siiski ei saa selle kõige peale kindel olla, ikkagi haaravad tungid ja ahvatlus selle kaasa —, ja kui teistsugune on tundelisus juurdleva, rikka hingeeluga lapse puhul, kelle poolehoidu on raske võita, kes on oma kiindumuse väljendamises tagasihoidlik, kes aga selle tunde pärast, mis seob teda vanemate, juhendaja või sõbraga, peab vastu, muutub paremaks, õpib —, ja kui teistsugune on omakorda autistlike psühhopaatide "tundelisus", milles liigutav kiindumus näiteks loomadesse või asjadesse on näiliselt seletamatus vastuolus äärmusliku tundetuse ja julmusega inimeste, eriti lähedaste inimeste suhtes! Kui suured on üleüldse vastuolud teatud inimeste puhul, kui tahta hinnata nende tundelisust, vastuolud, mida ei ole võimalik lihtsalt mõistete "tundevaesus" või "tunderikkus" alla paigutada ega kvantitatiivselt mõõta.

Samamoodi võiks sedastada ka Schröderi karakteroloogilise süsteemi teiste psüühiliste tahkude puhul — nagu muide muudegi karakteroloogiliste süsteemide, näiteks Klagese[11] oma puhul, mis mitmes mõttes mõjub veelgi dedutseeritumana —, et need tahud on inimeste juures kvalitatiivselt väga erinevad ja saavad erilise värvingu kogu ülejäänud isiksuselt. Meil tuleb tunnistada, et püü-

[11] Ludwig Klages (1872–1956) oli Saksa filosoof, psühholoog ja grafoloog. *Toim.*

des jõuda isiksusepildini nii, et iseenesest konstantsed, ühes või teises kvantitatiivses vahekorras olevad osad liidetakse tervikuks, tekib pilt, mis pakub paljudel juhtudel, nagu Schneider endagi tüpoloogia kohta möönab, samuti vaid ligilähedasi väärtusi, "umbkaudseid lähtepunkte", kui seda pilti ei õnnestu komplektse vaatluse loomingulise akti abil muuta üksteisega seotud osadest koosnevaks tervikuks, üheks organismiks. See õnnestub aga meie arvates paljudel juhtudel paremini, kui selle asemel et üritada tervikuni jõuda süsteemi järgi korrastatud osadest, liigutakse, vastupidi, tervikuna käsitatava isiksuse juurest üksikute iseloomujoonte poole.

Äsja esitatud argumendiga süsteemse-karakteroloogilise meetodi vastu on seotud veel üks: kui tuntakse sundust otsida oma skeemi järgi alati samu loomuomadusi, "isiksuse tahke" (ja ainult neid), siis saadakse väga sageli terve hulk täiesti ebaiseloomulikke andmeid, eriti kui teatud tahud ja kalduvused on olemas keskmisel, läbilõikelisel määral ega ütle seetõttu inimese kohta midagi tähendusrikast. Mõne inimese puhul ei ole oluline küsida näiteks tema kujutlusvõime, auahnuse, spontaansuse kohta: kui selgub, et tal on seda või teist omadust keskmisel määral, siis niisugused andmed üksnes koormavad pilti, mitte ei tee seda selgemaks. Kui aga püüda inimese juures ära tunda just iseloomulikku, tema olemust määravat, jättes tähelepanuta kõik ebaiseloomuliku, saadakse tulemuseks tähendusrikas pilt tema isiksusest, nii nagu kunstnik toob oma teostes esile vaid olulised jooned ja heidab kõrvale keskpärase, andes just sedasi teosele veenva, tõelise tähenduse.

Kogemus on näidanud, et püüe käsitada isiksusi ette kindlaks määratud seisukohtade põhjal kitsendab vaatevälja ja peidab endas ohtu, et just ainukordne — ja seega selle inimese juures kõige olemuslikum — jääb märkamata.

Meie meetod lähtub *intuitsioonist*, püüdest mõista isiksuse *ülesehituse põhimõtet*; me püüame välja tuua neid jooni, mis määravad selle, kuidas iseloomustatav isiksus on *organiseeritud*.

Selle meetodi teadusliku põhjenduse eest oleme tänu võlgu Ludwig Klagesele (Klages 1936a, 1936b):[12] inimese olemuse avavad meile tema väljendusnähtused. Mulje, mille need nähtused meile jätavad, võimaldab meil luua pildi meie ees seisvast isiksusest.

See meetod — liikumine väljendusnähtuste juurest olemuse juurde — loobub teadlikult etteantud süsteemist. See lähtub teadlikult indiviidist, üritab tema isiksust mõista selle ainukordsuses, püüab leida reeglipärast vastavust välise ja sisemise, kehalise ja psüühilise, motoorika, miimika, liigutuste, vegetatiivsete nähtuste (milles psüühiline "aset leiab"), kõnemodulatsiooni ja rääkimisviisi ning iseloomuomaduste vahel. Nii nagu me püüame meie ees seisva inimese juures lihtsalt seda seletada ja sellest pilti luua, mis temas "väljendub", nii loobume ka teadlikult tema asetamisest kunstlikult loodud testiolukorda, tema surumisest stereotüüpsesse testimismasinasse, millel ei ole mingit seost sellega, mida ta iga päev kogeb. Nii nagu me nüüdseks rakendame Binet' testi üksnes suure reservatsiooniga, peame ka kõiki "isiksuseteste" suisa vääraks, sest nende tulemused ei vasta kunagi lapse tõelisele olemusele. Me usume, et sellele, kes oskab vaadata, avaneb inimese olemus üksnes siis ausalt ja ehtsana, kui ta selle inimesega koos aega veedab, kui ta saab jälgida neid arvukaid reaktsioone, mis selle inimese juures iga päev töö, õppimise ja mängimise käigus, pinge all ja spontaansel tegutsemisel, vabas, sundimatus olukorras aset leiavad. Iga kunstlikult loodud olukord, ka iga testisituatsioon kätkeb ohtu, et laps käitub erinevalt sellest, kes ta tõeliselt on, näiteks kammitsetult, hirmunult või oma ebakindlust ja kontaktitundlikkust liialdustega kompenseerides, või vastupidi, võttes end kokku eriliseks pingutuseks, milleks ta tavalises kooli- ja ühiskondlikus olukorras võimeline ei ole. Peale selle: olulised iseloomujooned, eelkõige tundeelulised, avalduvad vaid sellele, kes last ise juhendab, talt distsipliini ja tulemusi nõuab; üksnes sellele, kes ise kuulub sellesse elavasse terviklusse, mis juhenda-

[12] S.t Ludwig Klages. *Die Grundlagen der Charakterkunde*. Leipzig: Johann Ambrosius Barth, 1936; Ludwig Klages. *Grundlegung der Wissenschaft vom Ausdruck*. Leipzig: Johann Ambrosius Barth, 1936.

ja ja lapse vahel eksisteerib, sellesse arvukates teadlikes ja veelgi arvukamates ebateadlikes seostes üksteisele reageerivasse tervikusse. Seega avaldub vaadeldava lapse sügavaim olemus üksnes inimesele, kes ise koos selle lapsega pedagoogilises situatsioonis viibib — loomulikult peab tal olema õige vaist juhendada ja ka vaadelda. Ent kui need äsja kirjeldatud eeldused on täidetud, kaalub niisugust laadi vaatlus üles iga muu testisituatsiooni. Nii on võimalik tõeliselt mõista lapse isiksuse olemust, selle orgaanilist ülesehitust, teha sellest teadmisest kõik pedagoogilised ja hoolekandelised järeldused ning üsna kindlasti vastata ka lapse tuleviku kohta käivatele küsimustele, puudutagu need siis elukutsevaliku nõustamist või arengu prognoosimist.

Siinkohal kohtame üht olulist vastuväidet: kui üksikisikut vaadeldakse kirjeldatud viisil, loobudes igasugusest etteantud süsteemsest meetodist, ning tema olemust üritatakse seletada tema väljendusnähtuste, tema käitumise põhjal reaalses olukorras, kas ei seisa siis niisuguse hindamismeetodi juures meie ees ainult üksikisikud, kel pole üksteisega mingit seost, kes pole omavahel võrreldavad, kes ei liigitu kuhugi ega lase end kuhugi liigitada? Kas ei tähenda seetõttu niisugune isiksuse vaatlemise meetod lõpuks loobumist teaduslikkusest, mis nõuab ju ometi korrastatust sarnasuste ja erinevuste põhjal?

Nii see siiski ei ole. Kui me püüame lapse isiksust näha organiseeritud tervikuna, mille puhul kehaline ja iseloomusse puutuv, kõik motoorikas ja vegetatiivses süsteemis aset leidvad väljendused ja psüühilised protsessid ning isiksuseomadused üksteisele vastavad; mille puhul üks on teise kaudu tõlgendatav, siis ei näe me ometi iga üksikut last kui eraldiseisvat, teistega võrreldamatut olevust. Olgugi et iga inimene on ainulaadne ja oma isiksuse keskmes kordumatu, liigituvad üksikud isiksused meie silmis kõigest hoolimata ikka ja jälle rühmadesse, tüüpidesse, mis ei ilmuta seoseid mitte üksnes neid nüanssideni organiseerivas idees, vaid kattuvad tihti üllatavalt täpselt ka selle isiksuse välimuse ja käitumise arvukates üksikasjades, kõikides neis joontes, mis räägivad meile inimese olemusest.

Selle meetodi eesmärk on samuti tüpoloogia, mis aga veelgi konkreetsemalt kui Schneideri oma loobub loogiliste vaatepunktide põhjal üles ehitatud süsteemist, sest niisugune süsteem ei tundu meile tõsieluga kooskõlas olevat.

Käesoleva uurimuse eesmärk on näidete abil tõestada ülal arendatud mõtte õigsust ja rakendatavust. Järgnevalt kirjeldame niisugust lapsetüüpi, mis mitmes mõttes võiks huvi pakkuda: ühetaoline põhihälve, mis väljendub täiesti tüüpiliselt kehalises, väljendusnähtustes, kogu käitumises ning üsna märkimisväärsetes ja väga iseloomulikes kohanemisraskustes; kui paljudel juhtudel on esiplaanil ka sotsiaalne suutmatus, siis kompenseerib seda muudel juhtudel jällegi mõtlemise ja tunnetuse erakordne originaalsus, mis viib hilisemas elus sageli eriliste saavutusteni. Nõue, et keskmise raamidest välja jäävad erilised inimesed vajaksid ka erilist pedagoogilist lähenemist, mis oleks kohandatud nende spetsiifilistele probleemidele, on niisuguste psühhopaatide puhul hästi tõestatav. Ja lõpuks on siin samuti võimalik tõestada, et hälbelistel inimestelgi on suures sotsiaalses kogukonnas täita oma roll, eriti kui neid mõistvalt ja hoolivalt juhitakse. Seega on küllalt põhjusi, mis õigustavad just selle hälbeliste laste rühma täpsemat analüüsimist, seda enam, et siin käsitletavad küsimused juhatavad meid psühholoogia ja pedagoogika kesksete probleemide juurde.

NIMETUS JA MÕISTE

Püüdes leida ja defineerida põhihälvet, mis määrab, kuidas selle hälbega laste rühma kuuluv isiksus näib olevat organiseeritud, oleme valinud mõiste "autistlikud psühhopaadid". See nimetus on tuletatud mõistest "autism", sellest skisofreenikute puhul äärmuslikult väljenduvast põhihälbest. See väljend — meie hinnangul meditsiinilise mõisteloome alal üks parimaid keelelisi ja mõistelisi leide — pärineb teatavasti Eugen Bleulerilt.[13]

[13] Šveitsi psühhiaater Eugen Bleuler (1857–1939) võttis kasutusele ka skisofreenia mõiste. *Tlk.*

Kui tavaliselt elab inimene katkematutes vastastikustes suhetes ümbritsevaga, sellele pidevalt reageerides, siis "autistide" puhul on need suhted tõsiselt häiritud ja piiratud. Autist on ainult "tema ise" (seepärast ka sõna αὐτός), mitte elav osa suuremast organismist, mis teda pidevalt mõjutab ja mida ta ise pidevalt mõjutab. Järgnevalt kasutame skisofreenilise autismi kohta Bleuleri sõnastust (Bleuler 1930: 287 jj):[14] "Skisofreenikud kaotavad kontakti reaalsusega" erineval määral, "ei huvitu enam välisest maailmast". Neil "puudub initsiatiiv, kindel siht, nad ei märka paljusid tõeluse tegureid, on hajameelsed, neil on äkilisi ideid ja veidrusi". "Paljud üksikud tegevused, samuti kogu ellusuhtumine on väljastpoolt ebapiisavalt motiveeritud"; "nii tähelepanu intensiivsus kui ka ekstensiivsus on häiritud". "Tahe on tihti ebajärjekindel, teatud tingimustel aga võivad nad mõnest eesmärgist visalt kinni hoida"; tihti võib kohata "tujukat isemeelsust"; "patsiendid tahavad midagi ja tahavad samas täpselt vastupidist", tuleb ette "sundkäitumist, automaatseid tegevusi, käsuautomatismi jms". "Nad elavad kõikvõimalike soovunelmate ja jälitusluulude kujutlusmaailmas." Niisugust mõtlemist, mida ei määra tegelikkus, vaid soovid ja afektid ning mida Bleuler nimetab "autistlikuks" või "dereistlikuks" mõtlemiseks (Bleuler 1922),[15] esineb peale skisofreenikute, kelle puhul see kõige kummalisemaid õisi ajab, palju ka mittepsühhootiliste inimeste juures ja rohkesti tavamõtlemises, ebausus ning pseudoteaduses. (Just see autistliku olemuse viimati nimetatud tahk ei mängi meie laste puhul olulist rolli, viiteid niisugusele mõtlemishälbele esineb vaid aeg-ajalt.)

Seevastu leiame teisi äsja nimetatud autistlikke jooni ka selle psühhopaatiliste isiksuste tüübi juurest, mida me kavatseme kirjeldada. Nii nagu võime tõdeda, et skisofreeniku isiksust organiseerib järkjärgulise kontaktikaotuse protsess, ja nii nagu skisofreeniline autism annab oma erilise värvingu haige mõtlemisele ja kogu afektiivsusele, tema tundeelule, tahtele ja tegevusele —

[14] S.t Eugen Bleuler. *Lehrbuch der Psychiatrie*. 5. Auflage. Berlin: Springer, 1930.

[15] S.t Eugen Bleuler. *Das autistisch-undisziplinierte Denken in Der Medizin und Seine Uberwindung*. 3. Auflage. Berlin: Springer, 1922.

mistõttu skisofreenia peamised sümptomid saab vabalt viia mina ja välismaailma suhete pärsingu ühisnimetaja alla —, määrab ka meie laste olemuse suhete kitsenemine igas valdkonnas. Nende puhul pole aga tegu mitte lastega, kel oleks hälbinud isiksuse kese, seega mitte psühhootiliste, vaid üksnes rohkem või vähem kõrvalekaldeliste, psühhopaatiliste lastega. Kuid ka siin heidab põhihälve olulist valgust kõikidele isiksuse väljendustele, seletab probleeme ja suutmatust, samuti erilisi saavutusi.

Kui neid autistliku isiksuse iseloomulikke väljendusi on õpitud märkama, siis selgub, et see psüühikahäire, eriti kergemal kujul, pole laste seas sugugi haruldane. Järgnevalt kirjeldame mõnda iseloomulikku isiksusepilti.

Me alustame üsna suure psüühikahäirega poisist, kelle sotsiaalne kohanemine on tugevalt häiritud.

FRITZ V.

See 1933. aasta juunis sündinud poiss tuli Viini ülikooli lastekliiniku ravipedagoogilisse osakonda jälgimisele 1939. aasta sügisel. Poisi suunas siia kool: juba esimesel koolipäeval selgus, et ta "ei ole üldse koolivalmis".

Anamnees

Fritz on oma vanemate esimene laps (tal on kaks aastat noorem vend, kes on samuti pisut pahatahtlik ja probleemne, kuid kaugeltki mitte nii hälbeline kui Fritz). Sünnitus kulges täiesti normaalselt. Areng: kuigi motoorsed funktsioonid arenesid välja pigem hilinenult (ta õppis kõndima alles 14-kuuselt, oli pikka aega erakordselt kohmakas ja iseseisvusetu, sai praktilised igapäevatoimingud selgeks väga hilja ning raskustega — sellest tuleb veel põhjalikumalt juttu), siis rääkima õppis ta väga vara: 10-kuuselt (seega tükk aega enne kõndima hakkamist) ütles ta esimesi sõnu, õppis kiiresti end korralike lausetega väljendama, rääkis peagi "nagu täiskasvanu". Eriliste haiguste kohta ei ole midagi

teada, eelkõige puuduvad andmed, mis viitaksid mingile ajuprotsessile.

Juba väiksest peale oli temaga tohutuid kasvatusraskusi; ta ei kuuletunud ühelegi käsule, tegi lihtsalt, mida tahtis, või siis kästule täpselt vastupidi. Ta on alati olnud väga rahutu ja püsimatu, teda jätkub kõikjale, ta peab kõike katsuma, tunneb kõige vastu huvi, eirab kõiki piiravaid keelde. Tal on erakordselt tugev hävitustung: ta rebib katki või lõhub natukese aja pärast kõik, mis talle kätte satub.

Ta pole iial suutnud sulanduda ühessegi lastekollektiivi. Ta mängib alati üksi, mitte kunagi pole ta teiste lastega läbi saanud ega koos tegutsenud; "nad üksnes ärritavad teda", ta muutub alati kohemaid agressiivseks, virutab kõigega, mis parasjagu kätte juhtub, hoolimata sellest, et ta teised tõsiselt ohtu seab (kord juhtus see haamriga); seepärast arvati ta, kui teda üritati lasteaeda panna, sealt juba mõne päeva pärast jälle välja. Samamoodi ebaõnnestus koolipanekukatse juba esimesel päeval tema täiesti pidurdamatu käitumise tõttu; ta läks lastele kallale, jalutas hoolimatult klassis ringi, üritas riidevarna lammutada.

Mitte kellegi vastu ei tunne ta tõelist kiindumust; mõnikord on tal küll õrnusesööste, siis langeb ta ühele või teisele inimesele täiesti põhjendamatult kaela — see ei mõju aga sugugi rõõmsana, mitte üldse tõelise tundeväljendusena, ehtsa poolehoiuna, vaid millegi täiesti äkilisena, "otsekui rünnak". Jääb mulje, et ta ei suuda kedagi tõeliselt armastada, kellelegi meelehead teha. Talle on täiesti ükspuha, kui tema peale pahane ollakse või tema pärast kurvastatakse; näib isegi, nagu naudiks ta seda, et kasvataja tema peale ärritub, otsekui valmistaks see talle meeldivat närvikõdi, mida ta negativismi ja pahategude abil üritab esile kutsuda; (tema isepärastest pahategudest tuleb hiljem veel juttu).

Tõeline austus on talle tundmatu. Täiskasvanute autoriteet ei lähe talle kas üldse korda või käitub ta igasuguse aupaklikkuseta, kõnetab häbenemata ka võõraid; hoolimata sellest, et ta õppis erakordselt vara rääkima, polnud talle võimalik selgeks teha teietamist; ta sinatab kõiki.

Teatud stereotüüpsete liigutuste ja muude harjumuste tõttu (ka nendest tuleb käitumise kirjelduses veel juttu) mõjub ta väga iseäralikuna.

Perekonna anamnees. *Ema* pärineb ühe suurima Austria luuletaja perekonnast. Emapoolses suguvõsas on peaaegu kõik intellektuaalid, ema sõnutsi on ja olid kõik "veidi hullud geeniused"; paljud olevat "kenasti luuletanud". Emapoolse vanaisa üks õdedest — "andekas pedagoog" — oli eriti ekstsentriline ja täiesti eraklik. Emapoolsel vanaisal nagu ka tolle mitmel sugulasel ei lastud samuti riigikoolis käia, vaid ta pidi minema erakooli; selle vanaisaga olevat laps väga sarnane; ka vanaisal olevat nooruses samasuguseid probleeme esinenud; vanaisa mõjub pisut nagu karikatuurina õpetlasest, kes on endasse kapseldunud ja veidrik ega seisa kahe jalaga maa peal.

Ka ema ise sarnaneb väga poisiga (mis naisterahva puhul eriti silma torkab, sest just sellelt sugupoolelt nõutakse suuremat vaistukindlust, paremat kohanemist olukordadega, pigem tundeid kui mõistust). Juba kogu oma motoorikaga ning veelgi enam kõneviisi ja üldse käitumisega mõjub ta eriskummaliselt, eluvõõrana, veidrikuna (väga iseloomulik on näiteks olukord, kus ema ja poeg kahekesi kliinikusse õppetööle tulevad: ema lontsib, näiliselt enda ümber midagi nägemata, käed seljale ristatud, tema kõrval teeb poiss oma ulakusi, jookseb siia-sinna — jääb mulje, nagu poleks neil kahel teineteisega midagi pistmist). Tundub lausa, et emale ei käi üle jõu mitte üksnes oma lapse kasvatamine, vaid üleüldse praktiline elu, ka majapidamine: elades küll jõukas keskkonnas, mõjub ta alati pisut lohakana, koguni veidi kasimatuna, ja on alati väga halvasti rõivastatud. Ka oma poja kehalise hoolitsusega ei saa ta ilmselt hakkama (loomulikult on poisi kehalist hooldust raske teostada; ka sellest hiljem täpsemalt). Ema *teab* poja kõiki iseloomujooni ja probleeme, otsib iseenda, esivanemate ning sugulaste juurest sarnaseid jooni ning oskab kõigest sellest ladusalt rääkida; ta rõhutab pidevalt, et on poisi suhtes täiesti nõutu — ja selles võib ühtelugu veenduda, kui neid kahte koos näha; seejuures on täiesti selge, et põhjus on nii poisi sisemistes probleemides kui ka selles, et ema endagi suhted maailmaga, eelkõige mis puu-

dutab vaistlikkust nõudvaid ülesandeid, on tugevalt piiratud. Ema olemuse iseloomulikuks jooneks näib meie arvates olevat järgmine: kui tal kodus asjad üle pea kasvavad, jätab ta kõik sinnapaika ja sõidab perekonna maha jäävatest meesliikmetest hoolimata nädalaks või kauemaks mägedesse, kus talle väga meeldib.

Poisi *isa* on pärit talupoegade suguvõsast, kus väidetavalt ei ole silmatorkavaid isiksusi. Ta on ennast omal käel üles töötanud ja jõudnud kõrgele kohale riigiametis. Seepärast abiellus ta hilja; *esimese* lapse sündides oli ta 55-aastane.

Isa on vaikne, kinnine inimene, kellele ei meeldi oma olemust avada, kes endast ja oma asjadest meelsasti ei räägi; ta on väga korrektne, pedantne ja hoiab suurt isiklikku distantsi.

Välimus ja väljendusnähtused

Füüsiliselt habras poiss, pikka kasvu (11 cm üle oma ea keskmise), kõhn, kerge kondiga, nõrgalt arenenud lihastega; nahk on kollakashalli tooni, nahal puudub värskus ja prinkus, meelekohtades ja rindkere ülaosas kumavad tugevalt läbi alusnaha rakukoe veresooned. Kehahoiak on väga lõtv, õlad längus, abaluud väljaulatuvad.

Muid kehalisi iseärasusi ei ole.

Näojooned on peened, aristokraatlikud, poisi vanuse kohta juba selgelt välja kujunenud, kõik väikelapsele omane on täiesti kadunud.

Poisi pilk on märkimisväärne: enamasti, kui selles parasjagu ei peegeldu pahatahtlik helk, on see suunatud tühjusse, ei süüvi vastasseisja silmadesse, et temaga terviklikku dialoogi astuda; inimesi ja asju näib ta riivavat vaid hetkeliste, "perifeersete" pilkudega. Tundub, "nagu poleks teda kohal". Sama mulje jääb poisi häälest: see on peenike ja kõrge, kostab otsekui kaugusest. Tavaline kõnemeloodia, loomulik kõnevool puudub. Enamasti räägib ta väga aeglaselt, üksikuid sõnu eriliselt venitades; modulatsioon on suurenenud, kõne on nagu leelutus.

Ka tema jutu sisu on täiesti erinev sellest, mida ühelt normaalselt lapselt võiks oodata: vaid harva on see, mida poiss ütleb, vastus küsimusele. Tihti tuleb küsimusi mitu korda korrata, kuni need tema teadvusse jõuavad. Kui ta siis lõpuks vastab, toimub see äärmiselt lakooniliselt. Väga sageli ei õnnestu teda aga üldse reageerima panna; ta ei vasta sõnagi või vastab tõrjuvalt, rütmiliste löökide või muu stereotüüpkäitumise saatel, mida alljärgnevalt veel kirjeldame; vahel kordab ta küsimust või stereotüüpselt sellest ühte sõna, mis talle ilmselt muljet avaldas; või ta leelutab: "Ma ei taha öelda, ma ei taha öelda..."

Käitumine osakonnas

Nii nagu poisi kehahoiakust, silmavaatest, häälest ja kõnest juba esmapilgul võis mõista, et tema suhted ümbritseva maailmaga peavad äärmiselt piiratud olema, nii ilmneb see kohe ka tema käitumisest lasterühmas. Ta irdub teistest lastest juba esimesest hetkest ja on kogu siinviibimise ajal omaette, kõnnib veidralt ringi ega näi midagi enda ümber märkavat. Teda on võimatu kaasata rühmas mängima. Kuid ka üksi ei suuda ta mõtestatult mängida, ta ei oska mänguasjadega midagi peale hakata. Kui talle näiteks ehitusklotsid anda, topib ta need endale suhu ja närib neid või loobib need kõige täiega voodite alla (ilmselt pakub talle seejuures tekkiv kolin meeldivat närvikõdi).

Kui seega ühelt poolt ei suutnud poiss õigesti reageerida inimestele, asjadele ega olukordadele, siis teiselt poolt allus ta täielikult oma spontaansetele impulssidele, mis polnud ümbritseva olukorraga mitte kuidagi seotud. Kõige silmatorkavamad olid tema stereotüüpsed liigutused: äkitselt hakkas ta endale rütmiliselt vastu reisi taguma, valjusti lauale või seinale laksama, kedagi peksma või ruumis ringi kargama, hoolimata üldse teiste inimeste hämmeldusest. Niisugused impulsid tulid enamasti päris iseeneslikult, kuid olid teinekord põhjustatud ka teatud olukordadest — ükskord siis, kui poisile esitati mingeid nõudmisi, mida ta enamasti tajus soovimatu sissetungina oma kapseldunud isiksusse: kui mõneks ajaks õnnestuski teda vastama, reageerima saa-

da, võis peagi näha, kuidas temasse koguneb vastumeelsus, mis avaldus seejärel nendes liigutustes või röögatustes. Teinekord aga ajendas teda sellisteks stereotüüpiateks ümbritsev liikumine või rahutus; kui osakonnas valitses kärarikas, rõõmus, elev meeleolu, näiteks mingi võistlusmängu ajal, võis kindel olla, et poiss astub varsti rivist välja ja hakkab ringi karglema või teisi lööma.

Ka muidu oli tal kõikvõimalikke omapäraseid ja ebameeldivaid harjumusi: ta "järas" kõige võimatumaid esemeid, pliiatseid koos puitkesta ja südamikuga, suurel hulgal paberit (mistõttu pole imestada, et ta seedimine on väga tihti korrast ära); tal oli kombeks laud üle lakkuda ja see üleni süljega kokku määrida. Samuti ei puudu sellistele lastele nii omased pahatahtlikkuse väljendused; poiss, kes just äsja istus loiult, äraoleva pilguga, hüppab äkitselt põlevi silmi püsti ja on välkkiirelt mingi pahandusega hakkama saanud: asjad laualt maha pühkinud, kähku ühele lapsele virutanud — ta valib alati välja väiksemad ja abitumad, kes teda muidugi väga kardavad —, lambid põlema lülitanud või vee jooksma keeranud; või ta põgeneb ühtäkki ema või kasvataja eest nii, et teda pole võimalik kinni püüda; vahel püherdab ta porilompides, olles pealaest jalatallani sopane. Niisugune impulsskäitumine sünnib ettevalmistuseta, see ei anna endast märku ja on seetõttu pedagoogiliselt ääretult raskesti ohjatav; ühtlasi on sellele iseloomulik, et tavaliselt juhtub just see, mis antud olukorras on kõige ebameeldivam, piinlikum ja ohtlikum, ning et poiss ise tajub seda ilmselt väga hästi, kuigi ta muidu ei tee ümbrust peaaegu märkamagi! Aga selle sihipärasuse tõttu mõjuvadki need pahatahtlikkuse ilmingud sääraste laste puhul nii "rafineerituna".

Nagu oodata võis, tulevad poisi häired teravalt esile siis, kui keskkond esitab talle nõudmisi, kui teda üritatakse panna tegutsema, teda õpetada, ja seda nii lasterühmas kui ka temaga individuaalselt tegeldes. Ainult erilise pedagoogilise vilumusega (pedagoogilisest lähenemisest tuleb veel juttu) õnnestub teda lühiajaliselt võimlemis- või töörühma kaasata. Peale selle, et ta eirab väljastpoolt tulnud korraldusi, ei istu talle võimlemine ja töötamine üldse, sest ta on motoorselt väga kohmakas. Ta ei ole kunagi kehaliselt lõõgastunud, ei lähe ühegi rütmiga kaasa, ei valitse

oma keha. Seepärast jookseb ta alati võimlemisrühmast või töölaua tagant minema, hüpleb, taob, ronib voodite peale või laseb kuuldavale mingi stereotüüpse leelutuse.

Samad probleemid ilmnevad siis, kui temaga üritatakse individuaalselt tegelda. Olgu näiteks toodud poisi käitumine *intelligentsustesti* tegemisel. Et sedapuhku oli tavapärast testi võimatu teha, peame kirjeldama oma testimismeetodit, mida teeme järgmist juhtumit käsitledes.

Selgus, et üksnes testi põhjal ei ole võimalik saada ettekujutust poisi tegelikest vaimsetest võimetest: tulemused olid liiga vastuolulised, tundus lausa, et tõrge teatud küsimuste ees on juhuslik, seletatav ainult poisi kontaktihäirega. Testi oli ääretult raske teha. Poiss hüppas pidevalt püsti, lõi testijale plaksti vastu kätt, kukutas end toolilt põrandale ja tundis lõbu sellest, et ta taas järjekindlalt istuma seati, vahel vastas ta pilkavalt muiates: "Mitte midagi, mitte kedagi", vahel kordas stereotüüpselt küsimust, mõnda tühist sõna või enda loodud väljendit. Sageli tuli küsimust ja nõudmist korrata ning pidi olema õnne, et tabada teda hetkel, mil ta oli valmis reageerima — siis saadi mõnikord vastuseid, millega ta oma elueast tunduvalt ees oli.

Mõned näited. "Rekonstruktsiooniülesanne" (testitav peab mälu järgi kokku panema tikkudest koostatud, kahest ruudust ja neljast kolmnurgast koosneva kujundi, mida talle paar sekundit näidatakse ja siis eemaldatakse): kuigi tundus, et poiss oli kujundit vaadanud vaid möödaminnes, pani ta selle mõne sekundiga õigesti kokku; õigupoolest viskas ta tikud lauale lihtsalt nii, et võis aru saada — tegemist on õige kujundiga, tikke korralikult paika sättima ei olnud teda võimalik keelitada.

"Rütmikoputusülesanne" (tuleb korrata mõningaid ette koputatud rütme): kõigist pingutustest hoolimata ei olnud teda võimalik panna seda tegema.

Arvumälu: poisile ei valmista mingit raskust kuuekohalise arvu kordamine, ka jääb selgelt mulje, et ta võiks minna kaugemalegi, kuid on lihtsalt ühtäkki tüdinud (Binet' meetodi järgi on kuuekohalise arvu meeldejätmine nõutav alles 10-aastaste puhul, aga poiss on kõigest kuuene!).

Lausemälu: ka seda katset ei olnud võimalik hinnata, sest poiss ütleb paljusid lauseid sihilikult valesti; kuid selgelt on näha, et ta võiks saada vähemalt eakohase tulemuse.

Erinevuste ja sarnasuste leidmise ülesanne: osale küsimustest vastust ei saada, mõnele vastab poiss mõttetusega: (puu ja põõsas) "sellel on erinevus"; (kärbes ja liblikas) "sest tal on teine nimi", "sest liblikas on lumine, lumest lumine", (nende värvust puudutavale küsimusele) "sest ta on punane ja sinine ja kärbes on pruun ja must"; (puit ja klaas) "sest klaas on palju klaasisem ja puit palju puisem"; (lehm ja vasikas) "lambajalambajalamba, samba", (kumb on suurem?) "lehm... ma tahan nüüd sulepead".

Kuid aitab intelligentsustesti näidetest. Selget pilti poisi vaimsetest võimetest see meile ei andnud. Seda ei saanudki oodata inimeselt, kes peaaegu kunagi ei suuda õigesti reageerida, vaid järgib üksnes oma spontaanseid impulsse, inimeselt, kes ei ole elavas dialoogis ümbritseva maailmaga. Poisi võimete hindamisel tuleb arvesse võtta ka tema spontaanset eneseväljendust.

Poisi vanemad olid juba märkinud, et ta sageli täiesti ootamatult üllatas märkustega, mis reetsid suurepärast olukorra mõistmise ja inimeste hindamise võimet — mis on hämmastav, sest ümbrust näib ta vaevu märkavat. Eelkõige olevat poiss väga varakult tundnud erilist huvi arvude ja arvutamise vastu: ilma et keegi oleks üritanud talle midagi õpetada — vaid aeg-ajalt olevat ta esitanud matemaatikaalaseid küsimusi —, olevat ta õppinud niihästi rohkem kui sajani lugema kui ka suutnud saja piires "mängeldes" arvutada. Vanemate jutt, eriti ebatavalise arvutusoskuse kohta, osutus täiesti õigeks (samuti vanemate arusaam lapse suurtest vaimsetest võimetest). Ka neid poisi teadmisi ei saanud kontrollida teda suvaliselt küsitledes, vaid need ilmnesid "juhuslikult", peamiselt individuaalse õppetöö käigus, mida alustasime pärast tema viibimist ravipedagoogilises osakonnas. Juba enne süstemaatilise õppe alustamist valdas ta vaevata kahekohalisi arve ja koguni arvutamist mitme kahekohalisega. Loomulikult oskavad paljud arukad kuueaastased lapsed enne kooliminekut rohkem kui kümneni lugeda. Ebatavaline oli aga see, mis juba esimese õppeaasta jooksul ilmsiks tuli. Poiss sai nii-öelda iseenesest, lihtsalt

"muu seas" täiesti selgeks murdarvud ja nendega arvutamise; ema sõnutsi olevat poiss ise päris õppetöö alguses näiteks küsinud, kumb on suurem, kas 1/16 või 1/18, ja leidnud sellele ka kergelt vastuse; teine kord, kui tema võimete piire nalja pärast uuriti ja küsiti, kui palju on 2/3 120-st, saadi kohe õige vastus: 80. Samuti üllatas ta kord negatiivsete arvude mõistmisega — kõige järgi otsustades iseseisvalt omandatud teadmine; ta teadis, et kolm miinus viis on "kaks allpool nulli". Esimese kooliaasta lõpuks valdas ta vabalt ka pöördarvutuse mõistet (kahel töölisel kulub teatud töö tegemiseks nii ja nii palju aega, kui kaua teevad seda tööd kuus töölist?).

Seega näeme siin — ja seda kohtame peaaegu kõikide autistide juures — väljakujunenud erihuvi, millega poisi "erivaldkonnas" kaasnevad erakordsed saavutused. See heidab pisut valgust ka niisuguste inimeste intelligentsuse küsimusele, kuid praegu pole sellele veel lihtne vastata, sest uurimistulemused on nii vastuolulised, et eri hindajad jõuavad oma seisukohtadest lähtudes täiesti vastupidiste järeldusteni; piisavalt argumenteerides võib selliseid inimesi pidada nii imelasteks kui nõdrameelseteks!

Paar sõna ka poisi suhete kohta inimestega. Esmapilgul tundub, et need puuduvad täiesti või eksisteerivad üksnes negatiivses, pahatahtlikkuse ja agressiivsuse tähenduses. See pole päris õige. Samuti jällegi juhuslikult, harvadel kordadel ilmnes, et ta ikkagi — ja täiesti õigesti — tajub, kes talle head soovib, ning ka vastas mõnikord teise inimese heatahtlikkusele; näiteks kinnitas ta, et talle meeldib tema siinne õpetaja, samuti oli tal — harva ja korraks — õrnusehooge, kui ta näiteks kallistas osakonna õde.

Pedagoogilised järeldused

Juba seni öeldust järeldub, et pedagoogilised probleemid on selle juhtumi puhul äärmiselt suured. Sedastagem esmalt peamised eeldused, mis panevad "normaalse" lapse kuuletuma, kohanema, õppima — ja mitte ainult koolitükke, vaid eelkõige õiget käitumist. See ei tähenda mitte mingil juhul esmajoones korralduse intellektuaalset mõistmist. Ammu enne, kui laps kasvataja sõnu mõistab,

juba imikueas, õpib ta kuuletuma — mitte ema abstraktsetele sõnadele, vaid pilgule, hääletoonile, näoilmele ja liigutustele, lühidalt: tema *väljendusnähtuste* kirjeldamatult rikkalikule mängule. Väikelaps ei mõista seda teadlikult, vaid mulje põhjal. Ta osaleb katkematus vastastikmõjus kasvatajaga, pidevalt oma reaktsioone arendades, neid ikka ja jälle kokkupuutest maailmaga saadud heade ja halbade kogemuste põhjal muutes. Loomulikult on selle oluliseks eelduseks lapse normaalsed suhted ümbritsevaga. Meie juhtumi puhul on aga just see imeline regulatsioonimehhanism tõsiselt häiritud. Üks märk sellest on lapse enda ebanormaalsed väljendusnähtused; me kirjeldasime juba, kui teistsugune on poisi pilk, mille kaudu inimene ometi nii palju maailmast vastu võtab ja millega ta nii palju iseennast väljendab; kui teistsugune on tema hääl, kõne, kogu motoorika. Seepärast ei ole imeks panna, et teiste inimeste väljendusnähtuste mõistmine ja õige reaktsioon neile on poisi juures puudulik.

Vaadelgem seda veel kord pisut teise nurga alt: last ei pane kuuletuma esmajoones mitte sõnade *sisu*, mida ta mõistuspäraselt adub ja töötleb, vaid eelkõige kasvataja sõnades väljenduv tunderõhk. Seega ei ole korralduste puhul sugugi nii oluline, mida kasvataja ütleb — näiteks see, kui hästi on käsk põhjendatud, kuidas ta lapsele kuuletumise vajaduse ja mittekuuletumise tagajärjed selgeks teeb (ainult kasvatajad, kel puudub vaist, arvavad ja toimivad nii) —, vaid *kuidas* ta korralduse esitab, kui mõjusad on tunded sõnade taga. Sõnadest hoovavaid tundeid mõistab ka imik, ka võõrkeele kõneleja, isegi loom, kellest ükski nende sõnade tähendusest (veel) aru ei saa.

Kuid meie juhtumi nagu üldse niisuguste juhtumite korral on tundeelu suuresti häiritud. See tuli ilmsiks juba eelnevast kirjeldusest. Paljut poisi tundeelus on raske mõista, tihti ei ole selge, mis ajab teda rõõmsalt hüplema ja naerma, mis paneb teda vihaselt teisi inimesi ründama, mis tunded ajendavad tema stereotüüpset käitumist, mis meelestab teda ühtäkki kiindumusavaldusteks. Paljud tema reaktsioonid mõjuvad äkilisena, olukorravälisena. Kuna poisi tundeelu on nii hälbeline, et seda on raske mõista, pole ime, et ta ka kasvataja tundeavaldustele õigesti ei reageeri.

Tõepoolest on ka Fritz V-le nagu kõikidele niisugustele lastele väga iseloomulik, et nad ei reageeri afektiivsetele käskudele ega keeldudele, vihale ja ärritusele ega ka heatahtlikule kõnetamisele ja meelitamisele kuulekuse või kohanemisega, vaid vastupidi — negativismi, pahatahtlikkuse ja agressiivsusega. Kui normaalsele lapsele tähendavad täiskasvanute kiindumusavaldused, õrnused ja meelitused midagi väga meeldivat, nii et laps on tubli juba selleks, et seda kõike ära teenida, siis kontaktihäirega autistile mõjuvad need — nagu ilmneb Fritz V. ja kõikide teiste seda isiksusetüüpi laste puhul — ebameeldiva ja ärritavana. Ning kui kasvataja vihastamine ja ähvardus normaalse lapse isemeelsuse ja trotsi lõpuks siiski murrab ning teda kuuletuma paneb, siis meie autistide juures saavutatakse just vastupidine efekt: enamasti pakub kasvataja tundeväljendus neile närvikõdi, mida nad kurikavala pilguga naudivad ja esile kutsuda üritavad. "Ma olen nii paha, sest te vihastate nii ilusti," ütles üks samasuguse hälbega poiss õpetajale!

Õiget pedagoogilist käitumist niisugustel juhtudel on keeruline kirjeldada: nagu igasugune tõeline pedagoogiline käitumine ei ole see ju loogiliste järelduste tulemus, vaid põhineb esmajoones kasvatuslikul vaistul. Üht-teist põhimõttelist võib niisuguste lastega saadud kogemuste põhjal siiski sedastada.

Esiteks, kõiki pedagoogilisi meetmeid tuleb rakendada "väljalülitatud afektiga"; kasvataja ei tohi kunagi vihastada ega ärrituda, samuti mitte püüda olla "kena" või "lapsepärane". Kuid ei piisa sellest, et väliselt näidakse rahulik, samal ajal kui sisemus keeb — ja kui kergesti võib see sündida niisuguste laste negativismi ja rafineeritud pahatahtlikkuse juures! —, vaid kasvataja peab tõesti ka sisemiselt täiesti rahulikuks, tasakaalukaks ja vaoshoituks jääma. Ta peab andma oma korraldused lapsele jahedalt ja asjalikult, muutumata isiklikult pealetükkivaks. Jälgides niisuguse lapse õpetamist, nähes, kui rahulikult ja "enesestmõistetavalt" see toimub, võib jääda mulje, et kõik leiab aset möödaminnes, et lapsel lastakse lihtsalt olla. See on täiesti vale. Tegelikult nõuab niisuguste psühhopaatide juhendamine kasvatajalt erilist pingutust ja keskendumist, tohutut meelerahu ja enesekindlust, mida ei ole sugugi kerge säilitada!

Pealegi varitseb oht, et selliste laste verbaalne negativism viib vaidlusteni, soovini neile tõestada, et nad eksivad, tahtmiseni neid õige seisukohani juhatada. Enamasti üritavad seda just vanemad — ja kurnavad end lõpututes vaidlustes, mis ealeski kuhugi ei vii. Tavaliselt on aga võimalik niisugune negativistlik loba lihtsalt katkestada; näiteks: Fritz on arvutamisest tüdinenud ja "laulab": "Ma ei taha enam arvutada, ma ei taha enam arvutada." Õpetaja: "Sa ei pea arvutama." Ja jätkates sama rahulikul toonil: "Kui palju on...?" Kuigi sellised pedagoogilised vahendid võivad näida primitiivsed, on kogemus näidanud, et nad on enamasti tulemuslikud.

Üldiselt tuleb rõhutada järgmist: nii paradoksaalne, kui see ka näib, on sellised lapsed ühtaegu tõrksad ja erakordselt mõjutatavad; sageli võib kohata käsuautomatismi. Veelgi selgemalt avaldub selline käitumine skisofreenikute juures; ka skisofreenia puhul käib isiksuse tõrges jäigastumine käsikäes käsuautomatismiga; need kaks tahtehäiret on üldse sisemiselt väga sarnased! Ka meie laste puhul tuleb ikka ja jälle tõdeda: kui esitada neile nõudmisi (näiliselt) "automaatselt" ja stereotüüpselt, sama moodi rahulikult "leelutades", nagu nad ise kõnelevad, siis tundub tihti, et nad on *sunnitud* kuuletuma ega saa käsule vastu hakata.

Teist pedagoogilist võtet, mis seisneb selles, et korraldusi ei anta edasi mitte isiklike käskudena, vaid objektiivsete, umbisikuliste reeglitena, kirjeldame teiste juhtumite juures, mis seda paremini näitlikustavad.

Sellest, et niisuguse jaheda, asjaliku suhtlusviisi taga Fritz V-ga ja kõigi teiste seesuguste lastega peab peituma tõeline heasoovlikkus, kui pedagoogiliselt üldse midagi saavutada soovitakse, oli juba juttu. Sellised lapsed, nii kummastav kui see ka on, tajuvad eriti hästi kasvataja isiksust. Olles isegi soodsaimates kasvatuslikes tingimustes väga probleemsed, lasevad nad end tõeliselt juhendada ja õpetada vaid sellistel inimestel, kes neid mitte üksnes ei mõista, vaid on nende suhtes ka heasoovlikud, kellel jagub neile südamlikkust ja huumorit. Ka nende puhul kehtib

"tümogeense automatismi" seadus (Hamburger 1939):[16] kasvataja hingest (θυμός) tulev käitumine, tema emotsionaalne suhtumine mõjutab automaatselt (sellest ka mõiste "tümogeenne automatism"), tahtmatult ja ebateadlikult lapse meeleolu ja käitumist. Loomulikult kuulub just niisuguste laste juhendamise juurde ka nende iseärasuste mõistmine ja tõeline pedagoogiline kogemus — see on enesestmõistetav. Kuid siingi ei piisa üksnes jäigast rutiinist.

Et Fritz V-d ei saa tema tõsiste psüühikahäirete tõttu tavaklassis õpetada, oli algusest peale selge: asi polnud lihtsalt selles, et teda ärritas ümbritsev askeldus, mis tegi tööle keskendumise võimatuks, vaid eelkõige tekitas ta ise igas tunnis korratuse ning segas kõigi teiste tööd. Mõeldagu kas või tema tõrksusele ja pidurdamatutele motoorsetele impulssidele! Seepärast otsustasime (linna koolinõukogu heakskiidul), et laseme poissi oma osakonnas individuaalselt õpetada ühel meie naistöötajal. Eelöeldu põhjal on enesestmõistetav, et seegi polnud kerge — isegi mitte matemaatikas, mida ehk poisi erakordse matemaatilise andekuse tõttu oleks võinud oodata. Muidugi sattus vahel ette mõni küsimus, mis poissi parasjagu huvitas (eespool tõime juba mõned näited); siis oli ta äkki "hakkamas" ja üllatas oma kiire ja hea taibuga; kuid "tavaline", mehaaniline arvutamine oli väga vaevarikas. Me näeme edaspidi veel teistegi juhtumite juures, et ka kõige arukamatele seda tüüpi lastele valmistab mehaaniline mõtlemine ehk häälestumine harjumuslikule mõttekäigule alati erakordseid raskusi. Nagu algusest peale arvata võis, oli poisile väga raske õpetada kirjutamist; siin lisandus tema üldistele suhtumisprobleemidele motoorne kohmakus, mis teda oluliselt pärssis. Pliiats ei kuuletunud tema krampis kätele. Ikka ja jälle juhtus, et ta äkitselt kogu lehekülje pikkade tõmmetega täis sodis, pliiatsiga vihikusse auke puuris, lehe või vihiku katki rebis. Kirjutama õppimine oli lõpuks võimalik üksnes nii, et õpetaja maalis talle tähed ja sõnad punasega ette ning poiss kirjutas need oma pliiatsiga üle, olles sedasi sunnitud õigeid jooni järgima. Sinnamaani

[16] S.t Franz Hamburger. *Die Neurosen des Kindesalters*. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag, 1939.

oli kirjutatu korratu ja inetu. Ka õigekirja oli väga raske mehaaniliseks muuta. Eelkõige oli poisil harjumus kirjutada kogu lause ühe jutiga, üksikuid sõnu eraldamata. Praegu on nii, et kui teda sunnitakse keskenduma, suudab ta peaaegu kõiki sõnu õigesti kirjutada, kuid iseseisvalt töötades teeb kõige tobedamaid vigu. Lugema õppimine, eriti sõnade häälimine, läks mõõdukate probleemidega. Õppetöö praktilistes ainetes näis olevat täiesti võimatu; mõnda sellist ainetundi jälgides jäi mulje, et poiss ei kuula üldse ja teeb ainult ulakusi. Seda enam üllatas, kui juhuslikult, näiteks ema jutust selgus, et ta oli paljut sellest ainest mõistnud ja neid teadmisi päris hästi kasutanud. Üldse on Fritz V-le ja teistele seda tüüpi lastele iseloomulik, et pealtnäha näevad nad paljusid asju üksnes oma „nägemisvälja perifeerias", tajuvad neid "tähelepanu piirialadel", kuid töötlevad need siiski vaimseks pagasiks; aktiivne ja passiivne tähelepanu on neil suurel määral häiritud, nende teadmised on väga raskesti reprodutseeritavad, ja siiski on neil — mis selgub sageli vaid juhuslikult — ebatavaliselt rikas siseelu, suurepärane loogiline mõtlemine ja erakordselt hea abstraktsioonivõime. Tihti tundub koguni, et ka täiesti normaalsetel inimestel on just suurem distants ümbritseva maailmaga hea abstraktsioonivõime eelduseks. Selle juurde tuleme veel tagasi.

Kuigi õpetamisraskused, nagu meie kirjeldusest võib järeldada, olid suured, õnnestus meil siiski poiss nii kaugele saada, et ta iga kooliaasta lõpul sooritas riigikoolis eksami heade tulemustega. Eksami erandlik olukord oli piisavalt mõjus, et poiss käituks enam-vähem kombekalt ja ilmutaks ka head tööle keskendumise võimet. Matemaatikas hämmastas ta loomulikult eksamit vastu võtnud õpetajaid. Praegu õpib Fritz V., ilma et ta oleks vahele jätnud ühtegi kooliaastat, eksternina põhikooli kolmandas klassis. Kas ja millal on ta ükskord võimeline ise kooli minema, ei oska me öelda.

Diferentsiaaldiagnostilised kaalutlused

Arvestades tugevalt hälbelisi reaktsioone Fritz V. käitumises, tuleb käsitleda ka küsimust, kas antud juhul pole tegemist hoopis

raskekujulisema isiksusehäirega kui pelk psüühikahäire. Vaagimisel on eelkõige kaks haigust: varajase lapseea skisofreenia ja entsefaliidijärgne seisund.

Kahtlemata meenutab paljugi Fritz V. juures (tugevalt piiratud kontakt, automatism, stereotüüpiad) skisofreenilisi isiksusepilte. Skisofreenia vastu räägib aga see, et poisi haigus on kindla kuluta, selles pole midagi protsessilaadset; puudub varajase lapseea skisofreeniale iseloomulik algus hoiatavate, vallanduvate sümptomitega (tohutu hirmutunne, hallutsinatsioonid) — nagu üldse pole siin märke luuludest —, puudub progresseeruv isiksuse kadu; Fritz V-l midagi sellist ei esine: ta ilmutab küll väga hälbelist, kuid iseenesest alati muutumatut isiksust, mille iseärasused pärinevad pealegi suuresti isalt ja emalt ning nende suguvõsalt. See isiksus areneb pidevalt, mis tervikuna viib kõigest hoolimata parema kohanemiseni keskkonna nõudmistega. Lõpuks ja eelkõige on kompleksne üldmulje, mis jääb siin pikemalt kirjeldamata ja täpsustamata, skisofreenikuga silmitsi seistes hoopis teistsugune kui mulje, mille jätab meie vaadeldav laps: esimese juures tekib kohutav tunne isiksuse hävimisest, mida pedagoogiliste vahenditega saab küll veel kuidagi pidurdada, kuid mis on siiski hoomamatu, seletamatu ja tegelikult ligipääsmatu; teisel juhul leidub kõigest hoolimata palju siiraid suhteid, vastastikust mõistmist, rasket, aga teatud meetoditega siiski saavutatavat tõelist pedagoogilist mõjutatavust.

Kuid siin tuleb vaagida ka võimalust, et tegemist on entsefaliidijärgse isiksusehäirega. Nagu me peatselt selgitame, on autistlike psühhopaatide ja mõnede sünnitrauma või entsefaliidi tõttu hälbeliste laste vahel teatud sarnasusi. Olgu siinkohal üksnes öeldud, et Fritz V. puhul ei osuta miski ka sellele võimalusele: anamneesis seesuguseid andmeid ei ole; eelkõige puuduvad muud sümptomid, mis entsefaliidijärgse seisundiga inimestel alati esinevad (kuigi need võivad mõnikord kergesti kahe silma vahele jääda); Fritz V-l puuduvad ka kergeimad neuroloogilised või vegetatiivsed sümptomid, nagu kõõrdsilmsus, amiimia, isegi kõige

kergekujulisemad spastilised pareesid,[17] suurenenud süljeeritus, mis tahes endokriinsed sümptomid.

HARRO L.

Teise juhtumina kirjeldame poissi, kel on selle isiksusetüübi olulised tunnused samuti iseloomulikult välja kujunenud. Tema suhted ümbritseva maailmaga pole siiski nii raskelt häiritud kui esimesena kirjeldatud juhtumis. Seevastu tulevad siin hästi esile niisuguste laste positiivsed küljed, nagu iseseisvus mõtlemisel, kogemisel ja sõnastamisel.

Selle kaheksa ja poole aastase poisi suunas meile samuti kool tema ületamatute distsipliiniprobleemide tõttu. Ta käib koolis kolmandat aastat, kuid peab 2. klassi kordama, sest eelmisel kooliaastal ebaõnnestusid tal täielikult kõik õppeained. Seejuures tundub õpetajale, et "ta suudaks, kui ta vaid tahaks": poiss andvat tihti üllatavalt häid vastuseid, mis reetvat tublisti suuremat küpsust kui tema eas tavaline; väga sageli ta paraku lihtsalt keelduvat kaasa töötamast, tehes seda tihti kõige ebaviisakamate väljenditega, mis ähvardavat õõnestada kogu klassi distsipliini, näiteks: "See on minu jaoks liiga nõme"; peaaegu mitte kunagi ei esita ta kodutöid.

Kõige suuremad ongi probleemid distsipliiniga. Korraldustele poiss enamasti ei allu, vastab neile niisuguste häbematustega, et õpetaja loobub talt midagi nõudmast, et mitte end klassi ees häbistada. Keeldudes niisiis tegemast, mida keskkond temalt nõuab, teeb ta teisest küljest täiesti muretult seda, mis talle parasjagu pähe tuleb, hoolimata igasugustest keeldudest või oma tegude tagajärgedest. Õppetöö ajal astub ta koolipingist välja, roomab neljakäpakil klassis ringi. Üks peamisi põhjusi, miks kool taotles tema väljaheitmist, oli ohjeldamatu kaklemine; ta satub tühistel põhjustel meeletusse raevu, läheb marutsedes teistele lastele kallale, peksab neid pimedas vihas. Seejuures on eriti ohtlik, et poiss ei

[17] Parees on väiksem liikuvuse või jõudluse häire, kerge või osaline halvatus. *Toim.*

ole vilunud kakleja: need oskavad enamasti siiski õigesti hinnata, kui kaugele nad tohivad minna, talitsevad oma liigutusi ega saada seepärast peaaegu kunagi midagi tõsisemat korda — hoopis erinevalt Harrost, kes on erakordselt kohmakas (sellest peagi lähemalt), ei valitse õieti üldse oma liigutusi, ei oska ette näha, kuhu ta kedagi tabab; seepärast olevat asi tihti tõepoolest tema vastaste vigastustega lõppenud. Eriti tundlik olevat ta pilkamise suhtes — ja seejuures mõjubki ta mitmes mõttes üsna koomilisena ning lausa kutsub pilkeid esile!

Ta "luiskavat" väga palju — õigupoolest mitte selleks, et end välja keerutada, kui ta mõne pahandusega on hakkama saanud; see ei ole tema jaoks enamasti üldse oluline — ta ütleb tõe jõhkralt välja —, vaid ta jutustab pikki fantastilisi lugusid; kui ta kord hoogu satub, elab ta oma jutustusse aina rohkem sisse, muinasjutulised lood muutuvad aina hämaramaks ja seosetumaks.

Tähelepanuväärne on poisi varane iseseisvus mõningates asjades: alates 2. kooliaastast, seega seitsmendast eluaastast peale sõidab ta üksi rongiga Viini kooli (vanemad elavad Viinist umbes 25 km kaugusel asuvas külas; isa, kes tahab pojast midagi erilist teha, ei ole maakoolist heal arvamusel ja saatis poisi seepärast Viini kooli).

Pisut hirmutaval viisil avaldub poisi isemeelne, hoolimatu tegutsemine pahatahtlikes seksuaalsetes mängudes teiste poistega; seejuures olevat jõutud tõeliste homoseksuaalsete aktideni, suguühtekatseteni!

Varasest ja perekondlikust anamneesist väärib märkimist järgnev: Harro on vanemate ainus laps. Sünnitus kulges raskelt (tangsünnitus), kuid ühtegi häiret, mis oleks viidanud sünnitraumast tingitud kahjustustele, ei täheldatud. Ka vaimne ja kehaline areng ei olnud iseäralikud. Väikelapsena ei olnud tal muid iseärasusi peale selle, et tema kangeloomulisus ja iseseisvus ilmnesid väga vara.

Isa, kes last meie juurde toob, on üsna eriskummaline inimene; poiss on temaga väga sarnane. Isa on ilmselt pisut seiklushimuline ja püsimatu. Sünnilt Transilvaania sakslane, võttis ta maailmasõja ajal ette pika ja ohtliku põgenemise Rumeenia armeest

üle Venemaa Austriasse. Ta on maalikunstnik ja skulptor, kuid peab praegu "hädavariandina" harjavalmistaja ametit (sel ajal, kui poiss meie juurde toodi, valitses küll suur tööpuudus, kuid siiski on nende kahe ameti erinevus märkimisväärne!). Isa, kes on pärit talupoeglikest oludest, on erakordselt intellektuaalne tüüp — oma hariduse olevat ta omandanud päris iseseisvalt kõigi raskuste kiuste. Tema jutust võib järeldada, et külas, kus ta elab, ei suhtle ta kellegagi ja teda peetakse veidrikuks. Ta räägib, et ta on väga närviline, "kuid valitsevat end nii, et jätab väliselt täiesti vaoshoitud mulje".

Ema, keda meil kordagi näha ei õnnestunud (jäi mulje, et isa ei tahtnud seda), olevat samuti "väga närviline".

Nii isa- kui ka emapoolses suguvõsas olevat palju "väga närvilisi inimesi". Midagi täpsemat meile ei avaldatud.

Välimus ja väljendusnähtused

Harro on üsna väikest kasvu (4 cm lühem oma ea keskmisest), silmatorkavalt tüse, jändriku kehaehitusega, lihaseline poiss. Ta välimus näib kuidagi ebaharmooniline, justkui oleksid kogukad jäsemed keha kohta liiga lühikesed. Kohati mõjub ta nagu miniatuurne täiskasvanu, seda eelkõige oma küpsete näojoonte tõttu. Poisi pilk on sageli täiesti eksinud ja eemalolev, vahel näib ta millegi üle juurdlevat — siis kibrutab ta kulme, nägu omandab pisut koomiliselt mõjuva väärikuse; ka poisi kehahoid on omapärane: ta seisab apaatselt, käsivarred kehast eemal nagu püknilisel inimtüübil või maadlejal. Tema miimika ja žestid on väga vaesed; väärikas tõsidus mureneb vaid harva, kui ta kelmikalt omaette naeratab; tihti ei ole selge, mis talle parasjagu naljakas tundub.

Selle kirjeldusega sobib ka poisi hääl: see on väga kume, kostab justkui kuskilt sügavalt, kõhust. Ta räägib aeglaselt, elava kõnemodulatsioonita. Rääkides ei vaata ta kunagi vestluskaaslasele otsa, pilk on kinnitunud kuhugi kaugusse, näoilme on pinges ja kramplik, kui ta üritab oma mõtteid sõnadesse panna. See õnnestub aga hämmastavalt hästi; ta väljendab end ebatavaliselt küpselt ja täiskasvanulikult, mitte poseeritult — nagu osa lapsi teeb —,

mitte valmis, matkitud väljendeid kasutades, mille taga puudub kogemus, vaid see tuleb poisi enda ebalapselikult küpsest kogemusest. Jääb mulje, et ta loob parajasti täpselt sobivat sõna. Tihti ei *vasta* ta üldse mitte küsimusele, vaid laseb kõnel voolata, jutustab oma elamustest, tunnetest; ta eneseanalüüsi oskus on erakordne, ta vaatleb end tähelepanelikult ja kriitiliselt kõrvalt ("ma olen päris kohutav vasakukäeline"). Kuigi ta näib asjadest ja inimestest väga eemal olevat — või vahest just selle tõttu —, kogeb ta palju, tal on iseseisvad huvid. Temaga on võimalik vestelda nagu täiskasvanuga, saada talt tõelist õpetust.

Eriti hästi näitab poisi olemust tema käitumine vaimsete võimete testi ajal, mida me seepärast järgnevalt kirjeldame.

Intelligentsustest

Kõigepealt mõni märkus meie osakonnas kasutatava testimismeetodi kohta.

Peamine erinevus tavapärastest meetoditest (näiteks Binet' omast, millest oleme üle võtnud mõned testid) seisneb selles, et meie testi tehakse palju vabamalt; meid ei huvita lihtsalt üksikute testide positiivne või negatiivne tulemus, mida seejärel arvuliselt hinnata; palju suuremat rõhku paneme kvalitatiivsetele aspektidele. Me mitte lihtsalt ei hinda iga üksiku testi tulemust, kujutades neid tulemusi graafilise kõverana (nii tulevad juba seeläbi esile üksikute tulemuste vahelised erinevused, mis ühes üldistavas intelligentsuskvoodi näitajas kaotsi lähevad), vaid peame eriti oluliseks jälgida, *kuidas* laps üksikuid ülesandeid lahendab, milline on tema töömeetod, individuaalne tempo, tööle keskendumine, eriti aga tema oskus suhelda ja suhestuda. Testi sooritamine on kohandatud lapse isiksusele, eelkõige tema kontaktivõimele — seda peaks loomulikult tegema iga hea testija. Nii näiteks tuleb arglikke, kohmetuid, ebalevaid lapsi edasi aidata, neile vajaduse korral algus kätte näidata, neid julgustada. Seejuures on oluline, kuigi sageli üsna raske testi juhendaja osutatud abi testitulemusest õigesti maha arvestada; teisest küljest tuleb lobasuid, närvilisi sekeldajaid ja semutsejaid tagasi hoida, sundida neid rangelt end

kokku võtma ja asjalikult tegutsema; peale selle püüame aga arvestada ka lapse eriliste huvidega, laseme tal end vabalt väljendada, aitame teda näiteks küsimuste abil õigele rajale ja võimaldame tal lisaküsimuste abil süvitsi minna, samuti üritame mõne erilise ebaõnnestumise, eriliste vigade korral probleemid välja selgitada küsimuste abil, mida testimeetod tegelikult ette ei näe, kuni probleem on lahendatud.

See testimeetod nõuab märksa suuremat kogemust kui muud, üldjoonelisemad, jäiga hindamissüsteemiga meetodid, kuid õigesti rakendatuna võib see anda teavet nii lapse vaimse võimekuse määra kui ka oluliste isiksusefunktsioonide kohta.

Nüüd aga Harro L-i testimise käigu juurde.

Nii nagu Fritz V. puhul oli nüüdki testi tegemine raske (kuigi vähemal määral). Väga sageli, kui poissi ülesanne ei huvitanud, sulgus ta täielikult endasse, laskis korralduse lihtsalt kõrvust mööda; sageli oli vaja suurt pingutust, et panna teda ülesannet lahendama. Tihti viibis ta oma mõtetes hoopis mujal ning teda tuli ikka ja jälle "sealt tagasi tuua". Ent kui tema tähelepanu oli kord äratatud, olid tulemused enamasti head.

Me jätame vahele mõned ülesanded, mille tulemused ei pakkunud midagi eriti tähendusrikast, ning käsitleme põhjalikumalt *sarnasuste ja erinevuste leidmise* ülesande tulemusi. Siin, kus poiss sai end spontaanselt väljendada, oli ta huvitatud ja ärgas, mõttega asja juures; tema juttu tuli koguni sageli katkestada, sest sel ei paistnud lõppu tulevat.

Puu — põõsas: põõsal kasvavad oksad otse maa seest välja, sedasi läbisegi sasipuntras, vahel juhtub, et kolm-neli oksa kasvavad omavahel risti, nii et kätte võttes on see üks pundar. Puul kasvab kõigepealt tüvi ja alles siis oksad, aga need ei kasva läbisegi ja nad on väga jämedad. Mul juhtus see ükskord, kui ma põõsalt oksi lõikasin — tahtsin endale kada teha. Lõikasin neli oksa maha ja mul oli käes kaheksaharuline pundar. See juhtub, kui kaks oksa üksteise vastu hõõrduvad, siis on seal haav ja nad kasvavad kokku.

Trepp — redel. Trepid on tehtud kivist, neid asju seal ei nimetata pulkadeks, vaid astmeteks, sest need on palju suuremad ja

redelil peenemad ja väiksemad ja ümarad. Trepp on palju mugavam kui redel.

Ahi — pliit. Ahi on toas tuletoojaks (!) ja pliidil valmistatakse toitu.

Järv — jõgi. Nojah, järv ei liigu paigast ja ta ei saa kunagi olla nii pikk ja haruline ning ta lõpeb alati kuskil. Doonau ei ole Ossiachi järvega Kärntenis üldse võrreldav, üldse mitte.

Klaas — puit. Klaas on läbipaistev. Puidu sisse peab tegema augu, kui tahad sellest läbi vaadata. Kui tahad puutükki raiuda, siis peab kaua raiuma, enne kui see pooleks läheb, välja arvatud kuivanud oksake, see murdub kergelt. Klaasi peab ainult kaks korda lööma ja ongi katki.

Kärbes — liblikas. Liblikas on kirju, kärbes must. Liblikal on nii suured tiivad, et tema ühe tiiva alla mahub kaks kärbest. Aga kärbes on palju osavam ja võib mööda libedat klaasi üles kõndida ja seina peal ronida. Ja ta areneb h-o-o-o-o-pis teistmoodi! (Nüüd satub poiss tõelisse vaimustusse, rääkides peaaegu liialdatud rõhuasetusega.) Kärbseema muneb põrandaprakku palju-palju mune ja paar päeva hiljem roomavad sealt välja vastsed; ma lugesin seda ükskord ühest raamatust, kus jutustajaks on põrand — ma suren naerust (!), kui ma sellele mõtlen: "Mis sealt tünnikesest paistab — justkui elevandi londiga hiiglaslik pea pisikese keha otsas?" Ja mõne päeva pärast nad nukkuvad jälle ja siis tulevad äkitselt välja hästi nunnud väiksed kärbsed. Ja siis seletab mikroskoop, kuidas kärbes saab mööda seina kõndida: "Alles eile nägin ma ühte, tal on jalgade küljes pisitillukesed küünised ja nende otsas väiksed konksukesed; kui ta tunneb, et hakkab libisema, siis kinnitub ta nendega seina külge." Ja liblikas ei kasva toas nagu kärbes. Tema kohta ei ole ma veel lugenud ega tea sellest midagi (!), aga ma usun (!), et liblikal võtab arenemine rohkem aega.

Kadedus — kitsidus. Kitsil inimesel on midagi ja ta ei taha midagi ära anda ja kade tahab seda saada, mis teisel on.

Õppetestid

Et lastel, kes meie juurde jälgimisele tulevad, on peaaegu alati ka õpiraskusi, oleme taotluslikult oma testimeetodisse lõiminud õppenõuded, muidugi teades, et seejuures mängivad rolli ka keskkonna mõjud, näiteks õpetamise jätmine hooletusse (aga milliste tulemuste puhul saab keskkonna mõjusid üldse täielikult välistada? Oleks suur eksitus arvata, et vastused Binet' väljatöötatud testidele ei sõltu keskkonnast, kust lapsed pärinevad!)

Lugemine. Poiss loeb lugu hooletult ja vigadega, kuid selgelt on näha, et ta loeb "mõtet", et jutu sisu teda huvitab, et ta tahaks olla juba kaugemale jõudnud ja et täpsus ei lähe talle seepärast üldse korda. Nagu juba lugemisviisist võis oletada, on

loetu mõistmine väga hea. Ta jutustab loetu õigesti oma sõnadega ümber ja toob esile jutu iva, mida tekstis endas pole üldse mainitud (tegemist on mõistujutuga edevuse eest karistada saanud rebasest).

Kirjutamine etteütluse järgi. Nagu poisi üldise kohmakuse tõttu võis arvata, on käekiri väga halb: ta sodib, kriipsutab maha, kirjaread jooksevad kord üles-, kord allamäge, käekirja kalle vaheldub. Õigekiri on selle testi ajal, mil teda õnnestub täiesti keskenduma panna, üsna hea. Enamasti, kui poisi tähelepanu sellele juhtida, teab ta hästi, kuidas mingit sõna kirjutatakse. Kuid on märkimisväärne, et

mahakirjutamisel teeb ta palju rohkem vigu kui etteütlusel — ometi võiks arvata, et mahakirjutamine raskusi ei valmista, sest ta näeb ju seda sõna enda ees! Kuid selline kitsapiiriline ülesanne poissi lihtsalt ei huvita.

Arvutamine. Siin avaldub "autistlik originaalsus" eriti selgelt. Mõned näited:

27 pluss 12 võrdub 39; poiss selgitab spontaanselt oma arvutuskäiku: "2 korda 12 on 24, 3 korda 12 on 36, ma jätan meelde 3 [ta peab silmas, et 27 on 3 võrra suurem kui 2 korda 12], arvutan edasi."

58 pluss 34 võrdub 92; "Pigem nii: 60 pluss 32, ma lähtun alati kümnelisest."

34 miinus 12 võrdub 22; "34 pluss 2 võrdub 36, miinus 12 võrdub 24, miinus 2 võrdub 22, see tuli mulle kiiremini pähe kui muu."

47 miinus 15 võrdub 32; "Üks kahest, kas liita 3 ja liita ka sellele, mis tuleb lahutada, 3 või lahutada esmalt 7 ja siis 8."

52 miinus 25 võrdub 27; "2 korda 25 on 50, pluss 2 on 52, 25 pluss 2 võrdub 27."

Tekstülesanne (meenutagem, et poiss on kaheksa ja poole aastane ja käib põhikooli 2. klassis!): korgiga pudeli hind on 1,10 šillingit, pudel üksi maksab täpselt 1 šilling rohkem kui kork, kui palju kumbki maksab? Umbes 5 sekundi pärast esitab poiss õige lahenduse ja selgitab küsimise peale: "Kui pudel maksab 1 šilling rohkem, tuleb šilling maha arvestada ja midagi peab 10 krossist veel üle jääma; seega ma pean jagama 2-ga. Siis maksab kork 5 krossi ja pudel 1 šilling ja 5 krossi."

Nii võluv kui selline arvude maailma iseseisev valdamine ka tundub, avaldub siiski juba siingi autistliku lähenemisviisi varjukülg: sugugi mitte kõik matemaatikaülesanded ei saanud õigesti lahendatud. Paljude puhul on süsteem, mille poiss ülesande lahendamiseks loob, nii keeruline — kuigi originaalne —, et ta lõpuks eksib ja jõuab vale tulemuseni. Kuid tavaliste, koolis õpitud meetodite kasutamine, näiteks esmalt kümnelise ja siis ühelise lahutamine, ei tule talle pähegi.

Siinkohal jõuame olulise tõdemuseni: autistide raskused õpitava muutmisel mehaaniliseks, nende suutmatus järgida täiskasvanute etteantud mõttekäike, lühidalt, suutmatus neilt õppida, komme talitada vastupidi, luua kõike ainult oma kogemusele, enda mõtlemisele toetudes, päädib ka vaimselt võimekamate puhul siiski paljudel juhtudel puudulikes tulemustes!

Siin peitub vastus küsimusele, miks ei suutnud nii tark poiss õppeaastat lõpetada, vaid peab teist klassi kordama. Kuid koolis on tema probleemid hoopis teistsugused kui individuaalsel testimisel, kus tema suletusega saab arvestada, kus ta saab näidata oma isepäraseid, spontaanseid eneseväljendusi. Me võisime osakonnas ise veenduda, kui palju halvemad olid tema tulemused õpperühmas. Seal tuleb ikkagi kuulata õpetaja kõigile suunatud kor-

raldusi ja teha seda, mida nõutakse. Kumbagi poiss aga ei suuda. Ta laseb oma mõtetel rändama minna, tegeleb iseenda probleemidega, ega tea enamasti, millest tunnis jutt käib. Õppetööst sõelub ta välja enamasti selle, mis talle huvi pakub, ja töötleb seda omal viisil. Kuna ta — nagu koolist teatatakse — peaaegu kunagi ei tea, mis üles on antud, ja seetõttu ka kodus isa pingutustest hoolimata õigeid kodutöid ei tee, polegi lõpuks imestada, et ta oma kaheldamatule ja kooligi poolt tunnistatud andekusele vaatamata eelmisel õppeaastal klassi ei lõpetanud.

Käitumine osakonnas ja pedagoogiline lähenemine

Ka kõik Harro L-i käitumise eripärad on seletatavad sellega, et tema suhted ümbritseva maailmaga on piiratud. Kogu oma osakonnas viibimise aja on ta jäänud võõrkehaks. Teda ei näe kunagi osalemas ühises mängus, enamasti istub ta raamatusse süvenenult nurgas — selles vanuses ebatavaline, sest harilikult haarab lugemiskihk alles 10-aastasi! —, ilma et ümbritsev lärm ja liikumine teda üldse segaks. Teistele lastele näib ta oma välimuse ja sellega sobiva "väärikuse" tõttu naljakas (lapsed tajuvad seda ju eriti hästi!), kuid nad suhtuvad temasse teatud pelgliku distantsiga ja neil on selleks põhjust: igale teiste laste narrimisele vastab Harro jõhkra, hoolimatu rünnakuga. Ta ei mõista üldse nalja, isegi kui see pole tema pihta sihitud. Naljasoon puudub tal täiesti.

Distsipliini kohta käivate korralduste suhtes võib ta olla häbematu ja tõrges; ta vaidleb vastu — "see ei tule mulle uneski pähe" —, või kui ta vahel kasvatajat siiski nii autoriteetseks peab, et ta seda ei söanda, siis vähemalt poriseb ta vaikselt omaette.

Lähedasemaid, inimlikke suhteid ei teki tal ühegi lapsega osakonnas ega ka täiskasvanutega. Teda saab küll panna huvi tundma ja temaga on väga meeldiv vestelda, kuid ta ei muutu kunagi soojaks, usaldavaks, rõõmsaks — nii nagu temagi ei ärata soojust —, ei ole kunagi vaba ega lõdvestunud.

Seda väljendab kogu ta motoorika: tema üldine jäikus ja kohmakus sobivad ta vaese ja jäiga miimikaga (kuid patoloogilisi neuroloogilisi sümptomeid pole märgata, ta ei ole kuidagi spasti-

line). Eriti hästi avalduvad tema probleemid võimlemistunnis: kui ta vahel kuulabki rühmajuhendaja käsku ja teeb kõigest väest pingutades harjutuse "õigesti", on ta liikumine ikkagi alati nurgeline ja inetu; mitte kunagi ei lähe ta rühma rütmiga kaasa, mitte kunagi ei kasva ta liigutused otsekui loomulikult ja spontaanselt välja kogu motoorika õigest koordineerimisest — ega ole seepärast ilusad —, vaid jääb mulje, et ta saab hakkama vaid sellega, millele ta parasjagu oma teadliku tahtepingutuse suunab, liigutades ainult üksikuid lihasrühmi. Ka siin kehtib see, mida võib öelda paljude tema reaktsioonide kohta: mitte miski ei käi tema juures loomulikult, vaid üksnes mõistuspäraselt.

Kuid sel moel õnnestus kannatliku harjutamisega saavutada tema juures paljude praktiliste oskuste paranemine. Nagu kõik niisugused lapsed oli Harrogi just igapäevastes väikestes toimingutes, nagu pesemine, eriti kohmakas — samuti tõrges. Nõudis suurt pingutust, et talle selles vallas sotsiaalseid harjumusi õpetada.

"Normaalsete" laste puhul pole nende lugematute praktiliste oskuste omandamine, igapäevaelu nõuete täitmine mingi probleem; nad matkivad täiskasvanuid ja õpivad seda kõike justkui iseenesest. Seda ootavad ka kasvatajad. Meie laste puhul on aga just selles asjas pidevalt tõsiseid konflikte: kasvatajad ei mõista, et niisugusele lapsele tuleb neid "enesestmõistetavusi" kannatlikult õpetada, ning muutuvad kärsituks ja ärrituvad; sellised lapsed on just nende praktiliste nõudmiste täitmisel pärsitud — ei ole võimalik öelda, kas probleem on pigem motoorses kohmakuses või tegeliku olukorra puudulikus mõistmises, kuid igatahes esinevad need alati koos; peale selle on nad just isiklike korralduste suhtes eriti tundlikud, olles samal ajal pigem intellektuaalselt huvitatud ja huvi tundma pandavad. Seepärast ei ole imestada, et autistlikud lapsed vastavad just neile, näiliselt nii tühistele ja enesestmõistetavatele igapäevaelu nõudmistele ärritunud tõrksameelsuse, negativismi ja pahatahtlikkusega ning et just nendes asjades tuleb ette suuri tülisid.

Kuidas aga pedagoogiliselt nende raskustega kõige paremini toime tulla? Juba esimese juhtumi puhul kirjeldasime, et kõige

kaugemale jõuti siis, kui näiliselt oma "afektid välja lülitati", kui häälestati end umbisikulisele, "asjalikule" korralduste andmisele. Siin, palju arukama ja iseloomult vähem hälbelise Harro L-i juures osutus edukaks üks meetod, mis on meie teada tulemuslik enamiku autistide puhul: poiss täitis korraldusi paremini, kui neid ei antud näiliselt mitte ainult talle, kui ei pöördutud isiklikult tema poole, vaid esitati need — vähemalt keeleliselt — üldises, umbisikulises vormis *objektiivse reeglina*, mis on ülimuslik nii lapse kui ka kasvataja suhtes (näiteks: "seda *tehakse* niimoodi"; "nüüd peavad *kõik*..."; "tark poiss peab...").

Veel üks oluline punkt: "normaalsed" lapsed omandavad vajalikud sotsiaalsed harjumused ilma suuremat osa neist endale selgelt teadvustamata: nad õpivad ebateadlikult, vaistlikult. Kuid just need vaistu kaudu toimivad suhted on autistlikel lastel häiritud; otse välja öeldes on need inimesed intellektiautomaadid. Ka nende sotsiaalne kohanemine peab toimuma intellekti kaudu, nad peavad kõike õppima mõistuspäraselt. Neile on vaja kõike selgitada ja üles lugeda (mis normaalsete laste puhul oleks tõsine pedagoogiline viga); nad peavad lihtsaid igapäevatoiminguid õppima ja süstemaatiliselt teostama nagu kooliülesannet. Osa niisuguste laste juures (kes olid pisut vanemad kui Harro) saavutati peaaegu sujuv kohanemine nii, et koostati kindel päevakava, milles alates teatud kellaajal ärkamisest olid täpselt loetletud kõik päevased tegevused ja kohustused; kui lapsed koju läksid, said nad kaasa sellise, arutelus vanematega koostatud "tunniplaani" — pidi see ju sobima kodustesse oludesse. Päevaplaani järgimise kohta pidid lapsed korrapäraselt aru andma, näiteks pidama päevikut. Lapsed tundsid, et peavad seda "objektiivset reeglit" järgima, on ju paljud neist väga pedantsed ja mitmel avaldub sundneuroosile omaseid tunnuseid — neid eripärasid sai kohanemise saavutamiseks ära kasutada.

Ka Harro L-i puhul õnnestus kirjeldatud viisil, kuigi muidugi suure vaeva ja tülidega, saavutada aina parem kohanemine. Ta allus rühmaõppe nõuetele järjest paremini. Mõni kuu pärast poisi haiglast väljakirjutamist saime teada, et tal minevat kooliski palju

paremini. Kahjuks ei kuulnud me temast hiljem midagi (ilmselt kolisid vanemad mujale).

Nagu öeldud, võib olukorraga vaistliku kohanemise raskusi niisuguste laste juures vähemalt osalt kompenseerida, lähenedes neile kaudselt intellekti abil. Muidugi õnnestub see seda paremini, mida suurem on lapse vaimne võimekus. Kuid autistlikku loomust ei esine muidugi mitte ainult väga intelligentsetel, vaid ka vähem andekatel, koguni raske vaimse alaarenguga lastel. Et viimastel juhtudel on kohanemise saavutamine veelgi keerulisem, on enesestmõistetav.

Selle kohta toome näiteks järgmise juhtumi.

ERNST K.

Selle praegu seitsme ja poole aastase poisi suunas meie juurde jälgimisele samuti kool tema tõsiste käitumis- ja õpiraskuste tõttu.

Anamneesist tuleb esile tõsta järgmist: sünd ja areng olid normaalsed. Ernst on pere ainus laps. Kõne algus oli pisut hiline (esimesed sõnad tulid pooleteistaastaselt), samuti ei olevat poiss pikka aega sõnu õigesti välja öelnud (kogelemine), nüüd kõnelevat ta aga erakordselt hästi, "nagu täiskasvanu".

Juba väikelapsena olevat ta olnud väga probleemne, polevat kuuletunud ei järeleandlikule emale ega rangele isale. Igapäevaseid tavalisi korraldusi ei täitvat ta peaaegu üldse; ema arvab, et poiss on praktilistes asjades väga kohmakas ja seepärast olevat paljud asjad talle raskemad kui teistele lastele; näiteks peab teda ikka veel riidesse aitama, kuna üksi sekeldab ta lõputult ja teeb paljut valesti; ka iseseisvalt sööma olevat ta õppinud alles hiljuti, endiselt olevat ta seejuures väga räpakas ja mäkerdavat toiduga. Ema arvab aga, et paljude korralduste täitmata jätmise taga on ka tublisti pahatahtlikkust.

Teiste lastega ei ole ta kunagi läbi saanud; temaga ei olnud võimalik käia pargis, sest ta sattus kohe rüselusse, tagus huupi teisi lapsi, sõimas inetult. Sellest ajast peale, kui ta koolis hakkas käima, olevat asi eriti tõsine. Ta on klassikaaslastele nagu punane rätik härjale, kõik lähevad talle kallale, pilkavad teda, löövad,

ta olevat armutult nende meelevallas. Aga ta ei tõmbuvat lastest eemale — enamasti olevat tema see, kes tüliks põhjust annab; ikka ja jälle alustab ta uut pahandust, näpistab ja kõditab teisi, torgib neid sulepeaga.

Ema sõnutsi meeldib poisile jutustada fantastilisi lugusid, milles ta ennast alati suure ja kangelaslikuna kujutab, kuidas õpetaja teda kogu klassi ees kiidab, ning muud selletaolist.

Kas ta on arukas või mitte, seda olevat raske hinnata. Enne kooliminekut oldi veendunud, et poiss õpib erakordselt hästi, sest ta olevat teinud kõige kohta nii tarku märkusi, osanud nii originaalselt vaadelda; samuti olevat ta "täiesti iseseisvalt" õppinud loendama 20-ni ja saanud selgeks paljud tähed. Koolis aga minevat tal praegu kõik halvasti; ta olevat küll äsja esimese klassi lõpetanud (täiesti alusetult, nagu me pidime nentima), kuid nüüd, teises klassis ei saavat ta õpetajate sõnutsi üldse hakkama; ema usub, et põhjuseks on üksnes poisi täielik tähelepanupuudus ja ülemeelikus. Selle asemel et tundi jälgida ja õigesti vastata, hakkab ta õpetajaga pidevalt vaidlema (näiteks selle üle, kuidas peab sulepead käes hoidma).

Üleüldse kippuvat ta kõikidele inimestele vahele rääkima ja neile moraali lugema; ta olevat väga täpne: teatud asjad pidavat alati täpipealt samas kohas asetsema ja täpselt samal viisil toimuma, muidu korraldavat ta tohutu stseeni. Üldiselt olevat ta aga väga vastuoluline: osas asjades olevat ta erakordselt lohakas ega suutvat harjuda mitte mingisuguse korraga, teistes seevastu piinlikult täpne, täis pedantseid kõhklusi.

Perekond. Isa olevat väga närviline ja ärrituv. Ametilt on ta rätsepa abiline. Meie oleme teda näinud ainult üks kord, kuigi poissi tunneme nüüdseks juba aastaid. Ta mõjub ilmselgelt veidriku ja eraklikuna. Ema ei jutusta perekondlikest suhetest kuigi meelsasti, kuid on näha, et need ei ole ilmselt harmoonilised, eelkõige mehe keerulise iseloomu tõttu.

Ema on tark, väga meeldiva olemisega naine, kelle elu on üpris raske. Ta ütleb, et on väga närviline, kannatab palju peavalude all ja on eelkõige psüühiliselt väga tundlik. Nii on tal väga raske leppida, et tema poeg, kes on silmanähtavalt kogu ta elu sisu, on

sedavõrd eriline ega saa millegagi hakkama; ikka ja jälle püüab ta poissi kooli ees õigustada, võitleb meeleheitlikult tema abikooli üleviimise vastu.

Ülejäänud perekond olevat iseärasusteta. Andmeid selle kohta on napilt.

Välimus ja käitumine

Ernst on pikka kasvu (12 cm üle oma ea keskmise), kuid väga kõhn ja luider poiss; kehahoid on lõtv, õlad längus. Nägu on kena ja peenejooneline, seda rikuvad vaid suured, peast veidi eemale hoidvad inetud kõrvad. Ta on erakordselt vasolabiilne: kohmetuse või erutuse korral ilmuvad näole tulipunased, selgepiirilised plekid, ninaselg kattub suurte higipiiskadega.

Taas kord on pilk väga iseloomulik, mõjub eksinuna, ei kinnitu millelegi, ei haara nähtut, on enamasti suunatud kaugusse. Eriti just seetõttu mõjub poiss "nagu kuu pealt kukkununa". Kuid ka poisi hääl sobib selle kirjeldusega. See on kõrge, pisut inisev ja veniv, toob meelde anekdoodi mandunud aadlikust (nagu surematu krahv Bobby[18]).

Juba poisi hääles peituvat muljet koomilisusest, karikatuursusest võimendab tema kõneviis. Ta räägib lakkamatult ja palumata, kogu tema tegevust saadavad keerulised selgitused, põhjendused, miks ta seda või toda just nii või naa teeb; kõike, mida ta näeb, peab ta kohe teistega jagama, hoolimata sellest, kas see märkus on olukorda arvestades kohane või mitte. Mõned neist paljudest "ääremärkustest" kõlavad päris hästi — mitte üksnes sellepärast, et poisi diktsioon on täiesti täiskasvanulik, vaid tihti näitavad need ka tema head tähelepanuvõimet. Teravas vastuolus sellega on aga poisi praktilised oskused. Ta ei ole võimeline täitma ka kõige lihtsamaid ülesandeid. Ärgates ja riietudes loeb ta iga päev üksikasjaliselt üles kõik sellega kaasnevad toimingud, kuid

[18] 1900. a paiku loodud anekdooditegelane, keda iseloomustavad juhmus ja lihtsameelsus. Need anekdoodid olid populaarsed 1990. aastateni. *Tlk.*

asja juurde asudes unustab või ajab segi palju sellest, mida ta teoreetiliselt nii põhjalikult on selgitanud, ning käitub naeruväärselt kohmakana.

Rühmas, kus peab kuuletuma ühisele käsule, käitub ta võimatult. Eriti võimlemistunnis paistab ta teiste hulgast silma; mitte ainult sellepärast, et on puhtmotoorselt väga kohmakas, vaid eelkõige seetõttu, et tal puudub igasugune arusaam distsipliinist ja kuulekusest. Seejuures häirib ta tundi nii oma tusatsemise ja solvumisega kui ka inetu jutuga: "Hea küll, ma sain juba aru, ma tean seda juba."

Kuni oma viimase päevani osakonnas jääb ta võõraks, kõnnib laste seas ringi nende mängudes õieti osalemata, teeb parimal juhul ühele või teisele mõne märkuse, on ühtäkki segatud vihasesse löömingusse, kas siis sellepärast, et keegi teda pilkas — ja ta on selleks ju paras sihtmärk, kogu ta olemus lausa kutsub seda esile —, või sellepärast, et ta ise selleks põhjust andis: ta on üsna pahatahtlik tegelane, näpistab ja tõukab salaja teisi lapsi, segab nende mängu. Väiksemate laste nutt või kasvataja ärritus annab talle vaid indu uuteks pahandusteks.

Oma pedantsuse ja lõputute kahtlustega tekitab ta ise endale probleeme. Kui miski on vähegi teisiti, kui tema endale ette kujutab või harjunud on, siis ei leia ta asu ja toimuvad pikad vaidlused; kasvatajal on — isegi kui ta ei kavatse vaidlusse laskuda — poissi väga raske katkestada. Aga laps piinab oma sundmõttelise ülitäpsusega ka iseennast, ei suuda leppida sellega, et miski on teisiti, kui tema ootas (näiteks: poiss soovis endale jõulukingiks kampsunit; et seda soovi ei saanud täita, kingiti talle hoopis erakordselt ilus särk ja lisaks veel mänguasju: see "eksimus" kurvastas teda tohutult, ta ei heitnud pilkugi teistele kingitustele ja oli kogu jõuluaja õnnetu).

Intelligentsustest ja õppekatse

Kuigi poisi mõned märkused kõlasid targalt ja olid mõnikord tõepoolest tabavad, rääkis kogu tema käitumine siiski niisugusest ko-

hanemishäirest, et algusest peale ei oodatud intelligentsustesti tulemustest midagi head. Nii ka läks.

Ernsti keskendumisvõime on erakordselt halb: mitte sellepärast, et miski teda väljastpoolt kõrvale kallutaks ("passiivne tähelepanu"), vaid eelkõige on häiritud aktiivne tähelepanu. Ta on testi ajal nagu väga tihti ka muidu justkui kuu pealt kukkunud, mõtetega hoopis mujal, üldse mitte õigesti vastamisele häälestatud; enamiku ülesannete puhul on ta täiesti abitu ja saab vaid väga halbu tulemusi isegi siis, kui teda pilgu ja sõna abil püütakse võimalikult hästi keskenduma sundida.

Väga iseloomulikud on taas kord vastused küsimustele, mis puudutavad erinevusi ja sarnasusi. Mõned näited:

Kärbes — liblikas. Kärbse tiivad on nagu klaasist, liblika tiibadest saab teha siidi (ilmselt peab poiss silmas siidist läiget!), need on kirjud; kui külmaks läheb, sureb liblikas ära ja kevadel saab temast tõuk ja siis jälle liblikas; kõigepealt muutub ta nukuks, mis on üleni hõbedast; seejärel jutustab poiss toas nähtud koiliblikatest ja ussidest supi sees, millel ei ole küsimusega mingit seost.

Jõgi — järv. Jões vesi voolab ja järves seisab ja selle peal on roheline muda.

Puit — klaas. Klaas puruneb kergemini, puit mitte; klaas on mass, puit on mahlakas ja niiske, sellel on keskel säsi, puit põleb tuhaks, klaas venib laiali ja sulab siis ära.

Trepp — redel. Redel läheb sedasi viltuselt ja trepp läheb siit niimoodi ja ülevalt umbes nii (joonistab kätega astmeid), trepil on astumispind, redelil sellised pulgad.

Laps — päkapikk. Päkapikk on väike, laps suur, päkapikk näeb hoopis teistmoodi välja, tal on tutimüts, aga see on punane, lapsel on tanumüts.

Jällegi näeme siin "autistliku intelligentsuse" eripäraseid jooni: tulemused on parimad seal, kus laps saab end spontaanselt väljendada, ja halvimad seal, kus ta peab minema täiesti kindlat ettenähtud rada, eriti kui ta peab õpitut kordama. Tema teadmised maailmast kujunevad eelkõige iseenda kogemustest, mitte sellest,

mida ta on teistelt üle võtnud või õppinud. See teeb andekate laste saavutused eriliselt originaalseks ja võluvaks, vähem andekate, raskema hälbega laste puhul on vastused aga pigem vildakad kui väärtuslikud, juhuslikest kogemustest ammutatud teadmised ei taba asjade olemust. Sama lugu on keelelise väljendusega: parimal juhul kuuleme eriti tabavaid, iseseisvaid sõnastusi, halvemal juhul on sõnaloomeni küündivad väljendid pigem arusaamatud kui rõõmustavad.

Ernst K. puhul on negatiivsed küljed juba ülekaalus (mõeldagu, et ta on ligi pool aastat vanem kui eelnevalt kirjeldatud Harro L.!). Siiski on tema puhul vastused sarnasusi ja erinevusi puudutavatele küsimustele veel parimad, milleks ta võimeline on ja mis tema iseseisvat vaatlemis- ja kogemisoskust näitavad. Muudes, eelkõige koolikatsetes avaldub aga tugevalt sellise intelligentsuse varjukülg: kui inimene suudab vaid uudselt kogeda, kui ta on ainult "iseenda mina", mitte osa maailmast ja sellega pidevas vastastikmõjus — siis *on ta õppimisvõimetu*; ta ei suuda vastu võtta seda, mida teised talle valmis teadmiste ja oskustena pakuvad, ta ei lase end harjutamise ja harjumisega "mehhaniseerida".

Kõigile autistlikele psühhopaatidele on seega omased mehhaniseerimisraskused. Kui aga kõige targemad neist need raskused lõpuks siiski oma mõistuse abil ületavad, jäävad raskema hälbega lapsed koolis täiesti hätta, isegi suuremal määral, kui nende formaalse intelligentsuse põhjal arvata võiks. Ernst K. kuulub nende halbade juhtude hulka. Tema tulemused on kõigis õppeainetes väga viletsad. Arvutada oskab ta vaid konkreetset ülesannet pidevalt vaadates (ta arvutab küll üsna osavalt ja kiiresti sõrmedel, jättes teinekord sedasi petliku mulje oskusest, mida tal ei ole). Lugemine läheb väga aeglaselt, ta vahetab tihti tähed ära, kokkuhäälimine valmistab talle tohutuid raskusi. Loetu mõistmine on veidi parem. Kõige halvemini õnnestub tal aga kirjutamine: nagu peaaegu kõikidel autistidel on sellelgi motoorselt nii kohmakal poisil kohutav käekiri; sulepea ei kuuletu talle, tõrgub ja pritsib tinti; poiss teeb hooletult "parandusi", kirjutades uusi tähti vanade peale, kriipsutab maha, kirjutab kord suuremalt, kord väiksemalt. Kuid vorm ei ole kirjutatu juures kõige hullem. Juba mahakirjutamisel, maa-

lides vaevaliselt ükshaaval tähti, teeb ta palju vigu. Etteütlusel ei ole peaaegu ükski sõna äratuntav; poiss jätab tähti vahele, lisab neid juurde või tõstab ümber, mõned tähekujud on tundmatuseni moonutatud.

Pärast niisuguseid tulemusi on vaevu mõistetav, kuidas poiss pärast esimest õppeaastat teise klassi üle viidi. Põhjus on ilmselt tõsiasjas, mida võis märgata ka testi ajal: poiss esitab jutu vahele pidevalt küsimusi, hakkab rääkima muudel teemadel, teeb märkusi, mis kõlavad mõnikord päris targalt, ja kõik see varjab pealiskaudse pilgu eest tema suutmatust. Võib ette kujutada, et õpetaja, eriti 1. klassis, kus ta oma õpilasi veel hästi ei tunne, pidas poissi tema jutuvada pärast arukaks, seletas halbu tulemusi lihtsalt vähese tähelepanuga ja lootis, et asi paraneb.

Juba testi ajal oli selgeks saanud poisi vaegkirjutamise põhjus, nimelt eelkõige see, et ta ei osanud üksikuid sõnu tähtedeks lahutada, ei mõistnud nende ülesehitust üksikutest elementidest. Seepärast hakkasime katsetama õpetamist terviksõna meetodi järgi, see tähendab loobusime häälimisest, õpetasime teda lugema ja kirjutama sõna kui tervikut. Ka see läks kohutavalt aeglaselt ja vaevaliselt. Kirjutamisprobleemidele kui sellistele lisandusid ju ka poisi kontaktihäirest tulenevad üldiseid õpiraskused. Üksikasjadesse ei hakka me siin laskuma. Igal juhul ilmnes, et poiss tegi nüüd pisut edusamme. Loomulikult oli ka kasvataja isiklik panus erakordselt suur: poissi tuli mõistagi individuaalselt õpetada, suuremas rühmas ei oleks olnud teda võimalik üldse tööle keskenduma sundida. Kuid juba siis ilmnes, et poissi ei saa üldse tavakoolis arendada ja suunamine abikooli on vältimatu. Kuna ema pidas seda rängaks lapse alandamiseks, katsetati veel kord tavalise põhikooliga. Teise kooliaasta lõpul tuli aga poiss siiski üle viia. Nüüd, kaks aastat hiljem, käib ta abikooli kolmandas klassis, kus ta ei kuulu sugugi parimate õpilaste hulka. Kindlasti on tal koolis raskem kui nendel, kes moodustavad suurema osa abikooli õpilastest — lastel, kes on lihtsa mõtlemisega, abstraktsioonivõimetud, kuid hea mehaanilise õppimisvõimega ja praktilise meelega.

Kui selle poisi puhul võis siiski veel kahelda, kas ta on erakordselt intelligentne või nõrgamõistuslik, siis leidub hulganisti

selgelt nõdrameelseid, kelle juures tunneme samuti ära autistliku isiksusehäire tüüpilised jooned, nagu kontaktihäire koos pilgu, hääle, miimika, žestika ja motoorika iseloomulike väljendusnähtustega, distsipliiniraskused, pahatahtlikkus, pedantsus ja stereotüüpiad, kogu isiksuse automaadilaadne olemus, puudulik mehaaniline õppimisvõime kõrvuti suhteliselt parema spontaanse eneseväljendusega. Nõrgamõistuslike juures on kirjeldatud hälbed enamasti muidugi veel tõsisemad, sest neil puuduvad tasakaaluks muud normaalsed isiksusefunktsioonid.

Kes niisuguseid juhtumeid suuremal hulgal tunneb ja mahukat ambulatoorset materjali valdab — ei ole need ju sugugi harvad ja on kogenud silmale enamasti ka esimesest pilgust äratuntavad —, see märkab kohe hämmastavat sarnasust isiksusehäiretega, mis on kahtlemata tekkinud ajukahjustuse tõttu, olgu selle põhjuseks kas sünnitrauma või varase lapseea entsefaliit (mõlemad haigused põhjustavad ju nii patoloogilis-anatoomiliselt kui ka funktsionaalselt samu häireid).

Eelkõige on autistidele ja ajukahjustusega nõrgamõistuslikele ühised järgmised, nii iseloomulikud stereotüüpiad: hüplemine ja rabelemine, pöörlemine ning asjade keerutamine ja pööritamine (seda teevad nad tihti hämmastava osavusega), rütmiline kõikumine, näiteks ülakehaga. Peale selle tuleb nii ühel kui ka teisel juhul ette kinnismõttelist pahatahtlikkust, mis mõjub ka sügavalt nõrgamõistuslike juures väga rafineerituna (ja mida vanemad toovad enamasti esile tõendina oma lapse intelligentsusest), sest need lapsed tajuvad väga hästi, mis parasjagu kõige suurema pahanduse tekitab (eriti populaarne on veekraan, sellega saab ju nii palju ette võtta, kuid ka asjade loopimine aknast välja, isegi kui see vaid hetkeks avatakse); samuti iseloomustavad mõlemat haiguspilti vaistlikud rünnakud kõige ümbritseva vastu, nagu näpistamine, hammustamine, kriimustamine; eelkõige ajukahjustusega lapsed valdavad meisterlikult sülitamise kunsti — selleks on neil ju oma hüpersalivatsiooni tõttu piisavalt materjali! Kuid ka juba korduvalt kirjeldatud autistide kontaktihäiret koos selle tüüpiliste väljendusnähtusega kohtab paljude entsefaliidijärgsete psühhopaatide juures samasugusel kujul.

Seda, kas niisugustel juhtudel on tegemist kaasasündinud häirega (autistliku isiksusehäirega) või ajukahjustuse järelseisundiga, ei ole diferentsiaaldiagnostiliselt sageli lihtne otsustada. Oluline on anamnees (sünnilugu, kõrge palavik koos uimasuse, unitõve, oksendamise või koguni krampidega teatud ajal) ja eelkõige neuroloogilised sümptomid (spastiliste pareeside märgid, mis teinekord on olemas üksnes vihjamisi, kõnehäire, kogelemine, silmalihaste sümptomid ehk kõõrdsilmsus) või vegetatiivsed sümptomid (suurenenud süljeeritus, mis meie kogemuse põhjal ei puudu peaaegu ühelgi ajukahjustusega patsiendil; tugevnenud läige silmades, mis muude raskesti mõistetavate põhjuste kõrval tingib "entsefaliitliku pilgu"; eriti tugev higistamine) ja lõpuks endokriinsed häired, eelkõige rasvumistõbi (järjest rohkem, eriti tänu Oskar Gageli[19] uuringutele, leiab toetust seisukoht, et endokriinsete häirete põhjuseks on väga sageli primaarsed ajuhäired; eelkõige käib see hüpofüüsi häirete kohta); mingil moel kuuluvad endokriinsete häirete alla ka troofilised häired (liigeste, eelkõige sõrmeliigeste erakordne liikuvus, näo keskosa tugev esiletungimine: alveolaarjätked muutuvad suureks ja jämedaks, igemed hüpertroofseks, vohavaks — see torkab eriti silma, kui on võimalik jälgida, kuidas entsefaliidi läbi põdenud lastel, kes olid varem haldjalikult kaunid, moondub nägu nüüd kolm kuni viis aastat pärast haigust ühtäkki täiesti!). Näitena kirjeldame lühidalt järgmist juhtumit.

HELLMUTH L.

Poiss on oma täiesti silmapaistmatute vanemate neljas laps; ta sündis seitse aastat pärast kolmandat last, kui ema oli juba 41-aastane. Sünnituse ajal oli lapsel tõsine asfüksia,[20] teda tuli kaua elustada. Varsti pärast sündi tabasid teda krambihood, mida esines järgnenud päevadel veel kahel korral, hiljem enam mitte. Areng

[19]Oskar Gagel (1899–1978) oli Saksa neuroloog, Viini ülikooli neuroloogiainstituudi direktor. *Toim.*

[20]Lämbus vere ja kudede hapnikuvaegusest. *Toim.*

oli peetunud. Kõndima ja kõnelema hakkas laps teise eluaasta lõpul, kuid õppis siis võrdlemisi kiiresti rääkima ja tegi seda juba väikelapsena nagu "suur inimene".

Laps oli alati grotesksselt paks; hoolimata rangest, arsti jälgitud dieedist — poisil polnud isegi mingit erilist isu — võttis ta kaalus pidevalt kiiresti juurde. Kui me temaga kuus aastat tagasi tutvusime — tollal oli ta 11-aastane —, olid tal erakordselt lihavad rinnad ja kogukad puusad; see seisund on püsinud tänini (kohtusime temaga hiljuti uuesti). Praeguseni püsib kahepoolne krüptorhism[21] (nüüdseks umbes aasta onaneerib poiss palju!). Väikelapseeast peale raviti poissi hormoonpreparaatidega, peamiselt kilpnäärme- ja hüpofüüsiravimitega, ilma et see oleks rasvumistõve või krüptorhismi juures midagi muutnud. Liigesed on erakordselt liikuvad. Poisiga käteldes on tunne, nagu polekski tal luid, käsi on justkui kummist; tal on X-jalad ja lamppöidsus; silmatorkavat süljevoolust küll ei esine, kuid see on siiski selgelt suurenenud: kui ta kõneleb, võib kuulda sülje mullitamist suus.

Poisi välimus mõjub grotesksselt: massiivse keha otsas, rippuvate põskedega suure näo kohal paikneb lähestikku asetseva silmapaariga väga väike pealuu (seda võiks peaaegu mikrokefaaliaks nimetada). Pilk on ekslev ja äraolev, kuid mõnikord välgatab kurjalt. Nagu juba välimuse põhjal võib arvata, on laps erakordselt kohmakas. Mängivate laste rühmas seisab ta lihtsalt liikumatu kolossina; talle visatud palli ei suuda ta kinni püüda isegi siis, kui seda võimalikult lihtsaks püütakse teha; tema liigutused palli püüdmisel ja viskamisel mõjuvad ääretult koomiliselt. Näoilme liikumatu väärikus on seejuures eriti naljakas. Räägitakse, et juba väiksest peale oli ta kõikides praktilistes tegevustes väga kohmakas, ja selliseks on ta jäänud tänini.

Poissi kõnelemas kuuldes paneb imestama, kui targalt ta jutt kõlab. Ka rääkides säilitab ta oma liikumatu väärikuse, kõneleb aeglaselt, peaaegu skandeerides, täis arusaamist ja iseteadlikkust; ta kasutab sageli tavapäratuid sõnu, mõnikord luulekeelest, mõni-

[21] Kaasasündinud väärareng, kus üks või kumbki munand ei asu munandikotis, vaid kõhuõõnes või kubemekanalis. *Toim.*

kord ebatavalistes kooslustes (see klapib ema sõnadega, et poiss huvitub peamiselt luulest). Ilmselt ei taju ta, et ei sobitu kuidagi sellesse maailma, muidu ei esineks ta niimoodi, eriti veel teiste laste ees. Pole ime, et lapsed on teda alati julmalt pilganud, talle tänaval järele jooksnud ja teda mõnitanud — kas või juba sellepärast, et ta nii tohutult ärritub, otsekohe suurde raevu satub, kuid ei saa neile väledatele võrukaeltele loomulikult midagi teha ja mõjub oma abitus vihas veelgi naeruväärsemana. See oli ka põhjus, miks ema laskis teda viimastel kooliaastatel individuaalselt õpetada. Igatahes jõudis ta põhikooli 5. klassi.

Poisi kooliteadmised on väga ebaühtlased; tema õigekiri on suurepärane, ta ei tee kunagi ühtegi viga, samuti on tal päris hea käekiri; seevastu arvutamisoskus on väga kehv, viltu ei lähe mitte ainult mehaaniline arvutamine, vaid eelkõige tekstülesanded. Ent seda, kui kohanemisvõimetu, kui eluvõõras ta on, saab näha alles siis, kui küsitleda teda kõige tavalisemates praktilise elu asjades; selles kukub ta täiesti läbi, annab mittemidagiütlevaid, kuid enamasti väga kõrgelennulisi vastuseid. Emal on õigus, kui ta väidab, et poiss hõljub kõrgemates sfäärides. Ometi ei takista see tal majakondsetele ega ka teistele lastele kõiksugust kurja tegemast (eriti siis, kui ta oli väiksem, meeldis talle asju lõhkuda või ära peita ning muid seesuguseid tükke teha).

Väiksest peale olevat ta olnud erakordselt pedantne — nii räägitakse temast —, teinud suuri stseene, kui mõni asi vahel kuskil mujal asetses, kui tema oli harjunud. Kõigis toimingutes olevat tal kindlad rituaalid. Erilist tähelepanu pööravat ta oma rõivastele, ei kannatavat nendel ainsatki tolmukübet, pesevat väga tihti käsi, jälgivat hoolikalt oma keha ja selle funktsioone. Oma pedantsusega türanniseerib ta tohutult oma lähikonda, nagu ta üldse on alati olnud pedagoogiliselt väga raskesti ligipääsetav.

Väga palju sellest kirjeldusest meenutab eespool käsitletud juhtumeid: poiss on "autistlik automaat", elukauge ja häiritud instinktidega, tema seos ümbritseva maailmaga ja selle nõudmistega on piiratud, tõelised suhted inimestega puuduvad, talle on omane pedantsus ja pahatahtlikkus.

Kuid selle kõrval on selgeid viiteid, et kogu vaadeldav isiksusehäire on tekkinud ajukahjustuse tõttu, mis omakorda on ilmselt põhjustatud sünnitraumast: anamnees (asfüksia sünnituse ajal, krambihood), endokriinne häire, hüpersalivatsioon kui vegetatiivne sümptom, apraksia,[22] mis nii selgelt avaldudes on tõenäoliselt neuroloogilise häire väljendus.

Sedastagem esialgu, et on juhtumeid, mille puhul ajukahjustuse tulemuseks võib olla pilt, mis sarnaneb paljudes olulistes aspektides autistliku isiksusehäirega ehk kehalisele põhilaadile vastava, juba ülenevas sugulusliinis samasugusel kujul olemas oleva häirega.

(*Järgneb*)

[22]Peaaju koore kahjustuse tagajärjel tekkinud oskamatus varem õpitud liigutusi sooritada. *Toim.*

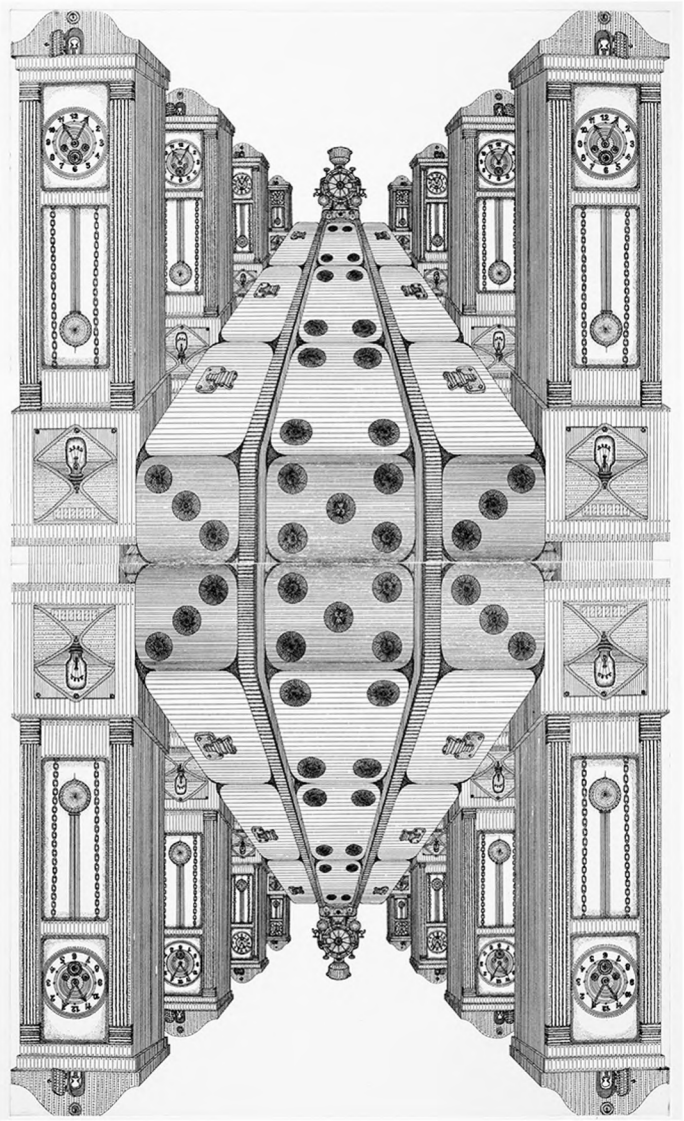

VELLO VINN. Jaam III (1973)

MIS, KES, KUIDAS JA MILLAL ON SOTSIAALSELT KONSTRUEERITUD

Riin Kõiv

1. SISSEJUHATUSEKS

Siit ja sealt kuuldub, kuidas üks või teine nähtus on või siis pole sotsiaalselt konstrueeritud. Oma kuulsas sotsiaalse konstruktsiooni mõistet käsitlevas raamatus *Mille sotsiaalne konstrueerimine?* (1999) nimetab Ian Hacking muude seas järgmisi asju, mida sotsiaalteaduslikes kontekstides on väidetud olevat sotsiaalselt konstrueeritud: sugu (naised, mehed), emotsioonid, faktid, loodus, haigus, teadmine, naispõgenikud, suuline ajalugu, kvargid, sarimõrvad, postmodernism, tehnoloogilised süsteemid jne. Loetellu passib lisada veel kaks nähtust, mille sotsiaalse konstrueerituse või mittekonstrueerituse küsimus on viimasel ajal aktuaalne: rass ja homoseksuaalsus. Kui algselt levis fraas "sotsiaalselt konstrueeritud" mitmesugustes sotsiaalteaduse ja sotsiaalfilosoofia harudes,[1] siis tasapisi on see imbunud laiatarbekasutusse. Arvamust millegi sotsiaalse konstrueerituse või mittekonstrueerituse kohta avaldatakse ka argistes, sageli ideoloogilise maiguga vestlustes ja väitlustes. Meiegi ajakirjanduses on viimasel ajal

Artikli aluseks on 27. juunil 2019 Tartus Vabas Akadeemias peetud loeng.

[1] Algallikana tavatsetakse nimetada Bergeri ja Luckmanni teost *The Social Construction of Reality* (1966, vt Berger, Luckmann 2018).

peetud elavaid sõnavahetusi, milles arutlejatel südamel naiselikkuse, rahvuse, rasside sotsiaalne konstrueeritus.[2]

Kui üks väidab üht ja teine vastupidist, on loomulik oletada, et vähemalt üks väitjatest eksib. Väide, et mingil asjal on mingi omadus, on tõene, kui sel asjal see omadus tõepoolest on, ja väär, kui tal seda omadust ei ole. Kuna pole võimalik, et asjal korraga on ja ei ole mingi omadus — näiteks omadus olla õun — siis pole ka võimalik, et õigus on nii sellel, kes väidab "See on õun", kui ka sellel, kes seda eitab (Leibniz 1686; terve mõistus). Nii on ka omadusega olla sotsiaalselt konstrueeritud. Kas on õigus sellel, kes väidab asja sotsiaalset konstrueeritust, või sellel, kes seda eitab; või peetakse sõnadega "sotsiaalselt konstrueeritud" silmas eri asju ja toimub tulutu möödarääkimine. Tavapärane "meetod" selgitamaks välja, kas miski on või ei ole väidetud viisil, on minna ja vaadata, kuidas asjad tegelikult on. Näiteks parim lahendus küsimusele, kas Mardi uus auto on punane, on minna vaadata, mis värvi on Mardi uus auto. Teinekord on asi keerulisem. Oletame, et lahkarvamust tekitab küsimus, kas Peetri põetav haigus on mukopolüsahharidoos, või siis, kas õnnelikem inimene maailmas on Bill Gates. Siin ei piisa pelgast vaatamisest. Ei piisa, kuna pole selge, mis asi on mukopolüsahharidoos ja milles seisneb õnn (eeldusel, et õnn on ähmane mõiste ja võib eri inimeste jaoks tähendada eri asju). Alles siis, kui see on välja selgitatud, teame, mida üleüldse vaadata.

Sotsiaalse konstrueeritusega on asjad pigem nagu mukopolüsahharidoosi ja õnnega kui punasusega. Erinevalt sõnast "punane" puudub väljendil "sotsiaalselt konstrueeritud" argine, üheti mõistetav ja ütlematagi selge tähendus (mis ilmneb kasvõi selles, et paludes selgitada, mida sotsiaalse konstrueerituse all silmas peetakse, satuvad selle sõna pruukijad sageli kimbatusse). Sotsiaalse konstrueerituse mõiste on algupäraltselt tehnilist laadi kokkuleppelise tähendusega termin. Nii võib tunduda, et parim viis predikaadi "on sotsiaalselt konstrueeritud" tähendus paika panna on see kokkulepitud definitsioon välja uurida. Paraku see strateegia ei tööta. Nähtuste sotsiaalsest konstrueeritusest räägitakse

[2] Aastail 2017–2018 ajakirjanduses toimunud debatid koondati hiljuti kogumikku *Tegelikkus ja sotsiaalsed konstruktsioonid* (Raud 2019).

tänapäeval eri teoreetilistes kontekstides erinevates, sageli selgelt määratlemata tähendustes. Pigem on nüüdseks tegemist avara katusterminiga, millega eri kontekstides omistatakse asjadele oluliselt erinevaid omadusi. Ei ole ühte õiget määratlust, on erinevad määratlused, ning iga vaidlus teemal, kas "X on/ei ole sotsiaalselt konstrueeritud" on seni ähmane ja lahendamatu, kuni pole selgelt öeldud, mida sotsiaalse konstrueerituse all parajasti mõeldakse.

Siinse kirjutise eesmärgiks on laotada laiali erinevad võimalused, mida väitega "X on sotsiaalselt konstrueeritud"[3] silmas võidakse pidada. Lähtun sellest, kuidas on sotsiaalse konstrueerituse mõistet kasutatud ja eritletud meie kaasaegses analüütilise sotsiaalfilosoofia traditsioonis.[4] Pakutavad eristused on üldised baaseristused, mille detaile on võimalik (ja tarvilik) välja nikerdada eri viisidel. Üldisusest hoolimata aitavad need eristused selgemini näha, milles asi võib olla, kui asi on sotsiaalses konstrueerituses.

Kõige üldisemalt väidab lause "X on sotsiaalselt konstrueeritud" seda, et X-i on tinginud sotsiaalsed tegurid. Vahel ajendab X-i sotsiaalset tingitust tuvastama puhtteoreetiline huvi, huvi teada, kuidas asjad X-iga on. Teine kord motiveerib seda äratundmine, et X oma konkreetsel kujul on moraalselt või poliitiliselt problemaatiline (Hacking 1999: 6; Díaz-León 2015; Haslanger 2003). Sellisel puhul teenib teadmine, mis ja kuidas X-i tingib, ühtlasi eesmärki tuvastada mehhanismid, mida mõjutades X kas kõrvaldada või paremaks kruttida. Väide, et X on sotsiaalselt tingitud, rajab sel juhul teed väitele, et X-i on võimalik muuta sotsiaalseid asjaolusid muutes. Oluline on sealjuures siiski rõhutada, et "X on sotsiaalselt konstrueeritud/tingitud" iseenesest ei anna X-ile hinnangut. Sotsiaalselt tingitud moodustised võivad olla nii kiidu- (riik, pension, lasteaiad, inimõigused) kui laiduväärt (inkvisitsioon, fašistlikud režiimid, orjandus). See, kas X on halb või

[3] Siin ja edaspidi tähistab "X" mis tahes nähtust, mille kohta võidakse väita, et see on sotsiaalselt konstrueeritud.

[4] Ehk siis otseselt ei tule juttu Luckmannist, Derridast ega Foucault'st, keda eestimaistes kontekstides tavatsetakse sotsiaalkonstruktivismi sildiga seostada. Siiski saab esitatavate eristuste abil edukalt analüüsida ka nimetatud autorite vaateid.

hea, ei sõltu mitte X-i sotsiaalsest tingitusest, vaid moraalsetest, poliitilistest ja muudest praktilistest kaalutlustest.

Määratlus, et X on sotsiaalselt konstrueeritud siis, kui X-i tingivad sotsiaalsed tegurid, jätab lahtiseks kolm parameetrit: (1) *kuidas* sotsiaalsed tegurid X-i tingivad ehk milles too tingimine täpselt seisneb, (2) *mis laadi asi* on X, (3) mis on *sotsiaalsed tegurid*. Vastavalt sellele, kuidas need muutujad sisustada, saame eristada eri tüüpi sotsiaalkonstruktivistlikke väiteid. Kogu ülejäänud teksti vältel täpsustan erinevaid viise, *kuidas*, ja erinevaid asju, *mida* sotsiaalsed tegurid võivad tingida. Seda, mis teeb millestki sotsiaalse teguri, ma ei puutu, vaid eeldan ähmast, aga sellisena tüüpilist määratlust, mille järgi miski on sotsiaalne niivõrd, kui see seisneb inimeste ühistegevuses.

2. PÕHJUSTAMINE JA KONSTITUEERIMINE

On tavaks eristada kahte laia viisi, kuidas sotsiaalsed tegurid X-i võivad tingida. Sotsiaalsed tegurid võivad tingida X-i kas seeläbi, et nad seda põhjustavad, või seeläbi, et nad X-i konstitueerivad, tehes X-ist nimelt selle, mis see on (Díaz-León 2015; Haslanger 2003; Sveinsdóttir 2015). Et põhjustamise ja konstitueerimise vahest intuitiivset aimu saada, vaatleme soojenduseks paari kodusemat näidet.

Mõtleme mingile konkreetsele kellale. Selle kella kohta saame küsida kahte sorti küsimusi. Esiteks: millised sündmused, protsessid ja asjaolud viisid selleni (tõid selle esile), et siin on see kell? Niiviisi küsides küsime, mis *põhjustas* selle kella. On erinevaid võimalusi. Kella võisid põhjustada kellassepp Jaani tegevus, robotid suures tehases, mateeriaosakeste juhuslik kokkupõrge kõrgel temperatuuril jne. Neist võimalustest on vaid üks see, mis kella tegelikult põhjustas. Teiseks saame kella kohta küsida järgmist: mis teeb sellest asjast siin kella? Mille tõttu on see ese siin nimelt kell ja mitte orav või pesumasin? Tõelähedane vastus sellele küsimusele on, et tal on võime mõõta aega ning teatud füüsilised osised — kellavärk, seierid, sihverplaat —, mis seda võimet tagavad ja väljendavad. Võime aega mõõta ja teatud füüsilised osised samuti tingivad selle, et siin on see kell, seda eset

kellana konstitueerides ehk tehes sellest esemest kella (olemata sealjuures kella põhjusteks).

Mõtleme mõnele kurjategijale, olgu ta nimi Meelis. Ka Meelise kui kurjategija kohta saame küsida kahte laadi küsimusi. Esiteks: mis *põhjustas* selle, et Meelis on kurjategija? Teiseks: mis on see, mille tõttu Meelis liigitub kurjategijaks? Vastused neile küsimustele erinevad. Seda, et Meelis on kurjategija, võis põhjustada näiteks see, et Meelis liikus teismelisena kahtlases seltskonnas, et Meelisel on impulsiivne iseloom, et Meelis kasvas üles kitsikuses jne. Ükski neist variantidest, olgu ta Meelise kurjategijaks olemise põhjus või mitte, ei ole veel see, mis *teeb* Meelisest kurjategija. Meelisest teeb kurjategija hoopis see, et ta on sooritanud tegusid, mis seaduse järgi on karistatavad ja liigituvad kuriteoks — tegelenud maksupettusega, kuulunud kuritegelikesse rühmitustesse, korraldanud peksmisi jms. Et Meelis nimetatud tegusid on sooritanud, *konstitueerib* Meelise kurjategijana, olemata sealjuures tema kurjategijaks olemise põhjuseks.

Asja põhjused on asja identiteedi suhtes üldjuhul sattumuslikud, konstitueerijad aga paratamatud.[5] Sellesama kella ja Meelise kui kurjategija võinuks põhimõtteliselt põhjustada ka miski muu kui see, mis need tegelikult põhjustas, ilma et see kell lakkaks olemast kell ja Meelis lakkaks olemast kurjategija. Kui aga kõnealusel esemel puuduks võime mõõta aega või kui ei eksisteeriks seadusi, mida Meelis rikkunud oleks, siis ei oleks ka seda kella ja Meelis ei oleks kurjategija.

Neis kahes tingimise tähenduses saab mõista ka mingi nähtuse sotsiaalset tingitust: sotsiaalsed tegurid võivad X-i kas põhjustada või konstitueerida. Seesama kell on triviaalne näide sotsiaalselt põhjustatud, seega põhjuslikult konstrueeritud nähtusest — suure tõenäosusega on konkreetse kella tekitanud mitmete inimeste koordineeritud töö seadeldiste abil, mille omakorda põhjusta-

[5] On erandeid. Mõnel juhul on asja põhjus ühtlasi see, mis seda millenagi konstitueerib. Näiteks punetav ja kihelev kahjustus minu nahal on päikesepõletus seetõttu, et selle on põjustanud päikesekiirgus. Kui päikesekiirgus seda põhjustnud ei oleks, siis ei oleks selle nahakahjustuse näol tegemist päikesepõletusega, isegi kui kõik selle kohalikud omadused jääksid samaks.

nud keerukad sotsiaalmajanduslikud protsessid. Kurjategija Meelis pakub triviaalse näite sotsiaalsete tegurite poolt konstitueeritud nähtusest. Meelisest teeb kurjategija asjaolu, et eksisteerib teatud sotsiaalne institutsioon, seadus, ja et Meelis on seda seadust rikkunud. Oluline on märgata, et see, mis on sotsiaalselt põhjustatud, ei pruugi veel olla sotsiaalselt konstitueeritud. Olgugi et kella on põhjustanud sotsiaalsed tegurid, on kell kell oma teatud füüsiliste omaduste, mitte sotsiaalsete tegurite tõttu. Olgugi et Meelist konstitueerivad kurjategijana sotsiaalsed tegurid, ei pruugi (kuigi võivad) Meelise kuritegelikkuse põhjused olla sotsiaalsed.

Järgnevas selgitan lähemalt, mis asju ja kuidas täpsemalt võivad sotsiaalsed tegurid neis kahes tingituse tähenduses tingida.

3. MÕISTED

Laias laastus on kaht sorti asju, mida sotsiaalsed tegurid emmaskummas tähenduses võivad tingida: ühelt poolt asjad-nähtused ise, teisalt meie mõisted või ideed asjade kohta ehk see, kuidas me asju vaimus esitame. Alustan variandist, et sotsiaalselt tingitud on mingi mõiste.[6] Et selgitada, mis tingimustel on mõiste sotsiaalselt tingitud, tuleb esmalt selgitada, mis on mõiste.

Maailmas leidub asju ja nähtusi. Mõnedest neist me mõtleme. Asjast mõeldes aktiveerin ma selle asja mõiste. Mõeldes mõtet "Kassid on pehmed ja karvased, ja näe, seal ongi üks selline" aktiveerin muu hulgas näiteks kassi mõiste, pehmuse mõiste, karvasuse mõiste. Minu mõte koosneb neist mõistetest. Milles täpselt mõisted kui mõtete koostisosad seisnevad, on vaidlusalune küsimus. Meile piisab üldisest määratlusest, mis on kooskõlas erinevate detailsemate mõisteontoloogiatega, et mõisted on mingid reeglid või kriteeriumid, mille järgi me mõttes asju kategooriatesse liigitame vastavalt sellele, kas neil on mingid tarvilikud omadused või mitte. Näiteks mehe mõiste on niisiis mingi kriteerium, mille järgi me otsustame, kas konkreetne objekt on mees, mille

[6]Sageli räägitakse ka näiteks (teadus)teooriate sotsiaalsest konstrueeritusest (ülevaateks vt Hacking 1999: 63–100). *Mutatis mutandis* laieneb järgnev mõistete sotsiaalse tingituse selgitus ka teooriatele.

abil konkreetse objekti mehena ära tunneme. Punasuse mõiste on kriteerium, mille alusel me otsustame, kas asi on punane või mitte. Selline otsustamine võib toimuda reflekteeritult või automaatselt, konkreetse liigitamiskriteeriumi sisu teadvustades või mitte. Vastavalt võivad ka mõisted olla kas teadvustatud või teadvustamata.

Vahel võibki väide "X on sotsiaalselt konstrueeritud" tähendada seda, et mõne sel viisil mõistetud mõiste ehk vaimse liigitamiskriteeriumi olemasolu võivad olla tinginud sotsiaalselt tegurid. Sotsiaalkonstruktivistide huvifookuses on eeskätt jagatud mõisted. Mõiste on jagatud, kui mingi rühma liikmed kasutavad maailma nähtuste kategoriseerimiseks üht ja sedasama kriteeriumi. Sageli on jagatud mõisted seotud kindlate sõnadega, foneemiühenditega ("mees", "punane" jne), mille abil me väljendame vastavatest mõistetest koosnevaid mõtteid. Olgu siinkohal rõhutatud, et väites mõne jagatud mõiste sotsiaalset tingitust, *ei* väideta vastava *sõna* sotsiaalset tingitust. Et mõne mõiste kui vaimse liigitamiskriteeriumiga on seotud just see ja mitte too või üleüldse mingi sõna, on ilmselgelt sotsiaal-ajalooliste protsesside tulem (kuigi võib olla igati huvitav küsimus, milliste protsesside nimelt). Vaieldavam ja seetõttu huvipakkuvam on väide, et sotsiaal-ajalooliste protsesside tulem on üks või teine konkreetse sõnaga seotud või sootuks sõnatu mõiste.

Eristasin tingimist kui põhjustamist ja tingimist kui konstitueerimist. Variandi, et sotsiaalsed tegurid mõisteid konstitueerivad, võime siinkohal kõrvale jätta. Mõisted kui mõttekategooriad on psühholoogiliste entiteetidena indiviidide n-ö peaasjad. Mis iganes neid konstitueerib, asub seegi konkreetsete indiviidide peas, mitte ühiskonnas.[7] Tõsisemalt tasub võtta seisukohta, et sotsiaalsed tegurid on mingi mõiste *põhjustanud*. Mis tingimustel

[7]Seda öeldes eiran ma rängalt nn eksternalistlikke vaimse sisu teooriaid (nt Putnam 1975; Fodor 1994), laiendatud vaimu teooriaid (nt Clark, Chalmers 2009) ja teisi, mille järgi mõisted nimelt *ei ole* ainuüksi peas. Enamgi, mõnede teooriate järgi (nt Burge 1979, 1986) on mõisted nimelt *sotsiaalsed* entiteedid. Eksternalistlikel teooriatel on kombinatsioonis sotsiaalfilosoofiaga olulisi järelmeid. Nende eiramist siinkohal õigustab see, et nende lahtiseletamine rebiks lõhki selle artikli

on mõiste sotsiaalsete tegurite põhjustatud? Vaatame sissejuhatuseks ja kontrastiks, mis on alternatiivid.

Üheks alternatiiviks on see, et mõiste omamise põhjustab maailm ise — need asjad või nähtused, mis on konkreetse mõiste sisuks. Maailmas leiduvatel asjadel on sarnasusi ja erinevusi. Mõned neist sarnasustest ja erinevustest tungivad esile enam kui teised. Asjad, millel on korraga nokk, tiivad, suled, kaks jalga, võime muneda mune ja lennata, eristuvad selgelt ja silmatorkavalt asjadest, millel pole ei nokka, tiibu, munemisvõimet jne. Niisugused esiletungivad sarnasused ja erinevused asjade vahel võivad "peale suruda" vastava liigitamiskriteeriumi, äratundmise, et need asjad, mis omavad nokka, tiibu, ja sulgi, mis munevad mune ja lendavad, kuuluvad kokku, on ühte liiki. Nii on moodustunud mõiste LIND[8] ehk liigitamiskriteerium: *see, millel on nokk, tiivad, suled, kes lendab ja muneb*. Edaspidi rakendame seda mõistet otsustamaks: see on lind, see ei ole.[9]

Teinekord selline seletus ei toimi. On mõisteid, millele ei vasta maailmas mitte midagi (FLOGISTON, PÄKAPIKK, LAME MAA, OLÜMPOSE JUMAL jt). Võtame näiteks mõiste OLÜMPOSE JUMAL. Oletatavasti seisneb see umbkaudu järgnevas kriteeriumis: *see, mis on jumal ja elab Olümpose mäel*. Selliseid objekte ei ole olemas. Kui aga objekte, mille kohta mõiste käib, pole olemas, ei saa need objektid olla ka vastavat mõistet põhjustanud. Mõiste peab niisiis olema põhjustanud miski muu. Ning mõnel puhul võivad selleks muuks olla sotsiaalsed tegurid. Nii näiteks näeb Feuerbach erinevate jumalusemõistete päritolu selles, et inimesel pole võimalik sotsiaalsetest oludest tulenevalt end teostada, ning selle kompensatsiooniks loob ta kujutluse jumalast kui iseeneses täideviidud/täiuslikust versioonist (Feuerbach 2016). Samasse valda kuulub ka Karl Marxi väide, et religioon ühes juma-

---

õiguspärased piirid, ja et tüüpjuhul sotsiaalkonstruktivistlikud teoreetikud sellistele sisuteooriatele ei apelleeri.

[8]Siin ja edaspidi tähistavad läbivalt suurtähtedega kirjutatud sõnad mitmesuguseid mõisteid.

[9]See pilt on kahtlemata, ja taotluslikult, äärmuslik skemaatiline lihtsustus. Väga laia pintsliga annab see edasi teatud empiristlike mõiste omandamise teooriate põhiidee (nt Hume 1978; Prinz 2002).

lusekontseptsioonidega on valitseva klassi segatud oopium masside vaoshoidmiseks.

Siinkohal on kohane õiendada üht levinud eksijäreldust. Argistes sõnavõttudes sotsiaalse konstrueerituse teemal kiputakse eeldama, nagu *järelduks* mõiste sotsiaalsest konstrueeritusest, et tegelikkuses ei vasta mõistele mitte midagi (näiteks Espak 2018; Viikmaa 2017). Sellelt eelduselt on lihtne demonstreerida sotsiaalkonstruktivistlike positsioonide naeruväärsust. Rassi mõiste on sotsiaalselt konstrueeritud, s.t rasse pole olemas? Naise ja mehe mõisted on sotsiaalselt konstrueeritud ehk naisi ja mehi pole tegelikult olemas? Aga ilmselgelt erinevad rassid, naised ja mehed *on* olemas! *Ergo*, väita, nagu oleks rassi ja soo mõisted sotsiaalselt konstrueeritud, on totruste totrus.

See järelduskäik on aga vigane. Sotsiaalsete tegurite põhjustatud võib olla ka mõiste, millele vastavad maailmas igati tegelikud objektid. Mõisted, nagu me neid siin mõistame, on kategoriseerimise reeglid, mis määravad ära omadused, mille poolest konkreetsed asjad teiste asjadega kokku ja sellisena mõiste ekstensiooni kuuluvad. Mõistel on tegelikkuses vaste ehk mõiste ei ole tühi, kui leidub asju, millel need omadused tõepoolest on. Nimetagem nende asjade hulka, mis jagavad mõnd omadust või omadusi ja seeläbi kokku kuuluvad, *liigiks*. Niisiis, mõistel on vaste tegelikkuses, kui ta valib maailmas välja mõne tegelikult eksisteeriva liigi ehk omavahel mõne omaduse poolest sarnanevate asjade hulga. Kuna igal asjal on korraga mitmeid omadusi, võib sama asi kuuluda korraga mitmesse tegelikku liiki. Näiteks esemel mu käes on omadus olla kollane, asuda minu käes, olla kerajas, põrkav, kergelt karvane, spordiriist, pall, tahkis, tennisepall jne. Neid omadusi omades kuulub see ese erinevatesse liikidesse, liiki *tennisepall*, *kollane ese*, *kera*, *põrkav ese*, *spordiriist*, *ese minu käes* jne. Nii palju kui on asjadel omadusi, nii palju on ka tegelikke liike. Ja neid on palju. Vaatleme näiteks asju mõnel koristamata kirjutuslaual. Mitu liiki me sellel tuvastame? On liik *anum*; *köögitarve*; *tass*; *saviese*; *musta värvi ese*; *valgusti*; *paber*; *painduv ese*; *asi, mis on laual*; *asi, mis on laual olnud rohkem kui kaks*

päeva; *asi, mis on pikem kui kolm sentimeetrit*, jne. Seda loetelu võib jätkata pikalt.[10]

Ehk siis tegelikke liike on hulgi. Samas on tõsiasi see, et enamikule neist ei pööra me tähelepanu. Enamiku jaoks puuduvad meil püsivad mõisted, mida ikka ja jälle eri kontekstides asjadest mõeldes rakendaksime. Tavaliselt ei mõtle me asjadest kategooria *on olnud laual rohkem kui kaks päeva* või *on pikem kui kolm sentimeetrit* vahendusel. *Olemas* on need liigid sellegipoolest. Sellel taustal taandub küsimus mõne mõiste põhjuste järele küsimusele: miks on meil püsiv mõiste, mis liigitab asju maailmas just nende ja mitte mõnede teiste omaduste alusel? Kust tuleb, et mõnesid liike me märkame ja peame oluliseks, teisi mitte? Miks näiteks on meil püsiv ja jagatud mõiste MEES (ehk miks liigitame inimesi selle alusel, milline on nende roll liigi jätkamises) ja mitte INIMENE, KELLE NINA ON PIKEM KUI 4 CM?

Mõiste on sotsiaalselt põhjustatud, kui seda valikut seletavad sotsiaalsed tegurid. Mis tingimustel on see nii, on omaette keerukas küsimus, mille pikemaks lahkamiseks siin ruumi ei ole (vt sel teemal nt Hacking 1999: 3. ptk, 63–99; Haslanger 2003: 302–309; Kõiv 2019).

Kuid mõistele võib vastata tegelikkuses *midagi* isegi siis, kui mõistega postuleeritud asju tõepoolest ei eksisteeri.[11] Võtame näiteks populaarse seisukoha, et rasse — inimrühmi, mis vastaksid mõnele kindlale rassimõistele — pole tegelikult olemas (nt Appiah 1998; Zack 2002; Hochman 2013; Haslanger 2012b). Selle teesiga *ei väideta* seda, et pole olemas nahavärvi, juuksestruktuuri ja muude füsioloogiliste tunnuste poolest eristuvaid inimesi, keda tavatseme näha eri rasside esindajatena. Kahtlemata on sellised inimesed olemas. Rassieitajate tees on kihilisem ja spetsiifilisem. Esiteks väidetakse seda, et mingis kindlas

[10]Liigid võivad oma olemuselt muidugi oluliselt erineda. Mõned liigid on loomulikumad kui teised, teised on stabiilsemad, kolmandadad on silmatorkavamad, neljandad on teistest "tihedamad", olles määratletud rohkemate omaduste omamise kaudu jne. Haslanger (2012a) arutab seda teemat põhjalikumalt.

[11]Mallon (2016: 182–204) ja Haslanger (2012b) kirjeldavad eri võimalusi, kuidas mõiste ja reaalsus teineteisega võivad suhestuda.

kontekstis käibiv rassi mõiste ei piirdu pinnapealsete füsioloogiliste tunnuste nimetamisega, vaid sellesse kuulub ka näiteks üks või teine järgmistest arusaamadest (loetlen pakutud eri variante): rassid on bioloogiliselt diskreetsed; samast rassist isikud jagavad mingit sügavamat "olemust", mis seletab nende omavahelisi oletatavaid või tegelikke bioloogilisi, psühholoogilisi ja käitumuslikke sarnasusi teisest rassist isikutega ja erinevusi nendest; see sügavam olemus on geneetiliselt määratud; rassid on hierarhilistes suhetes; rassid on inimese kui bioloogilise liigi alamliigid; rassid on bioloogiateaduse perspektiivist olulised kategooriad vms. Rasside olemasolu eitades eitatakse selliste inimrühmade olemasolu, mis rahuldaksid üht või teist neist tingimustest (sõltuvalt sellest, mis on relevantne rassi mõiste) ja ühtlasi langeksid kokku harjumuspäraste rassijaotustega teatud vaadeldavate kehaliste omaduste alusel (mustad, valged, asiaadid jt). Näiteks väidab Adam Hochman (2017), et ei eksisteeri rasse kui inimese bioloogilisi alamliike, eitamata sealjuures seda, et on olemas tumedama ja heledama nahavärviga inimesed või rassid kui oluliste sotsiaalsete tunnuste poolt määratletud (ehk sotsiaalselt konstitueeritud) inimrühmad.[12]

4. ASJAD

Sotsiaalsed tegurid võivad tingida peale mõistete ka asju endid (konkreetseid indiviide, objekte, liike, fakte jne), mille kohta meil on või vahel ka puuduvad mõisted. Asju võivad sotsiaalsed tegurid nii põhjustada kui konstitueerida. Selgitan kumbagi varianti kirjanduses aeg-ajalt ette tuleva väite "Mehed on sotsiaalselt konstrueeritud" näitel. Alustan põhjustamisest.

Mõnede asjade sotsiaalne põhjustatus on ilmne ega vaja selgitamist (Vabaduse kell Tallinnas Vabaduse väljakul, Tanel Padari tätoveeringud, ülikoolid jne). Sageli omistatakse aga sotsiaalse konstrueerituse sildi all sotsiaalseid põhjusi just nimelt nähtustele, mille sotsiaalne põhjustatus *ei ole* ilmne, vaid on vastupidi üllatav ja intuitsioonivastane (nt Haslanger 2003). Väide, et mehed

[12] Sotsiaalse konstitueerituse ideest räägin järgmises alapunktis.

on sotsiaalselt põhjustatud, on üks selline. Vaatamegi lähemalt, milles meeste sotsiaalne põhjustatus võiks seisneda.

Esiteks, millele täpselt osutab sõna "mehed"? On vähemalt kaks võimalust. Esimene on see, et "mehed" osutab teatud hulgale indiviididele, keda me meestena tunneme. Väide, et individuaalsed mehed on sotsiaalsete tegurite põhjustatud, võib esmapilgul mõjuda veidralt. Kuid on kontekste, kus see pole sugugi absurdne. Siin on üks näide. Mitmes maailma paigas on tavaks eelistada järglastena poisslapsi. Oletame, et Chen elab just sellises paigas (näiteks mõnes Hiina Rahvavabariigi piirkonnas). Chenil on olnud mitu rasedust. Need kõik on katkestatud põhjusel, et loode oli naissoost. Viimaks on loode meessoost, rasedusel lastakse jätkuda ja sünnib poiss, Jun. Kirjeldatud juhul on üpriski intuitiivne, et konkreetse mehe, Juni eksistentsi põhjuseks on sotsiaalsed tegurid. Eostumisest sünnini kulgenud protsess on küll igati bioloogiline, kuid asjaolud, mille tõttu rasedusel lasti jätkuda ja milleta Juni ei eksisteeriks, on sotsiaalsed — traditsioon väärtustada poegi rohkem kui tütreid.[13] Kui samas ühiskonnas, sarnaste sotsiaalsete tegurite mõjul on tulnud ilmale ka teisi mehi, siis eksisteerib selles ühiskonnas terve rühm meesindiviide, kelle kõigi olemasolu on sotsiaalselt põhjustatud. Selles ühiskonnas on geneeriline lause "Mehed ehk teatud hulk meesindiviide on sotsiaalsete tegurite põhjustatud" tõene.

Enamasti siiski peetakse meeste jms sotsiaalset konstrueeritust väites silmas seda, et sotsiaalselt tingitud on mehed kui teatud omadustega *liik* inimesi. Juba tuttava määratluse järgi on liik kindlate omaduste poolest üksteisega sarnanevate ja teistest asjadest nendesamade omaduste poolest erinevate asjade rühm. Kindel liik on sotsiaalselt põhjustatud, kui nende omaduste omamise, mille tõttu indiviidid sellesse liiki kuuluvad, on põhjustanud sotsiaalsed tegurid (Mallon 2016; Haslanger 2003). *Tätoveeritud inimene* on ilmne näide sotsiaalselt põhjustatud liigist. Mingi isik, näiteks Tanel Padar, kuulub liiki tätoveeritud inimene juhul, kui

[13] Seda, et kirjeldatud juhul on Juni eksistentsi põhjused sotsiaalsed, toetavad ka levinud kontrafaktilised põhjuslikkuseteooriad, mille järgi on Y X-i põhjuseks just siis, kui vastab tõele, et kui poleks olnud Y-it, siis ei oleks olnud ka X-i (nt Lewis 2006; Woodward 2004).

tal on tätoveering. Tätoveeringu omamist põhjustavad aga sotsiaalsetest tavadest ja ilunormidest tingitud eelistused ja inimeste ühistegevuses loodud tehnoloogiad. Liik *ameerika pitbullterjer* (nagu teisedki koeratõud) on sotsiaalselt põhjustatud liik, kuivõrd omadused, mis teevad koerast *ameerika pitbullterjeri*, on individuaalsetel koertel teatud sotsiaalsetest tavadest ja majanduslikest kaalutlustest motiveeritud tõuaretuse tagajärjel.

Väite "Liik X on sotsiaalselt põhjustatud" tõesuseks ei pruugi olla nii, et *kõiki* X-i liikmesust määravaid omadusi ja seda *igal* üksikjuhul põhjustaksid sotsiaalsed tegurid. Oletame näiteks, et liiki *mehelik mees* määratlevad järgmised omadused: otsusekindel, dominantne, tugeva kehaehitusega, ei näita välja tundeid, teeb trenni, riskialdis, tehnilise taibuga. Võib olla, et mõnesid neist põhjustavad pigem sotsiaalsed, teisi pigem bioloogilised tegurid. Võib olla, et erinevatel mehelikel meestel on need eri omadused eri põhjustel — mõni mees on otsusekindel sünnipärasese kalduvuse tõttu, teine kasvatuse mõjul, mõni ei näita tundeid välja loomupärasest introvertsusest, teine hirmust saada tembeldatud naiselikuks ja nii edasi. Sellegipoolest võib mehelik mees olla sotsiaalselt põhjustatud liik, näiteks juhul, kui mõnel sotsiaalsel teguril on ühe või teise "meheliku" omaduse omamisele süstemaatiline ja mingil põhjusel oluline mõju. Millal on mõni selline mõju oluline, on osalt pragmaatiline küsimus ja oleneb sellisena konkreetse teooria seletuslikest ja praktilistest eesmärkidest.[14]

Selles vaimus võib ka "Mehed on sotsiaalselt konstrueeritud" sisuks olla väide, et vähemalt mõnede nende omaduste omamist, mille tõttu teatud indiviidid kuuluvad liiki *mees*, põhjustavad teatud olulisel viisil ja määral sotsiaalsed tegurid. On see seisukoht tõene või mitte, oleneb osalt sellest, mis on meest mehena määratlevad omadused. Esmapilgul võib see tunduda ütlematagi selge: indiviidist teevad mehe teatud isasimetajatele omased suguorganid ja XY-kromosoomipaar. Kui nii, siis võib tunduda elementaarse tõena seegi, et neid omadusi ei põhjusta mitte sotsiaalsed, vaid bioloogilised tegurid ja järelikult et liik *mees* ei ole sotsiaal-

[14]Põhjuste eristamine mittepõhjustest (nt põhjustamist võimaldavatest taustatingimustest) osalt pragmaatilistel kaalutlustel on põhjuslike seletuste kontekstis tavaline (nt Woodward 2004).

selt põhjustatud. Kuid leidub sotsiaalkonstruktiviste, kes arvavad teisiti ja kelle väitel on vähemalt mõned neist omadustest, mis mehi meestena defineerivad, olemuselt sotsiaalsed omadused ja sellisena ühtlasi sotsiaalsete tegurite põhjustatud. Sellega oleme jõudnud teise viisi juurde, kuidas sotsiaalsed tegurid mõnd tegelikku asja või liiki võivad tingida, nimelt seda konstitueerides.

Filosoofias üldisemalt tavatsetakse eristada asjade seesmisi ja relatsioonilisi omadusi. Seesmised omadused on need, mis on individuaalsel asjal vaid tema enese tõttu, sõltumata sellest, millises suhetes see on teiste asjadega. Kuju, näiteks omadus olla kerajas või kolmnurkne, on paradigmaatiline seesmine omadus. Selleks, et mingi keha oleks kera, ei pruugi eksisteerida mitte midagi muud peale selle keha. Minu vasak silmamuna oleks kera ka siis, kui see silmamuna oleks ainus asi universumis. Relatsioonilised omadused on need, mis on indiviidil teatava suhte tõttu mõne teise asjaga. Omadus olla laual on tüüpiline relatsiooniline omadus. Näiteks tassil on omadus olla laual üksnes siis, kui ta on "peal olemise" suhtes mõne lauaga. Kui me tassi sellest suhtest eemaldame, võttes ta näiteks laua pealt ära, siis tal seda omadust ei ole. Olla õde on relatsiooniline omadus. See, et ma olen õde, seisneb selles, et mul on kellegi teisega vähemalt üks ühine vanem. Niisiis, relatsioonilised omadused on omadused, mis on asjal või isikul teatud suhte tõttu millegi muuga. Ja mõne omaduse puhul võib see "muu" olla mõni sotsiaalne asjaolu. Sellisel juhul on tegemist sotsiaalselt konstitueeritud, lühidalt, sotsiaalse omadusega.

Liik X on sotsiaalselt konstitueeritud (lühidalt: on sotsiaalne liik), kui indiviidid kuuluvad X-i (osalt) mõne oma sotsiaalse omaduse tõttu. *President* on paradigmaatiline sotsiaalne liik. Et konkreetne indiviid, näiteks Kersti Kaljulaid, oleks president, peab ta seisma kindlas suhtes teatud sotsiaalsete institutsioonidega, näiteks Eesti Vabariigi ja selle konstitutsiooniga. Mitte keegi ei saa olla president ilma, et eksisteeriks vastavaid sotsiaalseid institutsioone ja ilma et seistaks nende institutsioonidega kindlas suhtes. Niisamuti on *raha* sotsiaalne liik. Mingist füüsilisest või virtuaalsest objektist, näiteks kaheeurosest mündist, teeb raha see, et seda mingis kindlas kollektiivis tunnustatakse maksevahendina. Kaheeurone münt, säilitades kõik oma seesmised omadused,

lakkab olemast raha, kui teda sellisena ei tunnustata. Nii liik *president* kui liik *raha* on seega konstitutiivses mõttes sotsiaalselt konstrueeritud.

Pöördume tagasi meeste juurde. Mõned sotsiaalkonstruktivistid väidavad, et sarnaselt liikidega *president* ja *raha* on ka liik *mees* sotsiaalne liik, et omadused, mille tõttu mõned inimesed on mehed ja mille puudumise tõttu teised seda ei ole, seisnevad mingis sotsiaalses suhtes või rollis olemises. Sellist seisukohta esindab näiteks Sally Haslanger. Haslangeri definitsiooni järgi on mingi subjekt S mees (*man*) siis ja ainult siis, kui

(i) S-il nähakse või kujutletakse (regulaarselt ja enamasti) olevat teatud kehalised tunnused, mida seostatakse mehele (*male*) omase reproduktiivse rolliga;

(ii) see, et S-il on nimetatud tunnused, markeerib teda tema ühiskonnas valdavas ideoloogias kellenagi, kellel on kohane olla teatud *de facto* privilegeeritud ühiskondlikus positsioonis (ja sel viisil motiveerib ja õigustab seda, et S-il selline positsioon on); ning

(iii) asjaolu, et S vastab tingimustele (i) ja (ii), mängib rolli selles, et S on süstemaatiliselt privilegeeritud, ehk teisisõnu, S-i ühiskondlik positsioon on *mingis aspektis* privilegeeritud, ja see, et S vastab tingimustele (i) ja (ii), mängib tolle privilegeerituse aspekti juures rolli. (Haslanger 2012b: 234.)[15]

Mis on too oluline privilegeerituse "aspekt", võib Haslangeri järgi ühiskonniti varieeruda.

Arusaadavalt võib selline mehesuse definitsioon tekitada segadust ja tõrksust. Definitsioonist järeldub, et kui mõni mehelike suguelundite ja XY-kromosoomipaariga indiviid asjakohasest privilegeeritud ühiskondlikust positsioonist välja võtta, lakkab ta olemast mees. Järeldub seegi, et kui pole enam ühtegi indiviidi, kes seetõttu, et tal arvatakse olevat mehelikud suguelundid,

[15]Haslangeri naisedefinitsioon on analoogne, ainult et "privilegeeritud positsiooni" asemel viitab see "allutatud" (*subordinate*) positsioonile. Samas vaimus defineerivad naiseks ja meheks olemist McKinnon 1987; Beauvoir 1997.

oleks süstemaatiliselt privilegeeritud rollis, siis ei ole ka enam mehi; kuigi jätkuvalt võivad olla teatud mehelike suguelunditega inimindiviidid. Ja ometigi kõik teavad, et mees jääb meheks, olgu ta ühes, teises või üldse mitte mingis sotsiaalses rollis, ja jääb selleks teatud anatoomiliste omaduste tõttu!

5. TÕRKSA TALTSUTUS(KATSE)

Haslangerliku mehedefinitsiooni ajendeid ja sisu aitab valgustada see, kui vaatame, millisel meetodil me üleüldse tuvastame omadusi, mille tõttu üksikobjektid kuuluvad mingisse liiki, näiteks liiki *mees*. Klassikaline "meetod" selleks on järgmine. Esiteks valime välja esindusliku hulga indiviide, kes meie mehemõiste järgi kvalifitseeruvad meheks. Seejärel uurime: mis on need omadused, mida valimisse kuuluvad indiviidid jagavad üksteisega, aga mittemeestega ei jaga? Just need omadused on need, mis konstitueerivad liigi *mees*. Ent just siit näib pärinevat too tõrksus väite suhtes, et mingist isikust teevad liigi *mees* esindaja sotsiaalsed omadused. Eeldusel, et mõiste on kriteerium, mis määrab ära, milliste omadustega asjade kohta mõiste käib, võib ülal kirjeldatud protseduur *mehesuse* olemust konstitueerivate omaduste väljaselgitamiseks tunduda üleliigne. Ütleb ju juba mehe mõiste ise ära, milliseid omadusi selle mõiste alla kuuluvad indiviidid meestena jagavad ja mida selle mõiste alt välja jäävad indiviidid ei jaga. Ning tavakeelse ja -meelse mõiste järgi on mees see, kes omab teatud loomulikul teel arenenud mehelikke suguelundeid ja XY-kromosoomipaari. Seega, indiviide, kelle me selle mõiste abil välja valime, ühendab meestena nimelt see, et neil on kirjeldatud omadused. Kuidas saab siis aga väita nagu Haslanger, et olla mees tähendab hõivata teatud privilegeeritud sotsiaalset positsiooni?

Saab, sest asi on keerulisem. Esiteks, mingi mõiste alla kuuluvatel asjadel võib olla ühiseid ja neid teistest asjadest eristavad omadusi rohkem, kui asja mõiste neid nimetab. Seda illustreerib järgmine näide. Aastal 1550 ei olnud elemendi kuld atomaarne koostis teada. Käibiv kulla mõiste võis olla midagi järgmist: *see, mis on kollakas, läigib, paindub teatud viisil, sulab temperatuuril 1064 °C, teeb tahkes olekus kivist pinnale kukkudes "kõlks"*.

Sajandeid hiljem selgus empiirilise uurimise käigus, et sel viisil kullaks liigitatud ainemassidel on (enamasti) lisaks kollakale läikele, kalduvusele sulada temperatuuril 1064 °C ja kõlksuvusele veel üks spetsiifiline omadus, nimelt omadus omada aatomituuma ja selles 79 prootonit. Selgus, et kullast mõtlejate teadmata oli nende mõiste osutanud korraga kahele liigile, liigile *kollakas, läikiv, 1064 kraadil sulav, kõlksuv aine* ja liigile *aine, mille tuumas on 79 prootonit*. Kuna tegelikus maailmas langevad need kaks liiki (enamasti) kokku — asjad, mis on kollakad, säravad, painduvad ja kõlksuvad, on ühtlasi asjad, millel aatomituumas on 79 prootonit —, ei serveeritud seda avastust mitte kui uue liigi avastamist, vaid kui avastust, et kuld *on* aine, mille aatomituumas on 79 prootonit.

Analoogselt sellega väidavad Haslanger ja teised, kelle järgi meheks olemine on sotsiaalselt konstitueeritud, et argine mõiste MEES projitseerub lisaks bioloogiliste tunnustega määratletud liigile ka teatud *sotsiaalsele* liigile, mille märkamine on sotsiaalkriitilisest perspektiivist oluline.[16,17] Selles väites ei ole iseenesest midagi peadpööritavat. Pealiskaudselgi vaatamisel on selge, et argise mõiste järgi meheks liigituvad isendid jagavad lisaks anatoomilistele omadustele ja Y-kromosoomile mitmeid teisigi, sealhulgas sotsiaalseid omadusi, mille poolest nad erinevad näiteks naistest. Mehelike anatoomiliste tunnustega indiviidid täidavad ühiskonnas reeglipäraselt kindlaid rolle ja alluvad kindlatele normidele, eristudes selle poolest naiselike anatoomiliste tunnustega inimestest, kes üldjuhul täidavad teistsuguseid rolle

[16]Haslangeri meelest on selle märkamine oluline, kuivõrd pikas perspektiivis, sotsiaalse õigluse huvides, on eesmärgiks sel viisil defineeritud meestest ja naistest lahti saada — Haslangeri järgi ei peaks eksisteerima inimesi, kes oma oletatava bioloogilise rolli tõttu soojätkamises on ühiskondlikult süstemaatiliselt kas privilegeeritud või allutatud.

[17]Inglise keeles kasutatakse soo kui sotsiaalse liigi nimetamiseks sõna "gender", mehe kui sotsiaalse liigi tähistamiseks "man" (vastavalt "woman"), ja mehe kui bioloogiliste tunnustega määratletud liigi nimetamiseks "male" (vastavalt "female"). Eesti keeles on nende nähtuste nimetamiseks kasutusel terminid "sotsiaalne sugu", "sotsiaalne mees" ja "bioloogiline mees".

ja alluvad teistsugustele normidele. See, kui tugevalt korreleeruvad meie maailmatajus sotsiaalsed positsioonid ja bioloogilised sootunnused, ilmutab end eriti jõuliselt olukordades, kus see korrelatsioon katkeb. Kujutame näiteks ette, et last lasteaeda viies avastame, et eranditult kõik kasvatajad lasteaias on mehed. Tõenäoliselt oleksime sellest vaatepildist algatuseks õrnas segaduses ning kaaluksime, kaoses korda otsides: "Küllap on tegemist mõne võrdõiguslikkust propageeriva happeningiga. Või on isadepäev?" Sedalaadi kratsivad kogemused viitavad, et olgu mehe *mõiste* mis ta on, on meheks ja naiseks olemises ometi ka midagi enamat kui anatoomilised ja kromosoomialased tunnused. Selle tunnistusena võib näha ka teatud aspekte sõna "mees" kasutuse juures, niisamuti ka "naise" puhul. Oleme kõik kuulnud lauseid "Oled mees või ei ole?", "Ole nüüd mees!". Sellised lausungid on mõttekad vaid eeldusel, et adressaadil arvatakse meheks olemisest midagi puudu jäävat. Ometi lausutakse neid enamasti just nende kohta, kellel on olemas nii isasloomale omased sugutunnused kui Y-kromosoom. See viitab sellele, et vähemalt mõnes kontekstis me kasutame sõna "mees" ühenduses mõistega, mis ei liigita inimesi mitte üksnes bioloogiliste omaduste alusel.

Haslangerlik seisukoht, et olla mees tähendab (muu hulgas) mängida teatud sotsiaalset rolli, ei ütle iseenesest midagi selle kohta, mis sel viisil määratletud meheks olemist põhjustab. Seda, et üks või teine ja enamasti just isasloomalike suguelunditega indiviid hõivab meest defineeriva ühiskondliku positsiooni, *võivad* põhjustada erinevad sotsiaalsed tegurid (näiteks ühiskonnas levivad stereotüübid ja varjatud ootused). Sellisel juhul pole liik *mees* mitte üksnes sotsiaalselt konstitueeritud, vaid ka sotsiaalselt põhjustatud. Ent seda võivad põhjustada ka bioloogilised tegurid. Ühe levinud, olgugi et savijalgadel loo kohaselt seletab asjaolu, et privilegeeritud ühiskondlikke positsioone kipuvad hõivama just bioloogilised mehed, hormoon testosteroon, mida bioloogiliste meeste näärmed toodavad rohkem kui bioloogiliste naiste omad. Kui nii, siis on sotsiaalselt konstitueeritud liigi *mees* põhjused bioloogilised.[18]

[18]Testosterooni seletuslikku piiratust on lõbustavalt demonstreerinud Cordelia Fine (2017). Mis tingimustel on nimelt sotsiaalsed või siis bio-

6. KOKKUVÕTTEKS

Eristasin kolme võimalust mõista väidet "X on sotsiaalselt konstrueeritud": (1) X on mingi mõiste ja X-i on põhjustanud sotsiaalsed tegurid; (2) X on asi maailmas ja X-i on põhjustanud sotsiaalsed tegurid; (3) X on asi maailmas ja X-i konstitueerivad sotsiaalsed tegurid. Nägime, et olenevalt sellest, millist neist variantidest parajasti silmas peetakse, on väite "X on sotsiaalselt konstrueeritud" tõetingimused erinevad. Niisiis, näidanud küll mingi asja sotsiaalset tingitust ühes tähenduses, ei ole me automaatselt näidanud selle sotsiaalset tingitust mõnes teises tähenduses. Ja kui oleme näidanud, et nähtus *ei ole* sotsiaalselt tingitud ühes tähenduses, võib ta seda ometigi olla mõnes teises tähenduses. Iga vaidlus X-i sotsiaalse konstrueerituse teemal on seega lahendamatu seni, kuni pole paika pandud, millises tähenduses konstrueeritusest kõneldakse.

Seda uurimistööd on finantseerinud Eesti Teadusagentuur (PRG462 "Interdistsiplinaarse teadustöö filosoofiline analüüs"; IUT20–5 "Lahkarvamuste filosoofiline analüüs") ja Euroopa Regionaalarengu Fond (SHVHV16145T (TK145) "Eesti-uuringute tippkeskus").

Kirjandus

A p p i a h, Anthony K. 1998. Race, culture, identity: Misunderstood connections. — A. Appiah, A. Gutmann (eds.). *Color Conscious: The Political Morality of Race*. Princeton, NJ: Princeton University Press, pp. 30–105

B e a u v o i r, Simone de 1997 [1949]. *Teine sugupool*. Tlk M. Mauer, A. Tõnnov. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: Vagabund

B e r g e r, Peter L., Thomas L u c k m a n n 2018 [1966]. *Tegelikkuse sotsiaalne ülesehitus: Teadmussotsioloogiline uurimus*. Tlk K. Pärn, M. Parve, R. Schults. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa

---

loogilised tegurid mingi omaduse ja seeläbi liigi põhjuseks, ja mis mõne omaduse/liigi sotsiaalsest või bioloogilisest põhjustatusest järeldub või ei järeldu, on omaette ja kaugeltki mitte triviaalne küsimus (vt nt Kõiv 2019).

B u r g e, Tyler 1979. Individualism and the mental. — *Midwest Studies in Philosophy*, Vol. 4, pp. 73–121

B u r g e, Tyler, 1986. Individualism and psychology. — *Philosophical Review*, Vol. 95, pp. 3–45

C l a r k, Andy, David J. C h a l m e r s 2009 [1998]. Laiendatud vaim. Tlk S. Rattasepp. — *Akadeemia*, nr 11, lk 2076–2093

D í a z - L e ó n, Esa 2015. What is social construction? — *European Journal of Philosophy*, Vol. 23, pp. 1137–1152

E s p a k, Peeter 2018. Rahvus on päriselt olemas. — *Õhtuleht*, 23. märts

F e u e r b a c h, Ludwig 2016. *Tuleviku filosoofia alused*. Tlk R. Kõiv. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa

F i n e, Cordelia 2017. *Testosterone Rex: Unmaking the Myths of Our Gendered Minds*. London: Icon Books

F o d o r, Jerry 1994. *The Elm and the Expert*. Cambridge, MA: The MIT Press

H a c k i n g, Ian 1999. *The Social Construction of What?* Cambridge, MA: Harvard University Press

H a s l a n g e r, Sally 2003. Social construction: The 'debunking' project. — F. F. Schmitt (ed.). *Socializing Metaphysics: The Nature of Social Reality*. Lanham, Boulder, New York, Oxford: Rowman & Littlefield, pp. 301–325

H a s l a n g e r, Sally 2012a. Social construction: Myth and reality 1. — *Resisting Reality: Social Construction and Social Critique*. Oxford: Oxford University Press, pp. 183–218

H a s l a n g e r, Sally 2012b. Gender and race: (What) are they? (What do we want them to be?). — *Resisting Reality: Social Construction and Social Critique*. Oxford: Oxford University Press, pp. 221–247

H o c h m a n, Adam 2013. Racial discrimination: How not to do it. — *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, Vol. 44, pp. 278–286

H o c h m a n, Adam 2017. Replacing race: Interactive constructionism about racialized groups. — *Ergo*, Vol. 4, pp. 61–92

H u m e, David 1978 [1739]. *A Treatise of Human Nature*. Oxford: Oxford University Press

K õ i v, Riin 2019. Causal social construction. — *Journal of Social Ontology*, Vol. 5, pp. 77–99

L e i b n i z, Gottfried Wilhelm 1686. *Discours de métaphysique*

L e w i s, David K. 2006 [1973]. Põhjustamine. Tlk A. Soosaar. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1978–1994

M a c K i n n o n, Catherine A. 1987. *Feminism Unmodified: Discourses on Life and Law*. Cambridge, MA: Harvard University Press

M a l l o n, Ron 2016. *The Construction of Human Kinds*. Oxford: Oxford University Press

M a l l o n, Ron 2019. Naturalistic approaches to social construction. — *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2019 Edition)*. E. N. Zalta (ed.). URL = <https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/social-construction-naturalistic/>

P r i n z, Jesse 2002. *Furnishing the Mind: Concepts and Their Perceptual Basis*. Cambridge, MA: MIT Press

P u t n a m, Hilary 1975. The meaning of 'meaning'. — H. Putnam. *Philosophical Papers, Vol. II: Mind, Language, and Reality*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 215–271

R a u d, Rein (koost.) 2019. *Tegelikkus ja sotsiaalsed konstruktsioonid*. Tallinn: Salvaja

S v e i n s d ó t t i r, Ásta 2015. Social construction. — *Philosophy Compass*, Vol. 10, pp. 884–892

Z a c k, Naomi 2002. *Philosophy of Science and Race*. New York: Routledge

V i i k m a a, Mart 2017. President Kaljulaid poliitilise korrektsuse teenistuses. — *Postimees*, 13. nov

W o o d w a r d, James 2004. *Making Things Happen*. Oxford: Oxford University Press

RIIN KÕIV (1985) on lõpetanud 2008 Tartu Ülikooli filosoofia erialal, magistrikraad filosoofias 2012, seejärel sealsamas doktorant. TÜ filosoofia osakonna nooremteadur, EKA filosoofia lektor. *Akadeemias* avaldanud varem artikli "Ludwig Feuerbach ja uus praktiline filosoofia" (2012, nr 3, lk 407–423) ning kolm tõlget: Ludwig Feuerbach, "Filosoofia reformimise vajalikkusest" (2012, nr 3, lk 425–433) ja "Esialgsed teesid filosoofia reformiks" (samas, lk 434–457); Jennifer Saul, "Koeraviled, poliitiline manipuleerimine ja keelefilosoofia" (2017, nr 11, lk 1955–1994).

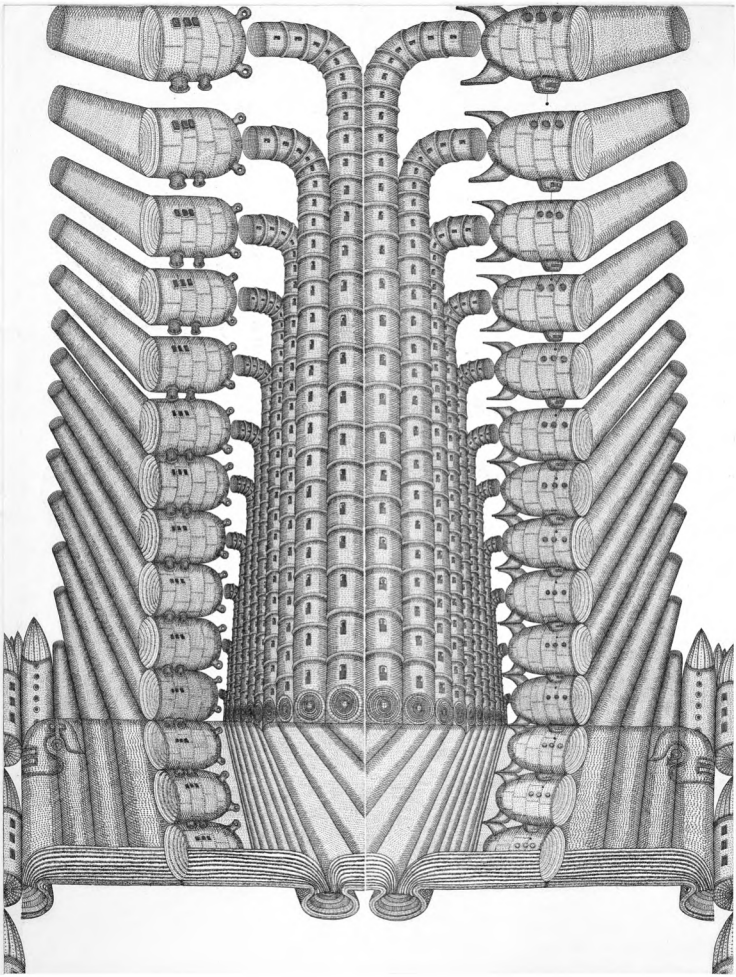

VELLO VINN. Torud II (1975)

ÜLIKOOLI PIDU

Toomas Kiho

täna rõõmus minu meel
lipsud ette pähe geel
vahet ei A-l F-il C-l
rebastel ja buršidel
vilistlastel teadlastel
pajad podisevad leel
laske maitsta nüüd gurmeel
šampusel ja tuliveel
mille järgi käib vaid neel
lõppu ei hurraal ei jeel

homme kaine on mu meel
küsin ikka jälle veel
kuhu ülikool on teel
alma mater mis on eel
õppetööl kateedritel
kas seal kõlab eesti keel
on ta üldse Eesti veel
elulootust tol ideel?
kerkib lemma paralleel:
olin peol või matusel?

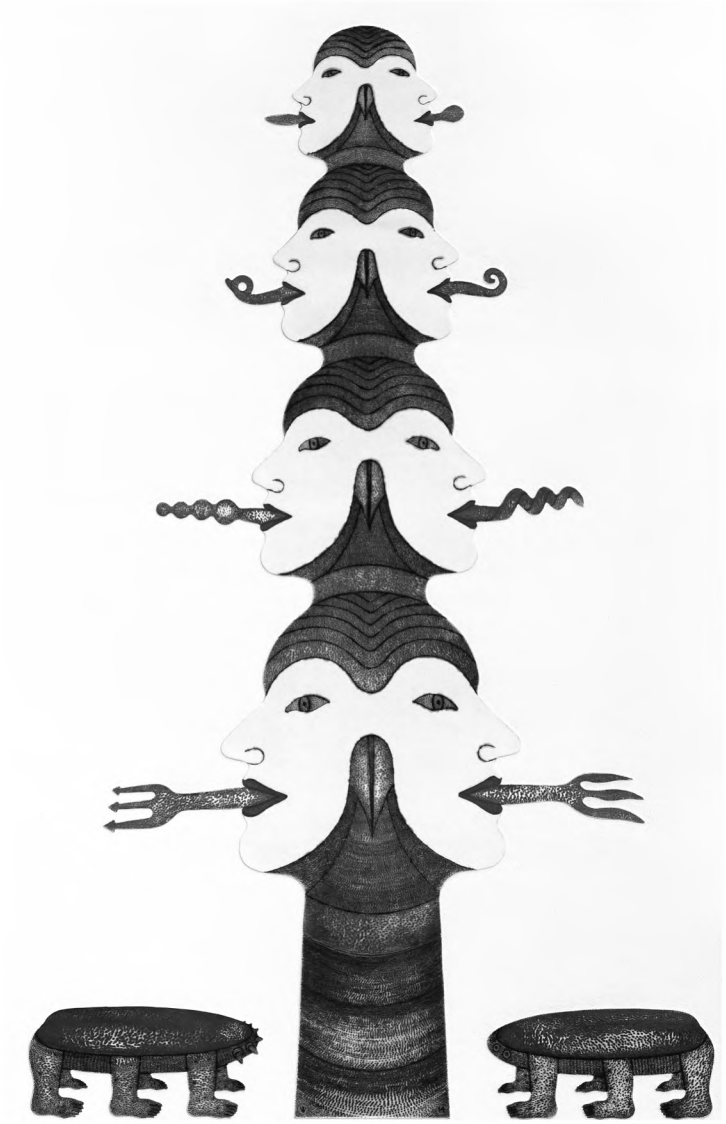

VELLO VINN. Keelesammas: Keelekäik ja keelenäit I (2014)

LIIMIST LAHTI ÕIGEUSUMAAILM

Priit Rohtmets

2018. aasta novembris pidas Kreeka endine asepeaminister ja Thessaloníki Ülikooli riigiõiguse professor Evangelos Venizélos Ateenas seminaril "Ukraina kiriklik iseseisvus: ajalugu, faktid, tagajärjed" ettekande, milles ta käsitles peale paari viimase aasta jooksul kirgi kütnud Ukraina kiriku iseseisvuse küsimuse ka kristliku kiriku ajaloo paradokse, mille tähtsus ega tähendus pole pelgalt ajalooline — need kujundavad ka tänapäeva õigeusumaailma. Alustades varakristlikust kirikukorrast ja esimese aastatuhande oikumeenilistest kirikukogudest, millest õigeusu kirik seniajani kinni peab, jätkates kiriku lagunemisega ida ja lääne kirikuks aastatuhande vahetuse paiku, lõpetas ta käsitluse uute kirikute loomise teemaga 20.–21. sajandil. See on ühtekokku mitu tuhat aastat kiriku ajalugu. Venizélose tähelepanu keskmes olid need muutused, mis leidsid kirikus aset pärast Rooma impeeriumi esimesi sajandeid, mil kristlik kirik oli koosnenud viiest omavahel osaduses olevast kirikust (pentarhia) ja kogunes oma olulisi küsimusi arutama kirikukogudele.

Tänapäeva õigeusukirikut enim mõjutava nihke põhjustas Venizélose sõnul läänest itta jõudnud 1648. aastal Kolmekümneaastase sõja lõpetanud Vestfaali rahu järgne nn vestfaali rahvusvaheliste suhete süsteem, mis tunnistas suveräänseid riike ja riigi siseasjade hulgas ka iseseisvat religioonipoliitikat ja kirikukorraldust ning hoidumist sekkumast teiste riikide siseasjadesse. Sedasorti iseseisvusnõudmiste väljenduseks olid Kagu-Euroopas alates 19. sajandist koos rahvusliku enesemääratlemisega ilmnenud kohalike õigeusu kirikute iseseisvuspüüded. Kui enne 19. sajandit koosnes idakirik neljast vanast patriarhaadist (Konstantinoopoli, Aleksandria, Antiookia, Jeruusalemma) ning Küprose, Gruusia ja Vene Õigeusu Kirikust, siis praeguseks on õigeusukirikute nime-

kiri kahekordistunud. 19. sajandil lisandusid õigeusukirikute perre Kreeka, Serbia, Rumeenia ja Bulgaaria kirik, 20. sajandil Albaania, Poola ning Tšehhi ja Slovakkia alade kirik. Ühtlasi tekkis 20. sajandi jooksul hulk autonoomseid ehk pooliseseisvaid kirikuid, mis on küll mõne eespool nimetatud kiriku koosseisus, aga tegutsevad rohkem või vähem iseseisvana.

Uute kirikute teke, mis kannavad endas sajanditepikkust õigeusukiriku pärimust, ent samas on seotud ühe kindla riigi ja selles valitseva õigeusu vaimulaadiga, pole lõppenud protsess, vaid jätkub üha uute kirikute moodustamisega. Venizélose sõnul, ja ta pole ainus, kes nii väidab, seisneb õigeusukiriku probleem selles, et uute kirikute eraldumine on esmalt olnud skismaatiline ehk kirikukorra vastane ja seejärel on sellest saanud praktika, mis on jõudnud tulemusteni, mida aktsepteerivad teised õigeusukirikud. 1870. aastatel jõudis sedasorti eraldumine Bulgaaria kiriku tekke puhul isegi etnofületismi ehk rahvuslusse kalduva kiriku hukkamõistmiseni, kuid see pole uute kirikute teket pärssinud. Tavapäraselt on kirikute iseseisvumisele järgnenud aastate või aastakümnete pikkune periood, mil uued kirikud otsivad ülejäänud õigeusumaailma tunnustust (näiteks Bulgaaria kiriku puhul 1870. aastatest kuni 1945. aastani). Mitmes kirikus on see protsess praegu alles pooleli. Uute kirikute tekkimise puhul on aga kõige olulisem, et sellele pole järgnenud kõigi kirikute aktsepteeritava õpetusliku ja kanooniliselt ehk kirikuõiguslikult vastuvõetava korra kehtestamist (Venizélos 2018).

Selline kord saaks sündida õigeusu kirikukogul, ent üha rohkem politiseerunud õigeusukirikus on kirikukogude kokkukutsumine väga keeruline. Seda tõestas 2016. aastal rohkem kui tuhande aasta järel kogunenud üleilmne õigeusu kirikukogu, millest lõpuks mitu kirikut siiski kõrvale jäi. Ja see juhtus vaatamata sellele, et kirikukogu oli kavandatud alates 1960. aastate algusest ja sellest peale ka läbirääkimisi peetud ning veel mõni kuu enne suure sündmuse toimumist olid kõik kirikud teatanud enda osalemisest. Uute kirikute iseseisvuse küsimuse kirikuõiguslik paikapanemine on sedavõrd keeruline teema, et see otsustati 2016. aasta kirikukogu päevakorrast viimasel hetkel üldse välja jätta, küll aga võeti kirikukogul vastu kiriklikku autonoomiat ja diasporaad

puudutavad otsused (Rohtmets 2016). Õigeusu kirik tunnistab põhimõtet, et ühel territooriumil juhib kirikuelu üks piiskop ja on üks kirik, ja ka väljaspool iseseisvate õigeusu kirikute maa-ala ehk diasporaad tuleks püüelda samasuguse kirikukorralduse poole. Selles mõttes on diasporaa õigeusu kirikuõiguse järgi ebakanooniline nähtus. Sellele vaatamata on nii rahvuslikel kui ka poliitilistel põhjustel muutunud üsna tavaliseks, et ühel ja samal territooriumil tegutseb mitu piiskoppi ja kiriklikku struktuuri. Nii on see ka Eestis, kus ajaloolis-poliitilistel põhjustel on registreeritud nii Eesti Apostlik Õigeusu Kirik kui ka Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kirik. Esimene neist on autonoomsena Konstantinoopoli oikumeenilise patriarhaadi jurisdiktsiooni all, teine omavalitsuskorraldusega Vene Õigeusu Kiriku koosseisus.

Viimane eraldumine õigeusukirikus toimus 2018. aasta detsembris, mil moodustati iseseisev Ukraina Õigeusu Kirik. See protsess algas Nõukogude Liidu lagunemise käigus aastakümneid varem ja ulatub tegelikult juba 20. sajandi algusesse, kuid murranguliseks said 2014. aasta Venemaa agressioon Ukrainas ja Krimmi annekteerimine ning Vene Õigeusu Kiriku seotuse tõttu Vene agressiooniga selle teema muutumine Ukraina riiklikku julgeolekut puudutavaks küsimuseks. Varem oli Ukraina riik olnud õigeusukirikute vahelises rebimises üsnagi neutraalne. Kiriklikult aga andis ühe Ukraina Õigeusu Kiriku loomine võimaluse tuua isolatsioonist välja suur osa Ukraina õigeusklikest. 1990. aastate algul Ukrainas tekkinud õigeusukirikuid polnud ülejäänud õigeusumaailm seni tunnustanud. Just kiriklikust põhimõttest lähtus Konstantinoopoli oikumeeniline patriarhaat, kes iseseisvuse kinnitas ja kes peab uutele kirikutele iseseisvuse andmist oma ainuõiguseks. Kõik seni tekkinud ja õigeusumaailmas tunnustatud õigeusu kirikud on sel moel sündinud.[1]

Tõsi, Ukraina uue kiriku sünd on esialgu isolatsiooni isegi suurendanud, sest uus Ukraina Õigeusu Kirik on saanud küll Konstantinoopoli oikumeenilise patriarhaadi tunnustuse, mis, nagu ta nimigi ütleb, on õigeusukirikus esimesena võrdsete seas õigeusukiriku esindaja, kirikukorra tagaja ja omavaheliste tülide

[1] Ukraina kiriku iseseisvumise kohta vt Rohtmets 2019.

lahendaja, kuid kiriku loomine pole veel pälvinud kõikide õigeusukirikute tunnustust. Vene Õigeusu Kirik, mis Konstantinoopoli patriarhaadi eripositsiooni niikuinii tunnustada ei taha ja pürgib suurima õigeusukirikuna ise juba mõnda aega idakiriku juhi kohale, otsustas Ukraina kiriku iseseisvuse väljakuulutamise ajal Konstantinoopoli patriarhaadiga hoopis osaduse katkestada ja näeb kurja vaeva veenda ka teisi kirikuid Ukraina kirikut mitte tunnustama. Teised kirikud pole osaduse katkestamisega Moskvale küll järgnenud, kuid teisalt pole enamik idakirikuid rutanud ka Ukraina kirikut tunnustama.

Ukraina iseseisva õigeusukiriku moodustamise eeskujul on õigeusumaailmas tekkinud veel teisigi kirikute iseseisvustaotlusi ja lahti on sulatatud mitu külmutatud konflikti, mis pakuvad ühtedele lootust tõmmata joon alla aastakümneid kestnud ebaõiglusele, teistele aga senise *status quo* lõppu ja kirikute ebaõiglast tükeldamist ning ohtu kaotada senised territooriumid. Vaibunud pole ka Ukraina Õigeusu Kiriku vastased iseseisvumisjärgsed rünnakud. Samamoodi mõjutab Ukraina Õigeusu Kiriku tulevikku Ukraina uue presidendi Volodõmõr Zelenskõi ametisseasumisega tekkinud uus poliitiline olukord. Tasakaal umbes 300 miljonit inimest koondavas õigeusumaailmas on habras ja sellel on mõju nii inimeste igapäevasele usuelule kui ka poliitilisele elule.

UKRAINA ÕIGEUSU KIRIKU SISEELU

2018. aasta lõpul aset leidnud iseseiseva Ukraina Õigeusu Kiriku (UÕK) sünnile, mille kinnitas 2019. aasta algul oma *tomos*'ega Konstantinoopoli oikumeeniline patriarh Bartholomeos I (Dimítrios Archontónis), on järgnenud kaks ootuspärast protsessi: esiteks on Moskva Patriarhaadi Ukraina Õigeusu Kirikust lahkunud koguduste arv, kes on liitunud uue kirikuga, järjekindlalt kasvanud, ulatudes praeguseks umbes 600-ni; teiseks on uue kiriku asutamist ja tegevust saatnud nii Ukraina kohaliku õigeusukogukonna kui ka õigeusukirikute vahelised jätkuvad hõõrumised.

Ukraina õigeusu statistikat on võimalik esitada kahte moodi. Esiteks koguduste arvu kaudu, mis annab suure ülekaalu Moskva Patriarhaadi Ukraina Õigeusu Kirikule, kuhu 2018. aastal kuu-

lus 12 437 kogudust, Kiievi Patriarhaadi Ukraina Õigeusu Kirikul oli 5363 kogudust ja Ukraina Autokefaalsel Õigeusu Kirikul 1171 kogudust. Viimased kaks kadusid 2018. aasta lõpul kaardilt ja asemele astus Ukraina Õigeusu Kirik. Ka Vene Õigeusu Kirikule alluv Moskva patriarhaadi Ukraina Õigeusu Kirik jätkab tegevust ja osa maailma õigeusukirikuid tunnustab seda ainsa kanoonilise õigeusukirikuna, mis Ukraina territooriumil tegutseb. Seda olukorda üritab Moskva säilitada.

Kirikliku kuuluvuse uuringud näitavad küsitluse järgi aga hoopis teistsugust pilti. 2019. aasta mais korraldatud uuringu tulemuste põhjal tunnistas 48,8% vastanutest Ukraina Õigeusu Kiriku oma kirikuks, samal ajal kui Moskva Patriarhaadi Ukraina Õigeusu Kirikut pidas omaks 14,2% ja 16,3% ütles end olevat õigeusklik ilma konkreetse kuuluvuseta (Kube 2019: 13).

Õigeusul on Ukraina poliitilisel maastikul endiselt tähtis koht. Ukraina eelmise presidendi Petro Porošenko jaoks oli uue õigeusu kiriku loomine kinnitus Ukraina vabadusest ja rippumatusest ning ta püüdis ka presidendikampaanias igal võimalusel rõhutada enda osa kiriku iseseisvuse saavutamisel. Porošenko istus kiriku asutaval kogul 2018. aasta detsembris ühe juhatajana vaimulikkonna ees ning tema kõne ja kohalolek andis mõista riigi toetusest iseseisva kiriku loomisele. Kirikule valitud juht Epifanius (Dumenko) ütles tänukõnes otsesõnu, et ilma presidendi abita ei oleks kiriku iseseisvumine olnud võimalik (Olszański 2018: 4).

Ukraina uue presidendi Volodõmõr Zelenskõi ametisse valimise järel on sedavõrd selgesõnaline toetus taandunud ning asendunud seisukohaga, et kiriku asjad olgu kiriku asjad ja riigi asjad riigi asjad. Ka valimiskampaania ajal ütles ta uue kiriku loomise kohta küll kiidusõnu, kuid ei tunnustanud sellega seoses oma konkurenti Porošenkot, vaid endise Kiievi Patriarhaadi Ukraina Õigeusu Kiriku kauaaegset kirikupead Filareti (Denõssenko). Porošenko panuse üle tegi ta oma huumorisaates Porošenkoks kehastudes hoopis nalja, öeldes, et ainus asi, mis Porošenko hinge üldse soojendab, on *tomos*'e ehk iseseisvuse kinnituskirja andmine Ukrainale (Tšervonenko, Torop 2019).

Uue presidendiga kaasnenud muutust on Vene ajakirjandus rutanud kohe rõhutama, sest see näib avavat Vene Õigeusu Kiriku jurisdiktsiooni kuuluvale Moskva Patriarhaadi Ukraina Õigeusu Kirikule Ukrainas tegevuse jätkamiseks paremad võimalused. Presidendivalimise teise vooru eel püüdis Zelenskõi meeskond küll ka Ukraina Õigeusu Kiriku liikmetest valijaid silmas pidades kinnitada, et toetab uut iseseisvat Ukraina kirikut ja selle ajaloolisi juuri, ent sai UÕKi kirikupealt Epifaniuselt selle peale ajakirjanduse vahendusel võrdlemisi külma vastuse, et kahjuks ei kuulnud ta seda kommentaari mitte presidendikandidaadi enese suust, lisades, et sõnadest rohkem lähevad talle korda teod (We assess... 2019).

Mõni märkimist vääriv tegu ongi järgnenud, ent ka need pole juba valimiskampaania ajal kõlanud vastuolulisi väljaütlemisi leevendanud, ehkki 30. aprillil 2019 postitas Ukraina Õigeusu Kirik sotsiaalmeediasse pildi rõõmsate nägudega kirikujuhi ja president Zelenskõi kohtumisest (Zelenski... 2019). Näiteks soovis Zelenskõi vahetult presidendivalimiste järel 2019. aasta mais postitada sotsiaalmeediasse Donbassi ja Krimmi elanikele mõeldud videopöördumise, kutsudes sinna esinema Ukraina eri usukogukondade esindajad. Pealtnäha ilusale pakkumisele vastas UÕKi kirikupea Epifanius siiski eitavalt, sest talle oli pöördumises antud ette lugeda lause "tingimata ei pea rääkima relvade keelt", mida oleks võinud tõlgendada kui üleskutset asuda kohalike separatistidega läbirääkimistele (SMI uznali... 2019). Paradoksaalsel kombel kandis selle tekstiosa lõpuks ette hoopis Vene Õigeusu Kiriku jurisdiktsiooni kuuluva kiriku juht Onufri (Berezovski), kelle president oli samuti kutsunud videotervituses osalema. Onufri, keda president Zelenskõi 2. mail tema residentsis külastas, on nimetanud uut Ukraina Õigeusu Kirikut skismaatiliseks ja Konstantinoopoli patriarhi antud *tomos*'t orjuse, mitte vabaduse omaks (Metropolitan Onuphry 2019). Teiseks oli Epifaniusele probleemiks see, et videopöördumises osales ka endise Kiievi Patriarhaadi Ukraina Õigeusu Kiriku juht Filaret (Zelenski... 2019).

Viimasega seoses oleks paratamatult tekkinud küsimus, kes siis õigupoolest Ukraina kirikupeana tegutseb ja miks on Filaret

üldse teiste usujuhtidega koos esinema kutsutud. Kui 2019. aasta algul tundus, et Kiievi Patriarhaadi Ukraina Õigeusu Kiriku likvideerimise järel kirikujuhi ametist taandunud 90-aastane Filaret hõlmatakse aupatriarhina loodava Ukraina Õigeusu Kiriku struktuuri rahumeelselt, ja talle tagati esialgu liikmekoht kiriku pühas sinodis ning amet Kiievi piiskopina, siis suveks oli selge, et Filaret pole kujunenud olukorraga sugugi rahul. Tema sõnades ja tegevuses peitub hea annus solvumist, et temaga pole uue kiriku loomise järel piisavalt arvestatud. Nii näiteks teatas ta sapiselt, et pärast autokefaalia andmist ei pidanud Porošenko temaga enam vajalikuks kordagi kohtuda (Filaret 2019). Näib, et järgmisteks sammudeks saigi Filaret hoogu just Porošenko kaotusest presidendivalimistel ja uue presidendi ametisseastumisest, sest sellega senine riigi tugev suunda näitav käsi pehmenes ja riik on taas asunud eri usukogukondade suhtes neutraalsele positsioonile.

Igal juhul hakkas Filaret 2019. aasta mais väitma, et tema juhitud Kiievi Patriarhaadi Ukraina Õigeusu Kirik, mis oli üks kahest kirikust, mille alusel uus Ukraina Õigeusu Kirik moodustati, ei olegi likvideeritud. Mis siis, et ta ise oli uue kiriku loomise käigus vana kiriku likvideerimisakti allkirjastanud. Filareti allkirjastatud dokumenti tõttas Ukraina Õigeusu Kiriku ametkond kiiresti ka avalikkusele näitama, see aga vana kirikupead ei heidutanud (PTSU opublikovala… 2019). Samm-sammult hakkas ta liikuma vana kirikukorra taastamise poole, kutsudes 20. juuniks kokku Kiievi Patriarhaadi Ukraina Õigeusu Kiriku kirikukogu (Filaret proignoriroval… 2019). Varem oli ta teatanud, et ei tunnusta 2018. aasta detsembris toimunud Ukraina Õigeusu Kiriku asutava kogu otsuseid (U Filareta… 2019).

Filareti järgijaskond pole siiski kuigi arvukas ja näib, et sügavat kirikulõhet ei teki, ehkki Ukraina Õigeusu Kirik 2019. aasta juunis selle eest hoiatas. Küll aga on see andnud Vene Õigeusu Kirikule võimaluse jätkata Ukraina Õigeusu Kiriku suunalisi rünnakuid, millele on oma panuse andnud ka Vene ajakirjanduses esinema hakanud Filaret, kes sarjas intervjuus telekanalile Rossija 24 teiste seas ka Konstantinoopoli patriarhaati (Filaret gives… 2019). Ukraina venekeelses väljaandes *Сегодня* viitas eakas endine kirikupea aga Venemaa presidendi Vladimir Putini väideta-

vatele sõnadele, et Filareti valimise korral Vene Õigeusu Kiriku patriarhiks 1990. aastal oleks Ukraina õigeusu konflikt olemata ja "Ukraina oleks meie", nimetades Eestist pärit Aleksiuse (Ridiger) toonast valimist kirikupeaks veaks (Putin skazal... 2019).

Filaret kandideeris 1990. aastal tõepoolest kirikupeaks, aga jäi valimistel kolmandaks (Aleksius sai esimeses voorus 139 häält, Rostovi ja Novotšerkasski metropoliit Vladimir (Sabodan) 107 ja Filaret 66 häält; teises voorus sai Aleksius 166 häält ja Vladimir 143 häält). Tasub meenutada, et Vene Õigeusu Kirik on Filareti aastate eest kirikust välja visanud ja kõik tema vaimulikud ametid ära võtnud. Põhjuseks oli Vene Õigeusu Kirikust lahku löömine ja Kiievi patriarhaadi Ukraina Õigeusu Kiriku moodustamine 1990. aastate algul (Richters 2013: 105–107). Vene Õigeusu Kirik on Ukraina kiriklikku iseseisvust alati tauninud. Moskva patriarhaadile alluvat kiriklikku struktuuri Ukrainas juhtis kuni surmani 2014. aastal 1990. aasta patriarhivalimistel teiseks jäänud metropoliit Vladimir (Volodõmõr). Patriarhivalimised on tõestuseks Ukraina ala tähtsusest Vene Õigeusu Kirikule.

Ka uus Ukraina Õigeusu Kirik otsustas 24. juunil 2019 Filareti Kiievi piiskopkonna juhi kohalt vabastada, kuid ta jäeti vaimulike nimekirja esialgu alles. Niisamuti said tema kaasosalised piiskopikohtadelt priiks (PTSU zaobrala... 2019). 31. juulil teatasid Ukraina ministeeriumiametnikud, et Filareti juhitud kirik likvideeriti ametlikult 15. detsembril 2018. Selle peale andis Filaret Ukraina kultuuriministeeriumi kohtusse, soovides, et likvideerimise otsus tühistataks (Filaret sues... 2019). Mõni vaatleja on väitnud, et vastuolulise minevikuga Filareti käitumisel on iseseisvale Ukraina Õigeusu Kirikule hoopis positiivne mõju, sest teda endast ära tõugates on kirikul suurem šanss teiste õigeusukirikute tunnustust pälvida (Bay 2019).

Näib, et vaatamata suvel lahvatanud kriisile püüab Ukraina Õigeusu Kirik Filareti siiski oma kirikus hoida, et kirikulõhe lõpetada. 5. detsembril 2019. aastal otsustas Ukraina Õigeusu Kirikut juhtiv sinod, et Filareti kiriku likvideerimise lõpuleviimiseks tagatakse talle mitu privileegi, näiteks eluaegne õigus oma residentsile ja õigus juhtida liturgiat Kiievi Püha Volodõmõri katedraalis. Kõige tähtsamana lubas sinod talle Ukraina Õigeusu Kiri-

kus omaette kirikliku struktuuri (missiooni) ellukutsumise ja juhtimise ning Püha Volodõmõri katedraali vahenditest selle ülalpidamise (Zajava... 2019).

7.–8. augustil 2019 külastas Volodõmõr Zelenskõi Istanbuli, kus kohtus ka patriarh Bartholomeosega. Enne seda lasi Vene propagandamasin käiku juba varemgi liikvel olnud loo oikumeenilise patriarhi suurest altkäemaksust, mille ta olevat Ukraina võimudelt kirikliku iseseisvuse tunnustamise eest saanud. Varem polnud Bartholomeos neid kuulujutte kommenteerinud, ent teatas nüüd, et kõik sedasorti jutud on puhas väljamõeldis ja solvavad teda (Ecumenical... 2019). Presidendi ja patriarhi kohtumine sündis väidetavalt presidendi palvel ja möödus väga sõbralikus õhkkonnas.

Väikest suunamuutust Ukraina võimude suhtumises kiriku asjadesse võis siiski täheldada ka selle kohtumise järel, sest vaatamata sõbralikule õhkkonnale (või hoopis selle tõttu) pälvis tähelepanu otsus mitte allkirjastada varem läbi räägitud ja kooskõlastatud ühisdokumenti, mis pidi kuuldavasti käsitlema nn rohelise patriarhina tuntud Bartholomeosele südamelähedasi keskkonnaküsimusi. Zelenskõi ametkond eesotsas kohtumise järel lühidalt ajakirjanike küsimusele vastanud presidendi enesega asus rõhutama, et valitsus ei tohiks kiriku asjadesse sekkuda ja ta kavatseb edaspidi just kiriku asjadesse nina toppimata kaitsta kiriku iseseisvust (Tšervonenko, Torop 2019). Ka Bartholomeos kinnitas kohtumisel president Zelenskõiga, et Konstantinoopoli patriarhaat Ukraina kiriku asjadesse sekkuda ei kavatse, sest kirik on lõppude lõpuks iseseisev. Küll aga jääb Konstantinoopoli patriarhaat ka Ukraina kiriku jaoks auväärseimaks teiste iseseisvate kirikute hulgas ja patriarh Bartholomeos jätkab pingutusi, et saada Ukraina kirikule teiste õigeusukirikute tunnustust (Visit... 2019).

UKRAINA ÕIGEUSU KIRIKU TULEVIKUVÄLJAVAATED

Ukraina usuelu tulevikku silmas pidades tuleb tähelepanu pöörata nii poliitilistele kui ka kiriklikele protsessidele. Esiteks on

muidugi suure tähtsusega president Zelenskõi ja Ukraina Õigeusu Kiriku juhi Epifaniuse läbisaamine. See pole nii lähedane kui kirikujuhi ja endise presidendi Porošenko suhe, samal ajal on selge, et Ukraina Õigeusu Kiriku toetamisest uus president ei loobu, ent endise presidendi tugeva toetuse asendumine kirikuasjust eemale tõmbumisega annab hingamisruumi ka teistele õigeusurühmadele, kes Ukrainas tegutsevad. Seda näitab nii Filareti kui ka Onufri tegevus, mis on saanud uue presidendi ajal värsket jõudu. See võib pärssida uue Ukraina õigeusukiriku tegevust. Samas on muidugi oht kalduda ka teise äärmusse, sest Ukraina Õigeusu Kiriku sidumine ühe või teise erakonnaga on kahe teraga mõõk ja seegi ei kindlusta kiriku tulevikku. Küll aga on oluline Ukraina riigi jätkuv toetus kirikule.

Ka Epifanius ütles 2019. aasta septembri lõpul antud intervjuus, et riigi toetus on küll oluline ja Ukraina kiriku iseseisvuse saavutamisest on rääkinud kõik Ukraina presidendid, kuid sekkumine kiriku asjadesse pole vastuvõetav, ning tõi negatiivse näitena Venemaa, kus kirik on ülesehituselt ja toimimiselt tegelikult ministeeriumi osakonna staatuses. Ta lisas, et Venemaa jaoks on kiriku kontrollimine endiselt julgeolekuküsimus, ja osutas Venemaa presidendi Vladimir Putini seisukohale, et Venemaa julgeolekugarantiiks on tuumakilp ja kirik (War has shown… 2019).

Sellele lisaks tuleb tähelepanu pöörata kiriklikele protsessidele, mis Ukraina Õigeusu Kirikut tugevdavad, nii et Ukraina laiali paisatud õigeusklikud saavad ühe kiriku poole liikuda. Praegu on siin-seal kuulda kogudustes tekkinud kokkupõrgetest, mis on üksikutel juhtudel lõppenud isegi kähmlusega. Omaette küsimus on nn Steinmeieri valemi rakendamine Ida-Ukrainas, millel on selle elluviimise korral kindlasti mõju ka kirikuelule. Millist autonoomiat tähendab see kirikuelus ja milliseks kujuneb õigeusu kirikute retoorika rahuaegses Ukrainas? Näiteks Filareti juhitud Kiievi patriarhaadi Ukraina Õigeusu Kiriku retoorika Ida-Ukraina alade elanike suhtes oli sõja puhkemise järel halastamatu, lootes nii võita toetajaid mujal Ukrainas.

Ukraina Õigeusu Kiriku vaimulik Andrei Dudženko, kes oli paarkümmend aastat vaimulikuks Moskva Patriarhaadi Ukraina Õigeusu Kirikus, kirjeldas 2019. aasta juulis väljaandele *The Or-*

thodox World antud usutluses Moskva patriarhaadi jurisdiktsiooni kuuluvate kogudusevaimulike rasket valikut oma koguduse kirikliku kuuluvuse üle otsustamisel. Ühte tavalisse Ida-Ukrainas asuvasse kogudusse kuulub tavapäraselt kogu kohalik kogukond, kes on koguduses ristitud ja kes käivad koguduses armulaual, kuid erinevalt Lääne-Ukraina elanikest ülearu usinad igapühapäevased kirikus käijad pole. Nii on koguduse vaimulik kirikliku kuuluvuse üle otsustamisel väga raskes olukorras, sest esiteks peab ta arvestama kiriklike ülemuste seisukohtadega, teiseks aga laiema kogukonnaga, kelle arvamus ei pruugi ühtida nn tuumkoguduse omaga, kes käib iga pühapäev kirikus.

Suurem osa konfliktidest ongi tekkinud seetõttu, et koguduse väike, ent aktiivne osa võib preestri Juudaks tituleerida, sest ta otsustas kuulata kogukonna arvamust ja kiriklikku jurisdiktsiooni vahetada. Seda väiksemat rühma toetab mõnikord ka naaberküla preester ja sealse koguduse tuumik ning Dudženko sõnul on sagenenud ka kõiksugu "palverändurite" visiidid, kes kahtlevaid preestreid ohjes hoiavad. Ning muidugi on Vene Õigeusu Kirik eriti just väikesepalgalistele maapreestritele hakanud andma raha (Dudženko 2019). Eelneva tõttu on Ukraina Õigeusu Kirikuga liitunud ka kogudusi ilma preestrita ja suur osa Ukraina kirikuga liitunud kogudusi on Lääne- ja Kesk-Ukrainast, kus surve on väiksem. Ida pool püsivad kogudused seni visalt Vene Õigeusu Kiriku jurisdiktsioonis.[2]

2018. aasta lõpul pööras Ukraina õigeusu kiriku iseseisvumise ajalugu uurinud Nikolai Denissenko tähelepanu sammudele, mida toona veel asutamisjärgus Ukraina Õigeusu Kirik peaks oma olemasolu kindlustamiseks ja Ukraina kirikliku maastiku korrastamiseks ette võtma (Denissenko 2018). Esikohal on tema sõnul ühinemise lõpuleviimine, mis tähendab kirikliku juhtimise ja kiriku vara puudutavate vaidluste lahendamist. Ukraina Õigeusu Kirik on üle võtnud erakordselt demokraatliku juhtimisstruktuuri, mille järgi kirikuvalitsus ehk sinod koosneb 12 vaimulikust, kes saavad ametisse aastaks ajaks, ja seejärel kuuluvad neist kuus iga

[2] Vt kaarti kogudustest, mis on Vene Õigeusu Kiriku struktuurist üle läinud Ukraina Õigeusu Kirikusse: Karta… 2019.

poole aasta järel ümbervalimisele. Eluaegne sinodi liikmekoht kadus (Olszański 2018: 3). Küsimus on, kas kirik võtab omaks kollektiivse juhtimismudeli ja kaasab ka ilmikuid nagu kiriku asutaval kogul. Varaküsimuses on kesksel kohal riigi roll, sest mitmed sümboolse tähtsusega kirikud ja kloostrid kuuluvad riigile. Kas on oodata, et need võetakse Vene Õigeusu Kiriku jurisdiktsioonis tegutsevalt kirikult ära ja antakse Ukraina Õigeusu Kirikule?

Kirikuelu puhul mainis Denissenko esimesena aga liturgilise keele küsimust. Kas kasutada ukraina või kirikuslaavi keelt? Millised on aktsepteeritavad ukrainakeelsed tõlked? Või säilitada kiriku liturgilise keelena hoopis mõlemad keeled? Kirik peab tegelema ka oma ajalooga. Millele panna rõhku? Kas 21. sajandi kangelastele? 17. sajandi renessansile? Keskaegsetele pühakutele? Ja viimaks muidugi poliitiline tasand ehk suund, mille järgi kirik ei peaks olema otseselt poliitiliseks mänguriks, vaid seadma esiplaanile vaimuliku tegevuse (Denissenko 2018). Selleks näib uue presidendi ametisse astumine olevat loonud soodsa võimaluse.

Rahvusvahelisel tasandil on Ukraina võimud juhtinud tähelepanu usuvabaduse jõhkrale rikkumisele Ida-Ukrainas ja Krimmis. 22. augustil 2019 andis Ukraina esindaja ÜROs pika ülevaate Venemaa käitumisest okupeeritud aladel, toetudes järeldustes tema seisukohti kinnitavale ÜRO vaatlusmissiooni raportile. Vene okupatsiooni tulemusena on likvideeritud sadu kogudusi, kusjuures kõige levinumaks võtteks sedasorti tegevusel on uue õiguskorra kehtestamine. Nii pidid Donbassi piirkonnas kõik kogudused, v.a Vene Õigeusu Kiriku jurisdiktsiooni kuuluvad, ennast uuesti registreerima, mille tulemusena lõpetati selles piirkonnas rohkem kui tuhande koguduse ametlik tegevus (Ukraina... 2019).

Krimmis on olukord umbes samasugune. Kui enne 2014. aastat tegutses seal 2083 kogudust, siis 2017. aastaks oli neid alles vaid 722. Krimmi tatarlaste vastu on Krimmis organiseeritud süstemaatilist tagakiusu ja kümneid süütuid inimesi on vangistatud, ning muidugi pole Krimmis antud asu ka Ukraina Õigeusu Kirikule, mille kogudused on seal nüüdseks kõik suletud. Kiriku piirkonna kõrgeim vaimulik, Simferopoli ja Krimmi peapiiskop Kliment vangistati 2019. aasta märtsis, kuid lasti hiljem siiski vabaks. 2019. aasta veebruaris oli Kliment pöördunud appikarjega

rahvusvahelise kogukonna poole, et koguduste sulgemist takistada, kuid see kõik oli asjata. Kogudused suleti, sest nad keeldusid end uuesti registreerimast, mis oleks tähendanud uue võimu tunnustamist. 2019. aasta märtsis otsustas Kliment oma kirikliku organisatsiooni siiski registreerida, et vältida selle täielikku minemapühkimist. Vene võimud nõudsid Ukraina Õigeusu Kiriku Krimmi piiskopkonna uuesti registreerimist Krimmis. Kui sellele nõudmisele oleks allutud, siis oleks sellest võinud tuletada, et Ukraina kirik tunnustab uut Vene võimu ja seega ka Krimmi kuulumist Venemaale. Kui aga omaette organisatsioonina registreerida, siis side Ukraina kirikuga puudub ja järeldust, nagu Ukraina kirik tunnustaks Vene võimu Krimmis, ei ole võimalik teha. Uue organisatsiooni registreerimisega asusid Vene võimud aga venitama. ÜRO on korduvalt juhtinud tähelepanu, et Ukraina Õigeusu Kiriku katedraali Krimmis kirikult ei võetaks, kuid seni tulutult (UN Demands… 2019). 2019. aasta novembris kutsus Ukraina kirikupea Epifanius Ukraina võime takistama Krimmi lääneranniku Jevpatoria linnas asuva Ukraina kirikule kuuluva hoone lammutamist, mille Vene okupatsioonivõimud on ette võtnud (Crimea… 2019).

Ukraina Õigeusu Kiriku iseseisvuse tunnustamine edenes kuni 2019. aasta novembrini tasapisi ja jõudis augustis esimese positiivse verstapostini, kui Kreeka Õigeusu Kirik teatas, et valmistub Ukraina kiriku iseseisvust tunnustama (Greek Orthodox Church… 2019). Otsus selle kohta tehti 12. oktoobril 2019 (Greek Church… 2019). Kreeka kirikule järgnes 8. novembril 2019 Aleksandria patriarhaat, mis on üks neljast vanast kirikust Konstantinoopoli, Antiookia ja Jeruusalemma kõrval ning diptühhonites Konstantinoopoli kiriku järel järjekorras teine. Patriarh Theodoros II (Nikólaos Choreftákis) sõnul oli Ukraina kiriku tunnustamine sammuks kirikukorra taastamise poole ja ta avaldas lootust, et see julgustab ka teisi seda sammu astuma. Rumeenia kirik on asutanud oma Ukrainas elavate rahvuskaaslaste usulise elu eest hoolitsemiseks väikese kirikliku rakukese, mille ta on allutanud Ukraina Õigeusu Kiriku juhile Epifaniusele. Samasugune struktuur on ukrainlastel Rumeenias. Seegi on samm Ukraina kiriku tunnustamise poole.

Moskvale on Ukraina kaotus mõjunud rängalt. Patriarh Kirilli sõnavõtud, milles ta kõneleb õigeusumaailma ühtsuse säilitamise vajadusest ning Vene Õigeusu Kiriku vastutusest seista üle kogu maailma õigeusu eest, kuid süüdistab samal ajal õigeusumaailmas toimuvas poliitikuid ning Ameerika Ühendriike, peegeldavad ühelt poolt suurt soovi ja teiselt poolt jõuetust olukorda kontrollida. Juttu on olnud isegi ta asendamisest ehk pensionile saatmisest, mis oleks küll erakordne, kuid mitte võimatu. Igatahes ütles Venemaa president Vladimir Putin Kirillile ta 72. sünnipäeva puhul 2018. aasta novembris, et too on jõudnud vanusesse, kus peaks hakkama mõtlema töökoorma vähendamisele. Kirill omalt poolt on viimase paari aasta jooksul vahetanud välja peaaegu kõik oma senise meeskonna liikmed, nii et keegi ei tea, millised on tema järgmised plaanid (Soldatov 2019).

Vaatamata tagasilöökidele pole Vene Õigeusu Kirik käed rüpes istunud. Esmalt on kirik olnud järjekindel ja öelnud, et nii nagu ta katkestas armulauaosaduse Konstantinoopoli patriarhaadiga, katkestab ta armulauaosaduse ka Kreeka kirikuga. Samasugust otsust on oodata Aleksandria kiriku kohta, sest Vene Õigeusu Kirikupea Kirill on juba lõpetanud Kreeka ning Aleksandria kirikupeade mainimise diptühhonites. Ka otsustas Vene kirikupea ajutiselt peatada Aleksandria kiriku esinduse tunnustamise Moskvas. Vene Õigeusu Kiriku eelseisva sinodi päevakavas on tunnustuse ülesütlemine.

Nii Kreeka kui ka Aleksandria kirikus on ka üksikuid Ukraina õigeusu kiriku iseseisvuses kahtlejate hääli ja Kreeka puhul on Vene kirik üritanud kirikusiseseid vastuolusid süvendada, öeldes, et armulauaosadus puudub ainult nende piiskoppidega, kes Ukraina kiriku iseseisvust tunnustavad. Kreeka kiriku otsus, millele hääletas vastu seitse piiskoppi, kehtib siiski kogu kiriku jaoks. Vene Õigeusu Kirik tõmbas reaktsioonina palverännusihtkohtade nimekirjast maha Kreekas asuvad palverännupaigad ja peab neid ebasoovitavateks sihtkohtadeks. Erand tehti neile paikadele, mis asuvad Ukraina kiriku iseseisvuse vastu hääletanud piiskoppide territooriumidel. Nii ei jäta Moskva käitumine mõjutamata ka Vene Õigeusu Kiriku tavalisi õigeusklikest liikmeid (RPTS sostavila… 2019).

2019. aasta lõpp tõi Vene Õigeusu Kiriku jaoks kaasa ühe positiivse sammu, mille valmistas Jeruusalemma patriarh Theophilos, kes sõitis novembris Moskvasse, et võtta vastu Vene Õigeusu Kiriku nimel antud auhind õigeusu ühtsuse tugevdamise eest. Visiit oli ette valmistatud kõrgel tasemel, nii näiteks toimus selle käigus ka kohtumine Vladimir Putiniga, kes lubas pöörata suurt tähelepanu Lähis-Ida kristlaste tagakiusamise küsimusele ja olukorra parandamisele. Jeruusalemma kirikupea vastuvõtuks näis tõepoolest olevat piisavalt hea põhjus, sest Moskva visiidi käigus tuli Theophilos lagedale ettepanekuga kutsuda Ukraina küsimuse arutamiseks kokku õigeusu kirikujuhtide kogunemine (Patriarch of Jerusalem... 2019). See on Vene Õigeusu Kirikule väga suur võit ja nii ruttas kirik üllatava avameelsusega seletama, et Jeruusalemma kirik on Ukraina küsimuses Vene Õigeusu Kiriku suurim liitlane. Jeruusalemma kirik tituleeriti vanimaks kristlikuks kirikuks ja tõeliseks emakirikuks. Autokefaalia sai Jeruusalemma kirik siiski alles 451. aastal ja patriarhaadina tunnustati seda pentarhia ehk viie vanima kiriku hulka kuuluvana 531. aastal[3] (Russian Orthodox Church... 2019).

Aleksandria ja Jeruusalemma patriarhaatide käitumine on ilmekas näide, kuidas kaks kirikut on surve all jõudnud eri tulemusteni, sest mõlemad kirikud on viimasel ajal tunda saanud Moskva piitsa ja prääniku. Surve on vaatlejate sõnul olnud väga jõuline ning see väljendub nii rahalistes toetustes kui ka väljapressimistes, isiklikes rünnakutes ja ähvardustes. Nii näiteks saadab Vene Õigeusu Kirik Iisraeli piiskoppe, kes viivad seal läbi teenistusi ilma Jeruusalemma kirikupea loata ning käituvad ka muul moel provokatiivselt, ilma et patriarh Theophilosel oleks jõudu midagi selle vastu ette võtta. Vene Õigeusu Kiriku välissuhete juht metropoliit Illarion (Alfejev), kes reisis ka 2018. aasta sügisel kirikupea juurest kirikupea juurde, külastas 2019. aasta sügisel Liibanoni, Kreekat, Küprost, Serbiat ja Gruusiat, et Moskva nõudmised letti laduda (Which church... 2019).

[3]Pentarhiasse kuulusid Rooma, Konstantinoopoli, Aleksandria, Antiookia ja Jeruusalemma kirik.

Vene Õigeusu Kiriku surve tõttu on keerulises olukorras ka mitu teist kirikut. 2019. aasta veebruaris ütles Illarion avameelselt, et Gruusia kirik ei saa Ukraina kiriku iseseisvust toetada, sest ta saab aru võimalikest ohtudest, mida see otsus kaasa tooks. Gruusia kiriku puhul on küsimus Lõuna-Osseetia ja Abhaasia alades, mis vaatamata Vene agressioonile on vormiliselt jäänud Gruusia kiriku kontrolli alla, ehkki tegelikkuses on enamik Gruusia kiriku vaimulikke sealt lahkunud. Küll aga on seal Vene poole kontrollitavaid õigeusu vaimulikke ja 2005. aasta moodustati seal Abhaasia piiskopkond, mis allub Vene kontrollile ja tegelikult juhib Abhaasia õigeusklikke Vene territooriumil asuv Maikopi piiskop Tihhon (Lobovski). Peale Abhaasia piiskopkondade tegutseb piirkonnas 2009. aastal sündinud Abhaasia Õigeusu Kirik, mida ükski iseseisev õigeusukirik ei tunnusta. Ukraina kiriku iseseisvuse toetamine annaks Moskvale ettekäände nende alade kirikuelu jõuliselt muuta.

Samas on ka Gruusia kirikus vaimulikke, kelle jaoks oli Illarioni väljaütlemine näide surveavaldusest ja kes ei varjanud oma pahameelt. Näiteks Poti ja Khobi metropoliit Grigoli (Berbitšašvili) ütles Illarioni sõnade kommentaariks, et see on sulaselge väljapressimine ja vaimne vägivald, ning toonitas, et nii nagu muudeski kirikutes on ka Gruusia kirikus Ukraina kiriku küsimuses eri seisukohti ning lõplik lahendus peab olema kooskõlas õigeusu kaanonitega (Metropolitan Grigol 2019). Metropoliit Grigori on ka hiljem olnud kõige julgem Ukraina kiriku iseseisvuse kaitsja. 2019. aasta oktoobris sõnas ta, et Ukraina kiriku iseseisvuse tunnustamine on pöördumatu protsess, kuid sellele vaatamata kirjeldas ta Gruusia kiriku positsiooni endiselt kui ettevaatlikku.

2018. aasta detsembris kogunenud Gruusia kiriku sinod lükkas otsustamise edasi järgmisele sinodile. 2019. aasta algul külastas Thbilisit ka Konstantinoopoli patriarhaadi esindaja, kuid sellele ei järgnenud mingeid avalikke seisukohavõtte (Umland 2019). Gruusia kiriku positsioon on seniajani ettevaatlik ja kirikus on palju vaimulikke, kes on Vene Õigeusu Kiriku suhtes heatahtlikult meelestatud. Selle põhjused on väärtusküsimustes, milles Gruusia kirik näeb end vastanduvat Lääne liberaalsele väärtus-

ruumile ja jagab Vene Õigeusu Kiriku kaitstavat alalhoidlikku väärtusruumi.

Gruusia sisepoliitikas on Gruusia kiriku käitumine ja suhted Vene Õigeusu Kirikuga viinud ka kokkupõrgeteni. Viimati protesteerisid Gruusia opositsiooniliste liikumiste esindajad Thbilisi parlamendihoone ees 2019. aasta juunis, kui seal toimus parlamentidevaheline õigeusu kogunemine, millest võttis osa ka Vene delegatsioon eesotsas Vene riigiduuma liikme kommunist Sergei Gavriloviga. Opositsioon protestis ja nõudis, et Gruusiat okupeeriva riigi saadik ei tohi nende parlamendihoonesse siseneda. Asi jõudis nii kaugele, et opositsioonil õnnestus istungite saalis koosoleku pidamist takistada. Viimasel ajal on ka Gruusia kirikus hakatud varasemast rohkem kõnelema eaka kirikupea Ilja II pensionile saatmisest ja vaatamata sellele, et ta näib olevat endale koolitanud järeltulija, on ebaselge, milliseks Gruusia kiriku seisukoht Ukraina kiriku küsimuses järgmise kirikupea ajal kujuneb. Vene poole katsetele muuta Abhaasia *status quo*'d pole Ilja aga jätnud reageerimata. Viimati saatis ta protestikirja Moskva poole teele 2019. aasta novembris, kirjutades, et on lubamatu, et Vene Õigeusu Kirik saadab Abhaasiasse Gruusia kirikult luba küsimata vaimulikke (Georgian... 2019). Kui palju Vene Õigeusu Kirik neid proteste tähele paneb ja ennast neist segada laseb, on muidugi iseküsimus.

SEGASED LOOD BALKANIL

Ukraina eeskujul on uue hoo sisse saanud ka kahe kiriku enesemääratlemise püüd Balkanil: Põhja-Makedoonias ja Montenegros. Nii nagu Ukrainas on ka kahes Balkani riigis rööbiti tegutsemas kaks õigeusu kirikuorganisatsiooni — üks kohalik ja teine Serbia Õigeusu Kirik (SOK). Kaks muu õigeusumaailma poolt tunnustamata kohalikku õigeusukirikut — Makedoonia ja Montenegro Õigeusu Kirik — on aastaid tüürinud autokefaalia poole, kuid seni tulemusteta. Oma positsiooni üritab alal hoida ka SOK. Sestap pole üllatav, et SOKi juht patriarh Irinej (Miroslav Gavrilović) on korduvalt kritiseerinud Konstantinoopoli oikumeenilise patriarhaadi tegevust Ukrainas ja tema juhitud kirik on otsesõnu

väljendanud vastuseisu Ukraina Õigeusu Kiriku tunnustamisele. Kui Serbia pakub tuge Vene Õigeusu Kirikule, siis viimane toetab omakorda serblasi. Nii deklareeris Vene Õigeusu Kiriku sinod 9. juulil 2019, et tunneb muret jätkuvate pingete eskaleerumise pärast Montenegros ja toetab Serbia Õigeusu Kiriku terviklikku säilimist (Holy Synod... 2019).

Olukord Montenegros ja Põhja-Makedoonias on mõnevõrra erineva ajalooga ja kirikutel on oma koduriigis erineva suurusega toetajaskond. Põhja-Makedoonias domineerib kiriklikul maastikul Makedoonia Õigeusu Kirik (MOK), mis lahkus Serbia Õigeusu Kirikust juba 1967. aastal ja kuulutas end ühepoolselt iseseisvaks. 2002. aasta rahvaloenduse järgi oli 64,8% elanikkonnast õigeusklikud, 33,3% moslemid ja 1,5% kuulusid teistesse usukogukondadesse. Enamik õigeusklikke kuulub MOKi.

Montenegros eraldus iseseisvuse poole püüdlev Montenegro Õigeusu Kirik Serbia kirikust 1993. aastal ja kuni viimaste aastateni deklareeris suur osa õigeusklikest, et nad kuuluvad endiselt Serbia Õigeusu Kirikusse. 2015. aastal korraldatud küsitluse järgi ütles 52,3% vastanutest, et nad kuuluvad SOKi, ja 15,6% vastanutest, et Montenegro Õigeusu Kirikusse (Kube 2019: 13).

Nii nagu Ukraina Õigeusu Kirik toetuvad ka Montenegro ja Makedoonia tunnustamata kirikud ajaloolisele identiteedile. Viimane neist tunnistab end 1767. aastal hingusele läinud Ohridi peapiiskopkonna järeltulijaks, nii et alates 2009. aastast kannab kirik järjepidevuse rõhutamiseks ametlikult nime Makedoonia Õigeusu Kirik – Ohridi piiskopkond. Montenegros väidab aga sealne õigeusukirik, et ta hoiab alal 1918. aastale eelnevat Cetinje metropoolia järjepidevust ja ütleb, et nii nagu Montenegro kuningriigi iseseisvuse kaotamine ja liitmine Serblaste, Horvaatide ja Sloveenide Kuningriigiga (1929. a-st Jugoslaavia) 1918. aastal, oli ka kiriklik ühinemine Belgradi patriarhaadiga peale sunnitud (Kube 2019: 15).

1990. aastatel näis, et Serbia ja Makedoonia kirik on jõudmas kokkuleppele ja 2002. aastal allkirjastati Niši leping, millega Makedoonia kirikule anti suur autonoomia ja ta pidi naasma Serbia kiriku jurisdiktsiooni. Avalik ja poliitiline surve paisus Makedoo-

nias aga sedavõrd suureks, et Makedoonia kirik lükkas selle kokkuleppe tagasi. Sellesse protsessi valas veelgi õli tulle paari metropoliidi otsus kokkuleppest siiski kinni pidada, mille tulemusena tekkis 2005. aastal Makedoonias asuv, ent Serbia kirikusse kuuluv Ohridi õigeusu peapiiskopkond (Cepreganov jt 2014: 428–429). Põhja-Makedoonia võimud on keeldunud selle registreerimisest, vaatamata sellele, et Euroopa Inimõiguste Kohus otsustas 2017. aastal, et sellega rikub riik Euroopa inimõiguste konventsiooni (Press realease… 2017: 3–4). 2004. aastal saatis Makedoonia kohus peapiiskopkonna juhi Jovan Vraniškovski 18 kuuks vangi viha õhutamise eest. 2006. aastal pandi ta raha omastamise süüdistusega lühemaks ajaks uuesti vangi. Sellised vangistamised jätkusid ka järgnevatel aastatel, nii et nüüdseks on teda vangistatud juba üle poole tosina korra.

Oikumeeniline patriarhaat on Makedoonia kiriku küsimusega sel aastatuhandel vahelduva intensiivsusega tegelenud ja Ukraina kiriku ümber toimuv on andnud ka Makedoonia kiriku esindajatele uut hoogu küsida oikumeeniliselt patriarhaadilt iseseisvust. 2018. aasta oktoobris jahutas Konstantinoopoli patriarh Bartholomeos nende entusiasmi, öeldes esiteks, et Ukraina ja Makedoonia juhtumid pole võrreldavad ega koos käsitletavad, ning teiseks, et Ohridi peapiiskopkond on ajaloos kuulunud Peći kloostri järgi nime saanud patriarhaadi koosseisu, mille õigusjärglaseks on Serbia Õigeusu Kirik (Marusic 2018). 2019. aasta juunis otsustas Serbia Õigeusu Kirik Makedoonia kirikuga läbirääkimised viimase staatuse üle taastada. Ka oikumeeniline patriarhaat pole Makedoonia kirikule veel ametlikku vastust iseseisvuse kohta andnud, vaid analüüsib olukorda (Cazabonne 2019a).

Petro Porošenko eeskujul on Montenegro president Milo Đukanović asunud jõulisemalt toetama Montenegro õigeusu kiriku iseseisvumist. Nii näiteks arvustas president vahetult enne 2018. aasta jõule kohalikus televisioonis antud intervjuus Serbia Õigeusu Kirikut ja nimetas selle tegevust Montenegros hävitavaks, lubades seetõttu jätkata tööd Montenegro iseseisva kiriku tunnustamiseks muu õigeusukogukonna poolt. Samu seisukohti on ta esitanud ka hiljem. Asja teeb veel keerulisemaks riigi vastuoluline suhtumine Montenegro Õigeusu Kiriku tegevusse, nii ei

tähenda kirikliku iseseisvuse saavutamine tingimata Montenegro Õigeusu Kiriku iseseisvuse toetamist, vaid ajaloost võidakse leida ka mõni teine pidepunkt ja kirik selle abil taasluua. See konflikt on üha laienemas, sest Montenegro riik on vastu võtmas uusi religiooniseadusi, milles deklareeritakse, et kõik õigeusukirikud, kloostrid, kabelid ja muu vara, mis on pärit 1918. aasta eelsest ajast, ja kõik pühakojad, mis on ehitatud riigi abiga pärast 1918. aastat, kuuluvad riigile. Serbia Õigeusu Kirik kardab, et sel moel läheb kirikuvara lihtsalt kas riigi või Montenegro Õigeusu Kiriku kätte (Kajosevic 2019a).

2019. aasta juunis toimus Montenegro pealinnas Podgoricas suur meeleavaldus Serbia Õigeusu Kiriku toetuseks (Serbian... 2019). Serbia kiriku koosseisu kuuluv kohalik kirikupea, Montenegro ja Littorali metropoliit Amfilohije süüdistas selle käigus presidenti, et too soovib tegutseda kirikupeana (Cazabonne 2019b). Samal ajal teatas president Đukanović, et ta keeldub aktsepteerimast üleskutseid seaduse kehtestamisest loobuda, sest seadus pole mõeldud kelleltki vara äravõtmiseks. Vara, mis on riigi oma, peab aga kuuluma riigile, väitis Đukanović, süüdistades Serbia kirikut selles, et too soovib säilitada riigi usuelus ainuvalitsevat seisundit ja takistab riigi Euroopa-ambitsioone. Niisiis on tegemist ka rahvuslikult ja riiklikult olulise küsimusega (Kajosevic 2019b). Seaduse tulemusena võib enamikku riigis asuvatest pühakodadest oodata riigistamine, sest hooned on rohkem kui sada aastat vanad. Millises ulatuses see aset leiab ja kellel on õigus vara seejärel kasutada, on praegu veel raske öelda. Euroopa õiguseksperdid on seadust pidanud siiski suureks sammuks edasi, sest see asendab aastakümnetetagused ja praeguseks aegunud usuvabadust tagavad normid. Vara kohta lisavad eksperdid, et selle omanikule peab laienema seaduslik kaitse ja sellega peab ka see seadus arvestama (Kajosevic 2019c).

Nn restitutsiooniseadus viidi juba 1998. aastal ellu ka Makedoonias, ent seal oli tegemist millegi omandireformi laadsega. Vara ei riigistatud, vaid see anti tagasi selle omanikule, kuid omanikuks polnud Makedoonias mitte Serbia Õigeusu Kirik, vaid Makedoonia kirik (Cepreganov jt 2014: 432). 2019. aasta septembris kõlasid Montenegros üleskutsed mitte lubada riiki Ser-

bia Õigeusu Kiriku juhti patriarh Irinej'd, sest too oli ühes oma hiljutises sõnavõtus öelnud, et serblaste praegune olukord Montenegros on hullem kui Iseseisvas Horvaatia Riigis — fašistlikus nukuriigis, mis Teise maailmasõja ajal loodi ja mis mõrvas tuhandeid serblasi (Montenegro... 2019).

Hiljuti lekkis ajakirjandusse patriarh Bartholomeose kiri, milles ta hoiatas president Đukanovićit, et too Montenegro iseseisvat kirikut ei toetaks, sest sellist kirikut pole kunagi olemas olnud ja see viiks Montenegro õigeusklikud isolatsiooni. Oikumeenilise patriarhaadi jaoks on siin Ukraina hoiatavaks näiteks, sest aastakümneid elas ju üks osa Ukraina õigeusklikest samamoodi ülejäänud õigeusumaailmast isolatsioonis (Bartholomeos 2019).

Asja teeb veelgi keerukamaks see, et uus Ukraina Õigeusu Kirik on olnud Montenegro Õigeusu Kiriku partneriks, sest varem on Filareti juhitud Kiievi Patriarhaadi Ukraina Õigeusu Kirikul olnud suhteid Montenegro kirikuga. Need pole aga jäänud selja taha, vaid näivad edasi kestvat ka pärast Ukraina Õigeusu Kiriku moodustamist. 2019. aasta mais tuli välja, et ühe Ukraina kiriku piiskopi ametisse seadmise liturgiast võttis osa ka tunnustamata Montenegro kiriku arhimandriit Bojan Bojović, kellega ühel liturgial teenimine ei tohiks tunnustatud õigeusukirikus olla lubatud. Selle avalikuks tulek põhjustas muidugi väikese skandaali.

Ukraina Õigeusu Kirik esines seepeale ametliku avaldusega, märkides, et neil on varasemast ajast Montenegro kirikuga suhted, kuid nüüd on Ukraina Õigeusu Kirik osaduses nende kirikutega, kes on osaduses oikumeenilise patriarhaadiga. Montenegro kiriku esindaja osalemine ei tähenda seda, et Ukraina Õigeusu Kirik tunnustaks seda kirikut, kuhu too vaimulik kuulub, lisades, et kõik kiriku asjad tuleb Montenegros lahendada õigeusu kaanonite järgi ja oikumeenilise patriarhaadi sõna arvestades. Viimaks aga nenditi, et ühel päeval tunnustab loodetavasti ka Serbia kirik Ukraina Õigeusu Kirikut. Konstantinoopoli patriarhaadi kõneisik pidas seda aga lihtsalt õnnetuks juhtumiks, millest nemad polnud teadlikud (Panev 2019a). Varem õigeusumaailmas tunnustuseta Kiievi Patriarhaadi Ukraina õigeusukirikul olid suhted ka Montenegro õigeusukiriku ja tunnustamata Valgevene õigeusukirikuga. Viimane apelleerib Valgevenes autokefaaliale. Niisiis moodustus

tunnustamata kirikute vahel samasugune võrgustik kui tunnustatud kirikute vahel ja see näib püsivat praeguseni.

Ka Põhja-Makedoonia peaminister Zoran Zaev on viimastel kuudel korduvalt lootust avaldanud, et pärast nimevaidluse lahendamist Kreekaga saab selgemaks ka Makedoonia kiriklik olukord ja ehk õnnestub kirik siiski isolatsioonist välja tuua (Kube 2019).

AJALOOLISE VENE ÕIGEUSU KOGUKONNA SAATUS EUROOPA SÜDAMES

Ent õigeusukiriku küsimus pole Ukraina järel muutunud kuumaks mitte üksnes Balkanil, vaid ka otse Euroopa südames — Prantsusmaal.

Samal ajal, kui Ukraina kirik tüüris iseseisvuse poole, tühistas Konstantinoopoli patriarh 27. novembril 2018. aastal kinnituskirja Vene õigeusu peapiiskopkonna kohta Lääne-Euroopas, mis oli pärit 1999. aastast, kuulutades niimoodi selle kirikliku struktuuri lõppu.

Vene õigeusu piiskopkonnal Lääne-Euroopas on pikem ajalugu, mis ulatub 1917. aastasse, mil enamlaste võimuhaaramise ja Nõukogude riigi tekke järel põgenes Venemaalt palju Vene haritlasi, sealhulgas nimekaid õigeusu teolooge ja vaimulikke. Pariisist sai nende keskus ja sinna asutas Vene Õigeusu Kirik toonase patriarh Tihhoni juhtimisel 1921. aastal ajutise vene koguduste kirikliku struktuuri Lääne-Euroopa jaoks. Selle juhiks sai 1920. aastal Pariisi saadetud metropoliit Evlogi (Georgijevski). See polnud aga sugugi ainus kiriklik struktuur, mis loodi, sest 1921. aastal sündis Serbias Vene õigeusukirik väljaspool Venemaad. Sellest sai ülemaailmne ja kõige suurem Vene pagulasi koondav kirik, mis Venemaa presidendi Vladimir Putini sekkumise tulemusena ja kirikupoliitiliste mahhinatsioonidega 2010. aastal Vene Õigeusu Kirikuga liideti. Ka Evlogi oli kuni 1920. aastate lõpuni selle kiriku koosseisus, ent läks siis tülli ja nii tekkis Pariisi kaks vene õigeusu kiriklikku struktuuri. Ent see polnud veel kõik, sest Evlogi oli katkestanud suhted ka kodumaal asuva Vene Õigeusu Kirikuga, mis oli ta Pariisi läkitanud, aga

millega suhtlemine muutus bolševike repressiivse ja propagandistliku religioonipoliitika tõttu üha keerulisemaks. Eriti hulluks läks asi pärast seda, kui Vene kirik oli sunnitud punastele truudust vanduma ja Evlogi sellega kaasa ei läinud. Nii tekkis 1930. aastate algul Pariisi veel kolmaski rühm Vene kiriku liikmeid, kes allusid Vene kiriku uuele kiriklikule ülemusele. Olulise sammuna tuli Konstantinoopoli oikumeeniline patriarhaat 1931. aastal Evlogile vastu ja võttis ta oma kirikliku kaitse alla, moodustades selleks Vene õigeusu koguduste eksarhaadi Lääne-Euroopas ehk kirikliku struktuuri, mis moodustatakse tavaliselt väljaspool mõne kohaliku kiriku territooriumi (Kalkandjieva 2015: 35–52).

Vahelduva eduga püsis eksarhaat kuni 1965. aastani, mil toonane Konstantinoopoli patriarh Athenagoras (Aristokles Spirou) selle lõpetas, lootes nii veenda Vene Õigeusu Kirikut osalema õigeusukirikute suurel kirikukogul, mille kokkukutsumisega oli ta mõni aasta varem alustanud, aga teoks sai see pärast aastakümnetepikkust ettevalmistust alles 2016. aastal. Iroonilisel kombel Vene Õigeusu Kirik sellest lõpuks ikkagi osa ei võtnud, nii et Konstantinoopoli patriarh kui kirikukogu kokkukutsuja on seniajani Vene Õigeusu Kiriku peale pahane. Athenagorasel sai aga juba 1971. aastal Vene kiriku käitumise peale hing täis ja ta otsustas Lääne-Euroopas tegutsevate vene koguduste seesmise autonoomia taastada, luues selleks peapiiskopkonna. 1999. aastal tunnustas praegune Konstantinoopoli patriarh Bartholomeos oma *tomos*'ega taas peapiiskopkonda kui eksarhaati ja selle sisemist autonoomiat. Nii säilis eksarhaat kuni Konstantinoopoli patriarhaat ühepoolselt selle eksistentsi 2018. aasta novembris lõpetas. Ajastus ei saa siin olla juhuslik, sest samal ajal liikus patriarh Bartholomeos Ukraina kiriku iseseisvuse tunnustamise poole ja eksarhaadi laialisaatmine näib olevat just sellega seotud.

Eksarhaadi saatus pole aastakümnete jooksul olnud pilvitu, sest selle autonoomia pole olnud kunagi iseenesestmõistetav, vaid on kogu oma olemasolu vältel olnud ebakindel. Ühelt poolt on tulnud taluda rünnakuid Vene Õigeusu Kiriku ja viimaste aastakümnete jooksul ka Vene riigi poolt, teiselt poolt on aga Konstantinoopoli patriarhaat käsitanud eksarhaati kogu aeg ajutisena ning soovinud sellesse kuuluvaid kogudusi liita Konstantinoopo-

li patriarhaadi oma struktuuri Lääne-Euroopas, sest teadupärast tunnistab õigeusukirik ühe piiskopi olemasolu ühel territooriumil. Eksarhaat on aga paralleelstruktuur ja see on ka peapõhjus, miks Bartholomeos otsustas selle nüüd likvideerida. See on osa kiriku struktuuri korrastamisest.

Vene Õigeusu Kirik on Vene riigi rahalisel toel alates Nõukogude Liidu lagunemisest püüdnud oma kätte saada ka eksarhaadi vara ja olnud selles edukaski. Vene riik on soovinud enda tunnistamist keisririigi järeltulijaks ja saanud selle fakti tunnistamise tulemusena kätte Lõuna-Prantsusmaal Nizzas asuva, Tallinna Nevski katedraaliga sarnaneva uhke kirikuhoone, mis varem kuulus eksarhaadile. Viimasel pole rahalist jõudu, et Vene riigimasinaga advokaatide palkamisel võistelda. Vaidlus kirikuhoone kuuluvuse üle on küll lõppenud, aga kirikus asuvate esemete üle käib edasi. Kohalik kogukond on selle tulemusena lõhenenud (Cogan 2019). Aastaid kestnud vaidlustele vaatamata on eksarhaat suutnud alles hoida Pariisis asuva peakiriku, mille asukoha järgi Rue Daru (Daru tänaval) tuntakse kogu eksarhaati.

See viimane on ka kindlasti üks põhjusi, miks Vladimir Putin kaupples 2009. aastal tolleaegselt Prantsuse presidendilt Nicolas Sarkozylt kiriku jaoks välja uue krundi Seine'i jõe äärde Eiffeli torni lähedusse ja oli maatüki eest nõus kohe maksma küsitud 170 miljonit eurot. Sarkozy lootis sinisilmselt, et tugevdab niimoodi Prantsuse-Vene suhteid, mis Vene agressiooni järel Ukrainas siiski märkimisväärselt jahenesid. Pariisil on Lääne-Euroopa vene õigeusu hällina pikk ajalugu, mis on saanud viimastel aastatel täiendust, sest alates 2016. aastast ehivad Seine'i kaldapealset kullatud kuplid. Vene pehme jõu sümbol särab nüüd otse keset Pariisi. Tõsi, Ukraina kriisi tõttu said kiriku sibulkuplid madalamad kui esialgu kavandatud ja Vladimir Putini visiit Prantsusmaale kirikuehitusele oma õnnistuse andmiseks jäi ära. Kompleks on aga ikkagi nii suur, et ainult usulisteks ja kultuurilisteks vajadusteks seda Pariisi kesklinnas asuvat hoonet ilmselt ei kasutata. Miks muidu oleks Moskva soovinud hoonele diplomaatilist immuniteeti, nagu riikide välisesinduste puhul. Ametlikult täidab see Venemaa suursaatkonna kabeli rolli Pariisis (Heneghan 2016).

2019. aasta septembris selgus aga, et Vene Õigeusu Kirikul õnnestub siiski ka ajalooline eksarhaat endaga liita. Konstantinoopoli patriarhaadi otsuse järel eksarhaadi tegevus lõpetada pandi kogudused sisuliselt sundseisu: kas valida Konstantinoopoli patriarhaadi või Vene Õigeusu Kiriku koosseisu kuulumine. Esimesel juhul sulanduksid Prantsusmaal, Belgias, Suurbritannias, Norras ja veel mitmes riigis asuvad kogudused kohalikesse Konstantinoopoli patriarhaadi struktuuridesse; Vene Õigeusu Kirik on aga pakkunud näiliselt paindlikumat lahendust, lubades säilitada eksarhaadi suure autonoomia. Juba 2003. aastal oli patriarh Aleksius II teinud samasuguse pakkumise, millest eksarhaat toona keeldus. Peale nende kahe võimaluse tegi pakkumise ka endine Vene Õigeusu Kirik väljaspool Venemaad, kes on Lääne-Euroopas pärast Vene Õigeusu Kirikuga liitumist oma struktuuri säilitanud, ja konsultatsioone peeti ka Rumeenia patriarhaadiga, aga too ei soovi eksarhaati oma koosseisu liita ilmselt seetõttu, et sellel puuduks Konstantinoopoli patriarhaadi tunnustus. Vene Õigeusu Kirikut Konstantinoopoli patriarhaadi tunnustus ega soov luua kirikus kanoonilist korda aga ülearu ei huvita ja nemad võtaksid eksarhaadi oma koosseisu vastu küll (Ladouceur 2019).

Sellele et eksarhaat võiks jätkata ilma Konstantinoopoli tunnustuseta piiskopkonnana, nagu ta oli 1921. aastal loodud ja nagu ta tegutses aastatel 1965–1971, kui Athenagoras eksarhaadi tühistas, pole selle liikmeskonnas kuigi suurt toetust, sest kardetakse, et nii jäädakse isolatsiooni, ehkki 1960. aastatel armualauosadus ülejäänud õigeusu kogukonnaga säilis. Küll aga toetas lausa 93% eksarhaadi koguduste esindajatest koosnevast nõukogust 2019. aasta veebruaris selle säilimist ühes tükis ehk mitte lammutamist eri jurisdiktsioonide vahel. Vaimulike nõukogu kaldus aga toetama liitumist Vene Õigeusu Kirikuga. 17. augustil teatas eksarhaadi juht peapiiskop Johannes (Renneteau), et kavatseb minna Vene Õigeusu Kiriku jurisdiktsiooni alla, millele järgnes 30. augustil Konstantinoopoli patriarhaadi otsus ta eksarhaadi juhi kohalt vabastada (Ladouceur 2019).

7. septembril 2019 otsustas eksarhaadi nõukogu erakorralisel koosolekul 104 nõukogu liiget 186-st toetada Vene Õigeusu Kirikuga liitumist. Vaja on aga kahekolmandikulist enamust, kuid na-

gu nõukogu koosolekul öeldi, korraldatakse vajadusel varsti uus hääletus ning jätkatakse Vene Õigeusu Kirikuga liitumist (Disputes... 2019). Koosolekujärgses pikas seletuskirjas kirjeldab peapiiskop Johannes kõiki eri teid, mida eksarhaat on otsinud, sh mitmeid kohtumisi oikumeenilise patriarhiga, kuid et eksarhaadi enese sooviks on selle säilitamine tervikuna, on variandid ammendunud ja liitumine Vene Õigeusu Kirikuga, kes selle struktuuri 1924. aastal lõi, vältimatu (Lettre... 2019).

Konstantinoopoli patriarhaadi esindajad väitsid, et erakorralise koosoleku kokkukutsumine on ebaseaduslik, nii nagu on ebaseaduslik ka eksarhaadi lahtilastud juhi Johannese tegevus (Panev 2019b). Vene ajakirjandus aga juubeldas, et eksarhaadi juht on astunud nende sekka, rõhutades, et tema liitumine tähendab ka talle truude vaimulike ja koguduse liitumist Vene Õigeusu Kirikuga. Septembri lõpul teatas Vene meedia, et koos oma juhiga astub Vene Õigeusu Kiriku koosseisu suur osa eksarhaadi vaimulikkonnast. Vene Õigeusu Kirikule oli see Ukrainas toimuva taustal muidugi nagu sõõm värset õhku (Absolute... 2019).

2019. aasta septembri lõpul kutsus Johannes kokku vaimulike koosoleku, kus 51 vaimulikku ja 37 volituse saatnud vaimulikku hääletasid Moskva patriarhaadiga liitumise poolt. Seepeale teatas Johannes 2. oktoobril, et allkirjastas palve eksarhaadi vastuvõtmiseks Vene Õigeusu Kiriku rüppe. Vaid mõni päev hiljem tuli Vene Õigeusu Kiriku sinodilt sellele otsusele positiivne vastus. Seda, kuidas eksarhaadi liitumist Vene Õigeusu Kirikus tõlgendatakse, ilmestab liitumislepingu allkirjastamine. Kui oktoobris teatas Johannes, et ta sõidab Moskvasse liitumislepingule alla kirjutama, siis Kirillil oli asjast teine ettekujutus. Nii pani ta 1. novembril ainuisikuliselt allkirja dokumendile, milles märgiti, et eksarhaadi ühtsus Vene Õigeusu Kirikuga taastatakse (Patriarh Kirill... 2019).

Samal päeval Moskvasse saabunud eksarhaadi delegatsioonile andis Kirill 3. novembril 2019 toimunud liturgial allkirjastatud dokumendi üle ja sellega loeti asi lõpetatuks. Johannese sõnade järgi andis Vene Õigeusu Kirik eksarhaadile võimaluse püsima jääda. Vene Õigeusu Kirik ei unustanud Johannest selle eest tä-

nada ja talle anti tänutäheks metropoliidi ametinimetus (Levalois 2019).

Eksarhaadi kogudused pole aga kõik sugugi Vene Õigeusu Kirikuga liitumise poolt. Juba 2019. aasta kevadel oli näha, et kui vaimulikkond on Vene Õigeusu Kirikuga liitumise poolt, siis koguduste esindajad otsivad mingit muud lahendust. Seda leidmata on ka nende eelistus kaldunud Moskva poole, ehkki üksmeel siiski puudub. Mõnel pool, näiteks Itaalias, on kogudused siiski otsustanud ise jurisdiktsiooni vahetada, et mitte Konstantinoopoli patriarhaadiga ega Vene kirikuga liituda. Suurbritannias asuvad üheksa eksarhaadi kogudust otsustasid 2019. aasta novembris jääda Konstantinoopoli patriarhaadi koosseisu (British-orthodox... 2019). Ühtekokku on olnud juttu umbes paarikümnest kogudusest, mis on Vene Õigeusu Kirikuga ühinenud. Sisuliselt on eksarhaadi iseseisvus likvideeritud, sest liitumise järel saab Vene Õigeusu Kirik teha soovitusi kirikupea valimisel ja kõikide seadusandlike muudatuste tegemiseks peab eksarhaadil olema Vene Õigeusu Kiriku sinodi luba (Russian Exarchate... 2019).

KOKKUVÕTE LÄTI NÄITEL

Õigeusu kirikus toimuv tõestab, et õigeusumaailmas põrkuvad endiselt riikide, kohalike õigeusukogukondade ja kirikute huvid. Üha teravamalt on vastamisi õigeusu kirikukord ja poliitilised ambitsioonid. Ehkki Konstantinoopoli oikumeenilise patriarhaadi otsus anda Ukraina kirikule iseseisvus tähendab kanoonilise korra taastamist Ukrainas ning Ukraina õigeusklike isolatsioonist väljatoomist, on see üles sulatanud hulga teisi pingekoldeid ja andnud õigeusu kirikukorra seisukohast vastuolulisi tagajärgi. Selle tõestuseks on sündmused nii Balkanil kui ka Lääne-Euroopas. Samamoodi on see kinnituseks, et õigeusk on nende riikide jaoks, kus see on rahvuslikuks usuks, endiselt oluliseks rahvuspoliitiliseks teguriks, millele toetudes on võimalik inimesi mobiliseerida ja tuua poliitilised vastasseisud lähinaabritega kirikusse. Vene Õigeusu Kiriku jaoks, kes mängib oma reeglite järgi, on Ukraina sündmused rasked taluda, aga mujal maailmas toimuv annab kirikule üha paremaid võimalusi laiendada oma rahvusvahelist kogu-

duste võrgustikku, et koondada rahvuskaaslasi ning õigeusu kui Vene riigi pehme jõu relva abil edendada üleilmselt kuvandit Venemaast kui sõbralikust riigist.

Sestap pole imestamist väärt, et meie naaberriigis Lätis võttis parlament 6. juunil 2019. aastal vastu seadusemuudatuse Vene Õigeusu Kiriku jurisdiktsiooni kuuluva Läti Õigeusu Kiriku kohta, deklareerides, et kirikujuhiks võib saada ainult inimene, kes on kümme aastat Lätis elanud. See tõi ootuspäraselt kaasa Moskva terava reaktsiooni (The Russian... 2019). Innustust saadi kohalike allikate sõnul Eestis toimunust, kus Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kiriku peaks sai 2018. aastal Moskvast pärit vaimulik Jevgeni (Rešetnikov), kellel pole ei Eestiga ega siinse kirikueluga olnud varem midagi pistmist (Stasulane 2019a). Tähelepanuväärne on sel puhul aga asjaolu, et selle ettepaneku tegi Läti Õigeusu Kiriku juht metropoliit Aleksander (Kudrjašov), mis lubab oletada, et ohtu kirikuvalitsemisele tundis kirikupea ise.

2019. aastal leidis Lätis aset veel teinegi sündmus, mis võib olukorda Läti õigeusumaastikul muuta. 2018. aastal tegi Läti põhiseaduskohus otsuse, millega luges põhiseadusevastaseks sätte, et ühe uskkonna eri kogudused peavad olema koondunud vaid ühte organisatsiooni. Nii ei saanud Lätis tegutseda kahte õigeusu kirikut (Stasulane 2019b). Sellele järgnes pärast pikka menetlemist 2019. aasta oktoobris seni ainsana tegutsenud Läti Õigeusu Kiriku kõrvale Läti Õigeusu Autonoomse Kiriku loomine Konstantinoopoli patriarhi jurisdiktsioonis.

Nii nagu Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik, toetub ka Läti Õigeusu Autonoomne Kirik järjepidevusele Teise maailmasõja eelse Läti Õigeusu Kirikuga, mis nii nagu Eesti Apostlik-Õigeusu Kirikki kuulus Konstantinoopoli patriarhaadi jurisdiktsiooni. Järjepidevust tunnustas registreerimisel ka Läti riik. See võib anda kirikule võimaluse pretendeerida ka sõjaeelse kiriku varandusele. Registreeritud kirik on väga väike ja seda juhib 1997. aastal Läti Õigeusu Kirikust välja heidetud Viktor (Kontuzorov), kes kannab Läti Õigeusu Autonoomses Kirikus Daugavpilsi ja Läti Õigeusu peapiiskopi tiitlit. Ehkki kirik peab liturgial meeles Konstantinoopoli patriarhi ja osutus Konstantinoopoli patriarhaadile kajastub ka kiriku nimes, pole Konstantinoopoli patriarh Bartholomeos ki-

riku suhtes teadaolevalt seisukohta võtnud. Küll aga põhjustas kiriku registreerimine tormi Moskva patriarhaadi alluvuses tegutsevas Läti Õigeusu Kirikus, mille esindajad ruttasid kinnitama, et kuulujutud, nagu läheksid ka nemad üle Konstantinoopoli patriarhaadi jurisdiktsiooni alla, ei vasta tõele (Latvian... 2019).

Kirjandus

A b s o l u t e majority of Russian Exarchate clerics in Europe join Moscow Patriarchate. 2019. — Interfax Religion, 28. IX. Vt www.interfax-religion.com/?act=news&div=15282

B a r t h o l o m e o s 2019. Full letter from the Ecumenical Patriarch to President Milo Đukanović regarding Orthodoxy in Montenegro. — The Orthodox World, 28. VI. Vt theorthodoxworld.com/full-letter-from-the-ecumenical-patriarch-to-president-milo-dukanovic-regarding-orthodoxy-in-montenegro

B a y, Iliya 2019. Three steps taken this summer for universal Orthodox recognition of the Orthodox Church of Ukraine. — Bulgaria Analytica, 9. IX. Vt bulgariaanalytica.org/en/2019/09/09/three-steps-taken-this-summer-for-universal-orthodox-recognition-of-the-orthodox-church-of-ukraine/?fbclid=IwAR0IDBFfRK8zYVrWB7YcLX[-]apuBfPryXce86G8sLAFBDH5VYtW_c4xcv7rKg

B r i t i s h - o r t h o d o x deanery of Great-Brittain — archdiocese of Thyateira and Great-Brittain. 2019. — Vt panorthodoxcemes.blogspot.com/2019/11/british-orthodox-deanery-of-great.html?fbclid=IwAR1WFeFPcFRD3LqvNEM593CYEnxsXxl1M6d[-]CAOcgnX2vnzNJKsC9caH9oPQ

C a z a b o n n e, Emma 2019a. The Serbian Orthodox Church decided to renew the dialogue with the Orthodox Church of Macedonia. — Orthodoxie.com. L'information orthodoxe sur Internet, 16. V. Vt orthodoxie.com/en/the-serbian-orthodox-church-decided-to-renew-the-dialogue-with-the-orthodox-church-of-macedonia

C a z a b o n n e, Emma 2019b. "President Đukanović tries to lead the Church", says Metropolitan Amfilohije of Montenegro. — Orthodoxie.com. L'information orthodoxe sur Internet, 13. VI. Vt ortho[-]doxie.com/en/president-dukanovic-tries-to-lead-the-church-says-metropolitan-amfilohije-of-montenegro

C e p r e g a n o v, Todor, Maja A n g e l o v s k a - P a n o v a, Dragan Z a j k o v s k i 2014. The Macedonian Orthodox Church. — *East-*

ern Christianity and Politics in the Twenty-First Century. London — New York: Routledge, pp. 426–438

C o g a n, Killian 2019. On the French Riviera, émigrés fight a Russian advance. — Eurasianet, 6. VI. Vt eurasianet.org/on-the-french-riviera-emigres-fight-a-russian-advance

C r i m e a occupying authorities to demolish Ukrainian Church's temple in Yevpatoria — Epifaniy. 2019. Vt www.unian.info/society/10760021-crimea-occupying-authorities-to-demolish-ukrainian-church-s-temple-in-yevpatoria-epifaniy.html

D e n i s s e n k o, Nikolai 2018. Post-tomos everyday church life. — PanOrthodox Synod, 21. XII. Vt panorthodoxcemes.blogspot.com/2018/11/nickolas-denissenkopost-tomos-everyday.html?fbclid=IwAR3j5BtB-efleTnly9Me0fS3Ruk_iYXaRJs2mf9OouTVW[-]BnqJD7v1ydKxhQ

D i s p u t e s loom as the émigré church leader switches loyalty to Moscow. 2019. — Religion News Service, 16. IX. Vt religionnews.com/2019/09/16/emigre-russian-church-leader-switches-loyalty-to-moscow-disputes-over-practice-and-property-loom/?fbclid=IwAR3VUh7BvsNMtAB7sI5whdampZfX9oeh1mwV0mTeS4ad[-]D2qUwbuM671dATE

D u d ž e n k o, Andrei 2019. Exclusive commentary: the difficulties and hope for the Orthodox Church in Ukraine. — The Orthodox World, 9. VII. Vt theorthodoxworld.com/exclusive-commentary-the-difficulties-and-hope-for-the-orthodox-church-in-ukraine/?fbclid=IwAR2ipNp88tCEx44J2Gm_kv5iccIxeLUBCc1wolUg[-]EDcGwy3dowqcqRuYUiA

E c u m e n i c a l Patriarchate's response to false, unsubstantiated, and slanderous charges regarding Ukraine autocephaly. 2019. — Ecumenical Patriarchate Permanent Delegation to the World Council of Churches, 14. VII. Vt www.ecupatria.org/2019/07/14/ecumenical-patriarchates-response-to-false-unsubstantiated-and-slanderous-charges-regarding-ukraine-autocephaly/?fbclid=IwAR2c3kO-Q3Hb1L4p51iGz9trsxGYhkw6o-wyh8SjrZZw3KCs_sGgZOa[-]KdX0

F i l a r e t 2019. No communication with Poroshenko since Tomos was granted, — Filaret. — 112 International, 19. VIII. Vt 112.international/society/no-communication-with-poroshenko-since-

tomos-was-granted-filaret-42765.html?fbclid=IwAR3fO5d7t4[-]QDMNyRn0f0rLrSlyPGiNOqLYMIlmJWe9JoNn9nc-qL9TJ4ULA

F i l a r e t g i v e s an interview to Russia 24 channel. 2019. — Union of Orthodox Journalists, 7. VII. Vt spzh.news/en/news/63430-filaret-dal-intervyju-kanalu-rossija-24

F i l a r e t p r o i g n o r i r o v a l... 2019 = Филарет проигнорировал предупреждение ПЦУ и разослал приглашения на собор Киевского патриархата. — LB.ua, 15. VI. Vt lb.ua/news/2019/06/15/429707_filaret_proignoriroval.html

F i l a r e t s u e s Ministry of Culture because of Ukrainian Orthodox Church Kyiv Patriarchate de-registration. 2019. — 112 International, 31. VII. Vt 112.international/society/filaret-sues-ministry-of-culture-because-of-ukrainian-orthodox-church-kyiv-patriarchate-de-registration-42241.html

G e o r g i a n Orthodox Patriarch Addresses Patriarch Kirill of Moscow. 2019. Vt civil.ge/archives/327478

G r e e k C h u r c h recognizes Ukrainian Orthodox Church autocephaly. 2019. Vt www.kyivpost.com/ukraine-politics/greek-church-recognizes-ukrainian-orthodox-church-autocephaly.html?cn-reloaded=1

G r e e k O r t h o d o x C h u r c h backs independence of Ukranian Church. 2019. — Ekathimerini, 28. VII. Vt www.ekathimerini.com/243987/article/ekathimerini/news/greek-orthodox-church-backs-independence-of-ukrainian-church

H e n e g h a n, Tom 2016. New Russian Orthodox Cathedral in Paris reflects Moscow's growing global role. — National Catholic Reporter, 21. XII. Vt www.ncronline.org/news/world/new-russian-orthodox-cathedral-paris-reflects-moscows-growing-global-role

H o l y S y n o d of Russian Church speaks out against split of Serbian Church in Montenegro. 2019. — Interfax. Religion. 10. VII. Vt www.interfax-religion.com/?act=news&div=15203

K a j o s e v i c, Samir 2019a. Religious freedom law triggers church row in Montenegro. — BalkanInsight, 14. VI. Vt balkaninsight.com/2019/06/14/religious-freedom-law-triggers-church-row-in-montenegro

K a j o s e v i c, Samir 2019b. Montenegro president rebuffs Serbian "Church Property Theft" claim. — BalkanInsight, 18. VI.

Vt balkaninsight.com/2019/06/18/montenegro-president-rebuffs-serbian-church-property-theft-claim

K a j o s e v i c, Samir 2019c. European legal experts back Montenegro religious freedom law. — BalkanInsight. 25. VI. Vt balkaninsight.com/2019/06/25/european-legal-experts-back-montenegro-religious-freedom-law

K a l k a n d j i e v a, Daniela 2015. *The Russian Orthodox Church, 1917–1948: From Decline to Resurrection*. London — New York: Routledge

K a r t a... 2019 = Карта переходів до ПЦУ з УПЦ МП (модерує РІСУ). Vt www.google.com/maps/d/viewer?mid=1XQR0sf[-]HFFiiXyGiVYqI1mNylJ9fFPdnh&usp=sharing

K u b e, Stefan 2019. Innerorthodoxe Konflikte: Ukraine, Nordmakedonien und Montenegro. — Religion und Gesellschaft in Ost und West, Nr. 7/8, S. 13–15. Vt g2w.eu/zeitschrift/leseprobe/1611-innerorthodoxe-konflikte-ukraine-nordmakedonien-und-montenegro?fbclid=IwAR1lmLBIIZNhm9hHXuyyudHm[-]QhQUwDOv8-dJd3on_kZypYFftyoPw509WQY

L a d o u c e u r, Paul 2019. Dispatches from the Western Front. The Future of the Archdiocese of Russian Orthodox Churches in Western Europe. — Public Orthodoxy (dateerimata). Vt publicorthodoxy.org/2019/06/21/dispatches-from-the-western-front-the-future-of-the-archdiocese-of-russian-orthodox-churches-in-western-europe

L a t v i a n Orthodox Church denies rumors about transition to Constantinople jurisdiction. 2019. Vt www.interfax-religion.com/?act=news&div=15353

L e t t r e pastorale de l'Archevêque Jean du 14 septembre. 2019. — Archevêché des Églises Orthodoxes Russes en Europe Occidentale, 14. IX. Vt www.exarchat.eu/spip.php ?article2400&fbclid=IwAR3BHIA_yHHMDeb7mlvsJoF1_rBIMkbdcNRzd26l[-]Zuruyqb0mNyV73wIb4o

L e v a l o i s, Christophe 2019. Remise de la gramata et discours de Mgr Jean de Doubna aujourd'hui dans la cathédrale du Christ-Sauveur à Moscou. — Vt orthodoxie.com/remise-de-la-gramata-et-discours-de-mgr-jean-de-doubna-aujourdhui-dans-la-cathedrale-du-christ-sauveur-a-moscou

M a r u s i c, Sinisa Jakov 2018. Ecumenical patriarch rebuffs Macedonian church's plea for recognition. — BalkanInsight, 18. X.

Vt balkaninsight.com/2018/10/18/macedonia-church-receives-cold-shower-from-constantinople-10-18-2018

Metropolitan Grigol: Blackmail and psychological violence by the Russian Church. 2019. — Vt orthodoxtimes.com/metropolitan-grigol-blackmail-and-psychological-violence-by-the-russian-church

Metropolitan Onuphry: Schismatics received tomos of slavery, not freedom. 2019. — Orthodox Christianity, 29. III. Vt or[-]thochristian.com/120244.html

Montenegro NGO wants ban on Serbian Patriarch's visit. 2019. — BalkanInsight, 23. IX. Vt balkaninsight.com/2019/09/23/montenegro-ngo-wants-ban-on-serbian-patriarchs-visit

Olszański, Tadeusz A 2018. Historic unification of Ukrainian Orthodox Church. — OSW Commentary, No. 289, 17. XII, pp. 1–6. Vt www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-commentary/2018-12-17/historic-unification-ukrainian-orthodox-church#_ftnref3

Panev, Jivko 2019a. Le métropolite de France Emmanuel (Patriarcat œcuménique) ignorait que l'un de ses concélébrants à Kiev appartenait à la soi-disant "Église du Monténégro". — Orthodoxie.com. L'information orthodoxe sur Internet, 15. VI. Vt orthodoxie.com/le-metropolite-de-france-emmanuel-patriarcat-oecumenique-ignorait-que-lun-de-ses-concelebrants-a-kiev-appartenait-a-la-soi-disant-eglise-du-montenegro

Panev, Jivko 2019b. Lettre circulaire de Mgr Emmanuel, métropolite de France (Patriarcat oecuménique). — Orthodoxie.com. L'information orthodoxe sur Internet, 3. IX. Vt orthodoxie.com/lettre-circulaire-de-mgr-emmanuel-metropolite-de-france-patriarcat-oecumenique

Patriarh Kirill... 2019 = Патриарх Кирилл подписал грамоту о восстановлении единства западноевропейской архиепископии с РПЦ. Vt www.interfax-religion.ru/?act=news&div=73683

Patriarch of Jerusalem calls a Primates' assembly. 2019. Vt orthodoxtimes.com/patriarch-of-jerusalem-calls-a-primates-assembly

Press realease of the European Court fo Human Rights. 2017. "Orthodox Ohrid Archdiocese (Greek-Orthodox Ohrid Archdiocese of the Peć Patriarchy)" v. "the former Yugoslav Republic of Macedo-

nia" (no. 3532/07). Vt www.google.ee/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=2ahUKEwi-4Iiq0tfkAhW0lFwKHa[-]CiCgIQFjABegQIARAC&url=https%3A%2F%2Fhudoc.echr.coe.int%2Fapp%2Fconversion%2Fpdf%3Flibrary%3DECHR%[-]26id%3D003-5917197-7554242%26filename%3DJudgments%2520and%2520decisions%2520of%252016.11.17.pdf&usg=AOvVaw3s6foF8s-SfrlLiEGgyj2D

PTSU opublikovala... 2019 = ПЦУ опубликовала видео голосования Филарета за ликвидацию Киевского патриархата. — НВ. Новости Украины и Мира, 4. VI. Vt nv.ua/ukraine/politics/pcu-opublikovala-video-golosovaniya-filareta-za-likvidaciyu-kievskogo-patriarhata-50025354.html

PTSU zabrala... 2019 = ПЦУ забрала у Филарета Киевскую епархию. — LB.ua, 24. VI. Vt lb.ua/news/2019/06/24/430345_ptsu_zabrala_filareta_kievskuyu.html

Putin skazal... 2019 = "Путин сказал: "Если бы Филарет возглавил РПЦ, Украина была бы наша"": интервью с главой УПЦ КП, часть 2. — Сегодня, 21. VII. Vt www.segodnya.ua/ukraine/glava-upc-kp-filaret-putin-skazal-esli-by-filaret-vozglavil-rpc-ukraina-byla-by-nasha-chast-2-1303510.html

Richters, Katja 2013. *The Post-Soviet Russian Orthodox Church: Politics, Culture and Greater Russia*. London — New York: Routledge

Rohtmets, Priit 2016. Õigeusu kirik koguneb üle tuhande aasta. — Postimees: Kultuur, nr 390, 18. VI, lk 14

Rohtmets, Priit 2019. Ukraina õigeusu kiriku iseseisvumine ja õigeusu kiriku tulevik. — *Diplomaatia*, nr 1, lk 13–16

RPTS sostavila... 2019 = РПЦ составила список греческих епархий, куда не благословляет поездки паломникам. Vt www.interfax-religion.ru/?act=news&div=73687

Russian Exarchate to keep financial independence, traditions within Russian Orthodox Church. 2019. Vt www.interfax-religion.com/?act=news&div=15294

Russian Orthodox Church welcomes Jerusalem patriarch's proposal of Church leaders' meeting to settle differences. 2019. Vt www.interfax-religion.com/?act=news&div=15370

S e r b i a n Orthodox Church urges Montenegro to scrap property bill. 2019. — France24, 15. VI. Vt www.france24.com/en/20190615-serbian-orthodox-church-urges-montenegro-scrap-property-bill

S M I u z n a l i... 2019 = СМИ узнали об отказе Епифания принять участие в видеообращении Зеленского. — НВ. Новости Украины и Мира, 13. V. Vt nv.ua/ukraine/politics/smi-uznali-ob-otkaze-epifaniya-prinyat-uchastie-v-videoobrashchenii-zelenskogo-50021227.html

S o l d a t o v 2019 = Солдатов Александр. Разогнанные и очень обиженные: Как патриарх Кирилл сам создал себе мощную оппозицию в РПЦ, "уволив" почти всех членов своей прежней команды. Vt novayagazeta.ru/articles/2019/08/15/81611-razognannye-i-ochen-obizhennye?fbclid=IwAR29L4vKRoz-d_[-]krX0_R9I18N72LZ_lW-7iT-4R-iqWhaL2zseKBGS7ELo

S t a s u l a n e, Anita 2019a. Amendments to the Law on the Latvian Orthodox Church. — Eurel. sociological and legal data on religions in Europe and beyond. 25. VI. Vt www.eurel.info/spip.php?[-]article3667

S t a s u l a n e, Anita 2019b. A turning point in the operations of Latvia's religious organisations. — Eurel. sociological and legal data on religions in Europe and beyond. Vt www.eurel.info/spip.php?[-]rubrique907

Z a j a v a... 2019 = Заява: Про гарантії забезпечення достойного становища Почесного Патріарха Філарета. — Православна Церква України, 05. Грудня. Vt www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/zayava-pro-garantiyi-zabezpechennya-dostojnogo-stanovyshha-pochesnogo-patriarha-filareta

Z e l e n s k i... 2019 = Зеленський зняв звернення релігійних діячів до жителів Донбасу і Криму. Епіфаній відмовився. — BBC News Україна, 13. V. Vt www.bbc.com/ukrainian/news-48255740

Z e l e n s k y met with head of the Orthodox Church of Ukraine. 2019. — IP News+, 1. V. Vt en.ipne.ws/news/ukraine/zelensky-met-with-head-of-the-orthodox-church-of-ukraine

T h e R u s s i a n Orthodox Church condemns the law on bishops' citizenship adopted in Latvia. 2019. — Interfax. Religion, 1. VII. Vt www.interfax-religion.com/?act=news&div=15185

Tšervonenko, Toropi 2019 = Червоненко Віталій, Тороп Оксана. Зустріч Зеленського і Варфоломія: що пішло не так. — BBC News Україна, 8. IX. Vt www.bbc.com/ukrainian/features-49277269

U Filareta... 2019 = У Филарета отказались признать поместный собор 15 декабря 2018 года. — LB.ua, 5. VI. Vt lb.ua/news/2019/06/05/428813_filareta_otkazalis_priznat.html

Ukraina... 2019 = Україна розповіла в ООН про утиски вірян на окупованих Росією територіях. — Релігія в Україні, 23. VIII. Vt www.religion.in.ua/news/vazhlivo/44434-ukrayina-rozpovila-v-oon-pro-utiski-viryan-na-okupovanix-rosiyeyu-teritoriyax.html

Umland, Andreas 2019. Complications in Tbilisi's friendship with Kyiv: The Georgian Orthodox Church and Ukrainian autocephaly 2019. Vt foreignpolicyblogs.com/2019/06/18/complications-in-tbilisis-friendship-with-kyiv-the-georgian-orthodox-church-and-ukrainian-autocephaly

UN Demands not to Evict Crimean Diocese of OCU from the Cathedral. 2019. — Religious Information Service of Ukraine, 21. IX. Vt risu.org.ua/en/index/all_news/community/land_and_property_problems/77212/?fbclid=IwAR2HQq-8TeuemZgZW1[-]wpameXmYRC7QAUYXRSD9fzmbaxbQRsAlijm68_jPk

Venizélos, Evangelos 2018. Ukrainian aytocephaly: History, facts and consequences. — PanOrthodox Synod, 5. XII. Vt panorthodoxcemes.blogspot.com/2018/12/evangelos-venizelos-ukrainian.html

Visit of the President of Ukraine Volodymyr Zelensky, to the Ecumenical Patriarchate. 2019. — Panorthodox Synod, An International Forum for Theological Reflection and Discussion on the Holy and Great Council and Ecumenical Dialogue, 8. VIII. Vt panorthodoxcemes.blogspot.com/2019/08/visit-of-president-of-ukraine-volodymyr.html

War has shown which church is Ukrainian and which only pretends to be such. 2019. — Religious Information Service of Ukraine, 24. IX. Vt risu.org.ua/en/index/all_news/confessional/orthodox_relations/77250

We assess real actions: Metrpolitan Epifaniy comments on Zelenskiy's statement supporting OCU. — Religious Information Service

of Ukraine, 8. IV. Vt risu.org.ua/en/index/all_news/community/religion_and_policy/75347

W h i c h c h u r c h will follow the Church of Greece and recognise the Ukrainian autocephaly?. 2019. Vt orthodoxtimes.com/which-church-will-follow-the-church-of-greece-and-recognise-the-ukrainian-autocephaly

PRIIT ROHTMETS (1981) on lõpetanud Tartu Ülikooli usuteaduskonna 2004, usuteaduse magister 2006, usuteaduse doktor 2012. TÜ usuteaduskonna kirikuloo teadur 2011–2016 ja lektor 2017, a-st 2017 TÜ usuteaduskonna kirikuloo vanemteadur ja EELK Usuteaduse Instituudi kirikuloo professor. *Akadeemias* avaldanud artikli "Eesti evangeelse luterliku vaba rahvakiriku asutamisest" (kaasautor Erik Salumäe; 2011, nr 6, lk 1135–1177), kaks arvustust ja ühe väitluse.

USULISE KEELE OLEMUS

Paul Tillich

Tõlkinud Jaan Lahe

Nii Euroopas kui ka Ameerikas on praegu[1] käimas äge diskussioon sümboli tähenduse üle. See on märk sellest, et oleme sattunud teoloogias, filosoofias ja nendega seotud teadusvaldkondades keelesegadusse, millesarnast ei ole ilmselt ajaloos seni veel ette tulnud. Sõnad ei vahenda meile enam mõtet, mis neil algselt oli ja mida nad pidid meile vahendama. Osaliselt avaldub see selles, et meie ajastu ei ole loonud keelelist "clearing house'i",[2] nagu seda oli olnud keskaegne skolastika, nagu seda oli vähemalt üritanud olla 17. sajandi protestantlik skolastika ja mida filosoofid nagu Leibniz ja Kant oleksid tahtnud meeleldi taastada. Meil ei ole midagi sellega võrreldavat ja seepärast tervitame tänapäe-

---

Das Wesen der religiösen Sprache. — Paul Tillich. *Die Frage nach dem Unbedingten: Schriften zur Religionsphilosophie*. (Gesammelte Werke, Bd. 5.) Hrsg. von Renate Albrecht. Stuttgart: Evangelisches Verlagswerk, 1964, S. 213–222. Algselt ilmunud inglise keeles: The Nature of Religious Language. — *Theology of Culture*. Ed. by Robert C. Kimball. New York, 1959.

[1]Essee on kirjutatud 1959. a, ent probleem, mida Tillich selles käsitleb — usuliste sümbolite tõlgendamine ja mõistmine —, on aktuaalne ka tänapäeval. Usulise keele eripära mõistmine on igasuguse religiooni, sealhulgas ka kristluse mõistmise vältimatu eeldus. *Siin ja edaspidi tõlkija märkused.*

[2]Ingl k arvelduskoda. Panga juures tegutsev asutus, mille kaudu õiendatakse rahalisi kohustusi, kus vastastikused nõudmised tasaarveldatakse ja igale kliendile makstakse välja ainult talle päeva lõpuks jäänud saldo. Siin on seda mõeldud piltlikus, ülekantud tähenduses — kui kohta, kus selgitatakse mõistete tähendusi.

va sümboliliste, analüütiliste ja semantiliste loogikute pingutusi keele puhastamisel. Ebarahuldav on seejuures, et see tänapäevane "clearing house" sarnaneb pigem ühe väga väikese nurgataguse ruumiga kui terve majaga. Suurem osa elust jääb sellest väljapoole. Küll oleks aga kasulik, kui seda arvestataks ka nende tõelisuse tasandite puhul, mis väljuvad puhta loogika raamidest.

Selle pingutuse positiivne tulemus on, et me oleme tema kaudu taasavastanud midagi olulist — on olemas olemistasandid, mis on kvalitatiivselt nii erinevad, et neid võib mõista üksnes erinevate keeleliste süsteemide abil. Mitte kõike tõelist ei saa mõista nt matemaatilise keele, teaduskeele abil. Positiivseks pooleks on selles olukorras tõsiasi, et sümboli probleemi võetakse taas tõsiselt.

I

Me püüame ise võimalikult põhjalikult mõisteid seletada ja seda viiest vaatenurgast. Esimene on "sümboli ja märgi" probleem. Ühes olulises asjas on sümbolid ja märgid sarnased — mõlemad viitavad millelegi, mis asub neist endist väljaspool. Tüüpiline märk, näiteks punane tuli tänava ületamisel, ei viita iseendale, vaid väljendab käsku, et sõidukid peavad peatuma. Ka iga sümbol viitab endast kaugemale, tõelisusele, mida ta esindab. Selle sümboli ja märgi osalise identsuse tulemuseks on, et neid kaht mõistet on juba sajandeid segi aetud. Seepärast on esimene samm sümbolite seletamisel eristada neid märkidest.

Neil on põhimõtteline erinevus: märkidel pole osa selle tõelisusest ja väest, mida nad tähistavad. Sümbolid, kuigi nad ei ole samased sellega, mida nad sümboliseerivad, saavad osa selle tähendusest ja väest, mida nad sümboliseerivad. Kirjutatud tähtedel, nagu seda on näiteks "A" või "R", ei ole osa kõlast, millele nad viitavad. Erinevalt sellest saab näiteks lipp osa kuninga või rahva väest, kelle jaoks ta lehvib ja keda sümboliseerib. Seepärast vaieldakse pidevalt selle üle, kuidas peaks tänapäeval lippu suhtuma. Oleks mõttetu, kui lipp ei saaks sümbolina osa selle väest, mida ta sümboliseerib. Terve monarhia idee oleks mõistetamatu, kui ei taibataks, et kuningas on alati ambivalentne — ühest küljest

on ta selle rahva väe sümbol, kelle kuningas ta on, teisest küljest on ta ise instants, mis seda väge teostab — ka siis, kui ta teeb seda piiratult.

Meie katset leida sümboli- ja märgimõiste jaoks "clearing house" ohustab seegi, et matemaatikud on kasutanud väljendit "sümbol" matemaatilise märgi kohta. See muudab segaduse kõrvaldamise peaaegu võimatuks. Me aitame ennast sellega, et eristame märke, mida ekslikult sümboliteks nimetatakse, tõelistest sümbolitest.

Keel ise pakub head näidet märgi ja sümboli erinevusest. Mingi keele sõnad on neis väljendatud tähenduse märgid. Sõna "kirjutuslaud" näiteks viitab märgina millelegi endast täiesti erinevale, nimelt esemele, millel asub paber ja mida me võime vaadelda. Sellel asjal pole iseendast midagi pistmist *sõnaga* "kirjutuslaud", nende kaheteistkümne tähega. Siiski on igas keeles sõnu, mis on rohkem kui märgid ja mis muutuvad sümboliteks hetkel, mil nad omandavad assotsiatsioonid, mis ulatuvad kaugemale sellest, millele sõnad märkidena viitavad. See vahetegemine on oluline igale kõnelejale. Ta võib end väljendada peaaegu täielikult märkides, katsudes oma sõnade tähendust võtta just nagu matemaatilisi märke. See on taandamine, mis on loogilise positivisti[3] jaoks absoluutne ideaal. Võimalik on ka vastupidine — kõneleja võib kasutada sõnu sümbolitena, millena nad (nagu näiteks liturgilises või poeetilises keeles) kannavad endas sageli palju sajandeid omaenda väge. Sellised sõnad äratavad assotsiatsioone olukordades, milles neid varem on kasutatud ja millega nad on seotud nii, et neid ei saa asendada. Nad ei ole pelgalt märgid, mis viitavad teatud määratletud tähendusele, vaid nad on sümbolid tõelisuse jaoks, mille võimsusest nad osa saavad.

[3]Loogiline positivism oli metafüüsika ja spekulatiivse filosoofia vastane suundumus 20. sajandi filosoofias, mis püüdis kujundada filosoofia läbinisti loogiliseks teaduskeeleks.

II

Meie teine käsitlus puudutab "sümboli funktsioone". Esimene, representeeriv funktsioon, sisaldub juba eespool öeldus. Sümbol representeerib midagi, mis ei ole tema ise, ent esindab teda ning saab osa tema võimsusest ja tähendusest. See on iga sümboli aluseks olev funktsioon ning "sümboolset" võiks lausa tõlkida "representeerivana", kui seda sõna ei kasutataks sageli täiesti teises seoses. Kui sümbolid representeerivad midagi, mida nad ise ei ole, tekib küsimus, miks ei ole meil vahetult seda, mida nad representeerivad. Miks me vajame üldse sümboleid? Sellega jõuame sümboli kõige olulisema funktsiooni juurde. Sümbol peab avama meile tõelisuse tasandeid, mis muidu on varjatud ja mida ei saa teha mingil teisel viisil nähtavaks.

Iga sümbol avab tõelisuse tasandi, mis ei ole mittesümboolsele kõnelemisviisile ligipääsetav. Seda võib selgitada lähemalt kunstiliste sümbolite abiga. Mida rohkem me siseneme sümbolite tähendusse, seda enam tunnetame, et kunstis (luules, maalikunstis, muusikas) paljastatakse tõelisuse tasandeid, mis mujal nähtavaks ei saa. Kuivõrd kunst täidab oma funktsiooni, võime tema kohta öelda, et tal on sümboolne iseloom. Võtame nt mõne Rubensi maastiku: ühte teatud elamust vahendatakse vaid Rubensi maali kaudu. Maastik võib olla midagi heroilist, iseloomulik kompositsioon, kindlad värvid kindlas jaotuses ja tasakaalus. See kõik on väline. Aga seda, mida need elemendid vahendavad, ei saa kogeda mingil muul viisil kui vaid maali kaudu. Sama käib luule ja filosoofia vahekorra kohta. Sageli on ilmne kiusatus asendada luulesümboleid filosoofiliste mõistetega. Kuid sellega moonutatakse luule mõtet, sest filosoofiline või teaduslik keel ei vahenda sama, mida vahendab ehe poeetiline keel.

Kirjeldatud näide võiks näitlikustada, mida on mõeldud "tõelisuse tasandite avamisega". Selleks, et see võiks sündida, peavad avanema ka meie hinge tasandid, meie sisemise tõelisuse tasandid. Need peavad olema vastavuses välise tõelisuse tasanditega. Nii mõjub iga sümbol kahes suunas — see avab tõelisuse ja hinge sügavamad tasandid.

Sümboli nende funktsioonide juures saab selgeks, et neid ei saa asendada teiste, vähem või rohkem adekvaatsete sümbolitega. See eristab neid märkidest, mida võib välja vahetada. Näiteks kui sinist tuld peetaks mõjuvamaks kui rohelist, siis võiks rohelise tule sinise vastu välja vahetada ja märgi funktsiooni osas ei muutuks midagi. Aga kui sümbolit kasutatakse talle omases funktsioonis, ei saa teda asendada. Seepärast on õigustatud küsimus: mil viisil tekivad sümbolid ja kuidas nad kaovad? Erinevalt märkidest sümbolid sünnivad ja surevad. Märke saab kasutusele võtta ja taas nende kasutamisest loobuda. Selles peitub nende fundamentaalne erinevus sümbolitest.

Millisest loovast alusest sünnivad sümbolid? Nad pärinevad kohast, mida tänapäeval nimetatakse "kollektiivseks teadvustamatuseks".[4] Nad ei ole loodud kavatsuslikult, vaid on tekkinud teatud rühmas, kes tunneb oma tõelise olemise ära ühes erilises sümbolis, ühes teatud sõnas, ühes konkreetses lipus või mis see iganes ka olgu. Ja isegi kui keegi (nagu see vahel sünnib) tahaks üritada luua uut sümbolit, võib sellel edu olla vaid juhul, kui teatud rühma teadvustamatus seda aktsepteerib. See tähendab, et sümbol paljastab midagi eelkirjeldatud tähenduses. See tähendab aga ka seda, et sümbol sureb hetkel, kui lakkab olemast sisemine seos sümboli ja rühma vahel. Siis sümbol "ei kõnele enam". Sel viisil surid polüteismi sümbolid. Nad olid sündinud olukorras, mida hiljem enam ei olnud. Seepärast pidid nad surema. Neis protsessides ei mängi kavatsuslik leiutamine mingit rolli.

III

Kolmandas käsitluses tahame vaadelda "usuliste sümbolite olemust". Nagu kõik teised sümbolid paljastavad ka usulised süm-

[4]Tillich tugineb analüütilise psühholoogia rajaja Carl Gustav Jungi (1875–1961) õpetusele kollektiivsest teadvustamatusest, inimkonna teadvuse süvakihist, millesse on talletunud teatud kogemused, mis väljenduvad kollektiivses teadvustamatuses sisalduvate kujundite ehk arhetüüpidena. Viimased ilmuvad Jungi arvates nii unenägudes, kujutavas kunstis ja kirjanduses kui ka religioonis ja mütoloogias mitmesuguste sümbolite kujul.

bolid teatud varjatud tõelisusetasandi, mida ei saa teha nähtavaks mingil muul viisil. See on tõelisuse enda süvamõõde, mitte üks tasand lisaks teistele, vaid fundamentaalne, kõigi teiste aluseks olev tasand, olemise enda või viimse olemisvõimelisuse tasand. Usulised sümbolid võimaldavad inimhingele selle sügavusemõõtme kogemist. Kui mõni usuline sümbol ei täida enam seda funktsiooni, siis ta sureb. Uued sümbolid sünnivad inimese ja viimse olemispõhja, s.t püha muutunud suhtest.

Viimse tõelisuse mõõde on pühaduse mõõde, mistõttu me võime nimetada usulisi sümboleid pühaduse sümboliteks. Meie definitsiooni järgi saavad nad osa püha pühadusest. See, mis on tingimusteta transtsendentne, jääb ise teisele poole iga sümbolit. Usulised sümbolid on võtnud kogetavast tõelisusest piiramatult materjali. Peaaegu kõik olemise vormid on millalgi religiooni ajaloos muutunud sümboliteks. See ei ole üllatav, kuna maailmas, millega me kohtume, tugineb kõik viimsele olemispõhjale.

Siit saame võtme muidu segase religiooniajaloo mõistmiseks. Keskne arusaam on, et *kõik* tõeline võib saada sümboli kandjaks ja et materjali valik sõltub inimvaimu erilisest suhtest oma viimse olemis- ja mõttealusega. Et avada näivalt suletud väravat religioossete sümbolite kaosesse, on vaja vaid küsida: milline on nende sümbolite suhe viimse, tingimatuga, mille kaudu seda sümboliseeritakse? Siis lakkavad need sümbolid olemast fantastilised ja mõistetamatud. Nad muutuvad inimvaimu kõige mõjuvamaks, ehedamaks ja võimsamaks loominguks, mis valitseb inimese teadvust, võib-olla koguni teadvustamatust ja millel on seetõttu võimas püsivus, mis on iseloomulik kõigile sümbolitele religiooniloos.

Nagu kõik elus, allub ka religioon ambivalentsuse seadusele — ambivalentsuse, mis on samaaegselt loov ja hävitav. Religioon on samaaegselt püha ja ebapüha, mis saab mõistetavaks kõige seni usulise sümboolika kohta öeldu põhjal. Usulised sümbolid viitavad sellele, mida nad transtsendeerivad. Kuna nad saavad aga osa sellest, millele nad viitavad, paigutavad nad inimvaimu selle kohale, millele nad peavad viitama ja absolutiseerivad selle. Hetkel, mil see sünnib, muutuvad nad ebajumalateks. Ebajumalateenistus ei ole midagi muud kui pühaduse sümbolite ab-

solutiseerimine ja nende samastamine pühaduse endaga. Sel viisil võivad näiteks pühad isikud ebajumalateks muutuda. Kultuslikud toimingud võivad pretendeerida absoluutsusele, kuigi nende tekkimine on seotud ühe teatud vaimse situatsiooniga. Kõik sakramentaalsed toimingud, kõik pühad esemed, raamatud, õpetuslikud väited alluvad sellele ohule, mida me tahame nimetada "demoniseerimiseks". Nad muutuvad deemonlikuks hetkel, mil nad omandavad tingimatu iseloomu ja tõstetakse seeläbi pühadusega samale astmele.

IV

Neljandas vaatluses käsitleme "usulise sümboli tasandeid". Me eristame kahte põhilist tasandit — transtsendentset tasandit, mis ulatub empiirilisest tõelisusest kaugemale, ja immanentset tasandit, mis asub tõelisuse raames, millega me kohtume.

Vaatleme esmalt transtsendentset tasandit. Selle oluline sümbol on sõna "Jumal". Aga me ei saa lihtsalt öelda, et Jumal on sümbol, vaid peame Temast alati rääkima kahel viisil — mittesümboolsel ja sümboolsel viisil. Kui räägime mittesümboolselt, ütleme, et Ta on viimne tõelisus, olemine ise, olemise põhi, olemise vägi. Kui räägime sümboolselt, nimetame Teda kõrgeimaks olendiks, kelles kõik lõplik on ühendatud ülimas täiuslikkuses.

On oluline eristada Jumala mõistes neid kaht elementi. See eristamine lõpetab viljatu diskussiooni, kas Jumal on isik või mitte. Sellised kogemused mõjuvad religioosset kogemust vääralt tõlgendades usuliselt hävitavalt. Me võime nendele vastu väita: kui räägitakse "tingimatust", siis arvatakse, et sellest, millest räägitakse, räägitakse otseses mõttes. Seda võiks nimetada skolastikute kombel "olemine ise" (*esse qua esse*, *esse ipsum*). Niisugune väljend ei ole sümboolne. Aga oma seoses tingimatuga peame rääkima sümboolselt. Me ei saaks kunagi astuda Jumalaga ühendusse, kui Ta oleks *üksnes* "olemine ise". Oma ühenduses Temaga kohtame Teda meie olemise ülimal astmel — kui isikut. Seda saab seega sümboolses kõnelemisviisis Jumalast väljendada kahetiselt: Ta on see, kes transtsendeerib lõputult meie isikuks olemise kogemust, ja samal ajal see, kes on meie isikuks olemise suhtes nii

adekvaatne, et me võime Talle öelda "SINA" ja Tema poole palvetada. Mõlemad elemendid peavad jääma. Kui meil on vaid tingimatu element, siis ei ole võimalik seos Jumalaga. Jääb üksnes mina-sina suhe, nagu me tänapäeval ütleme, kaotame jumaliku, tingimatu elemendi, subjekt ja objekt ning kõik teised polaarsused transtsendeeritakse. See on transtsendentse tasandi esimene element.

Teise elemendi puhul on tegemist Jumala atribuutidega, sellega, mida Tema kohta võib öelda: et Ta on armastus, halastus ja vägi, kõiketeadev, kõikjal kohalolev ja kõikvõimas. Need atribuudid oleme laenanud omaenese omadustest. Seepärast ei saa neid sõna-sõnalt Jumalale üle kanda. Kui seda tehakse, siis viib see loendamatute mõttetusteni, mis on üks religiooni mitteusaldamise põhjusi. Nende omaduste sümboolne iseloom peab jääma püsima — vastasel korral muutub igasugune kõnelemine jumalikust mõttetuks.

Transtsendentse tasandi kolmas element tegeleb Jumala toimingutega. Me ütleme näiteks: Ta on loonud maailma; Ta on saatnud oma poja; Ta viib maailma täiusele. Kõigis nendes temporaalsetes, põhjuslikes ja nendesarnastes väljendusviisides räägime samuti Jumalast sümboolselt. Vaatleme näiteks lühikest lauset "Jumal on saatnud oma poja". Väljend "on saatnud" implitseerib ajalisust. Jumal on aga meie ajalisusest kõrgemal, kuigi Ta ei ole kõrgemal igasugusest ajalikkusest. Lause sisaldab ka ruumi metafoori. "Kedagi saatma" tähendab kedagi ühest kohast teise liigutama. Ka see on sümboolne väljendusviis, kuigi ruumilisus on üks element Jumala loovas põhjas. Kui öeldakse edasi "Ta on saatnud", siis tähendab see sõna-sõnalt võetuna, et Ta on midagi põhjustanud. Sellega on Jumal allutatud põhjuslikkuse kategooriale. Ja kui me siis kõneleme "Temast ja Tema pojast", siis kõneleme kahest eri olendist ja rakendame Temale seega substantsi kategooriat. See kõik on mõttetu, kui võtame seda sõna-sõnalt. Kui seda võetakse seevastu sümboolselt, on see kristliku kogemuse sügav väljendus ning Jumala ja inimese suhte suhtes väljendus kõrgeima kristliku kogemuse kohta. Kui meil ei õnnestu teha tänapäeva inimesele selgeks, et me räägime ülaltoodud väljendeid kasuta-

des sümboolselt, lükatakse meid õigusega tagasi kui inimesi, kes elavad veel ebausklikes ja absurdsetes kujutlustes.

Järgmisena tuleb vaadelda immanentset tasandit, jumaliku ajas ja ruumis ilmumise tasandit. Siinkohal on meil tegemist jumalikkuse inkarnatsiooniga, eripalgeliste olenditega, kes ilmuvad looma- ja inimkujulistena ajas ja ruumis. Tihti unustavad kristlased selle, kasutades teoloogilistes diskussioonides sõna "inkarnatsioon". Nad unustavad, et inkarnatsioon ei ole midagi spetsiifiliselt kristlikku, vaid see sünnib paganluses pidevalt. Jumalik olemine kehastub alati erinevates vormides.

Me peame nüüd uurima transtsendentse ja immanentse tasandi suhet. Ajalooliselt nähtuna eeldas lahutamine olukorda, milles nad ei olnud erinevad. Polüneesia "manas", kogu tõelisust läbivas müstilises väes, on olemas mõlema tasandi jumalik kohalolek — see on immanentne kõiges varjatud jõuna ja samal ajal transtsendentne millenagi, mida on võimalik haarata vaid keerulise kultusliku rituaali kaudu, mis on tuntud üksnes preestrile. Sellest immanentse ja transtsendentse samasusest on esile kerkinud suurte mütoloogiate jumalad nii Kreekas, Indias kui ka semiidi rahvastel. Siin leiame inkarnatsiooni kui jumaliku immanentse elemendi. Mida transtsendentsemaks muutuvad jumalad, seda enam on vajalikud sakramentaalset või isikulist laadi inkarnatsioonid, et korvata jumaliku järkjärgulist kadumist, mis kasvab koos transtsendentse elemendi tugevnemisega.

Siit tuleneb immanentse religioosse sümboolika teise elemendina sakramentaalne element. Sakramentaalses sfääris on midagi tõelist teatud tingimustel ja teatud viisil muutunud pühaduse kandjaks. Selles mõttes on armulaud või pigem armulaua elemendid sümboolsed. Sellest tuleneb küsimus — on nad *üksnes* sümboolsed? Küsimuse aluseks on käsitlus, nagu oleks midagi, mis oleks rohkem kui sümboolne, nimelt "sõnasõnaline". Siiski pole sõnasõnaline rohkem kui sümboolne, vaid vähem kui sümboolne. Kui kõneleme tõelisuse mõõtmetest, mida me ei suuda saavutada teisel viisil kui vaid sümbolite abil, siis on sümbolid hädavajalikud ja ainsana adekvaatsed ning väljend "üksnes sümboolne" on vale. Saab ütelda "*üksnes* märk", aga mitte "*üksnes* sümbol". Kuulsas Lutheri ja Zwingli vahel toimunud Marburgi usukõnelu-

ses 1529. aastal käis diskussioon just selle punkti üle.[5] Luther tahtis õigustada sakramentaalsete elementide tõeliselt sümboolset iseloomu, Zwingli ütles aga, et sakramentaalsed elemendid, leib ja vein, on "ainult sümboolsed". Tegelikult mõtles ta aga, et need on "vaid märgid", mis viitavad ühele minevikus toimunud sündmusele. Semantiline segadus tekkis seega juba tollal. Meie semantilise seletuse kohaselt on sakramentaalsed elemendid siiski *sümbolid*.

Immanentses tasandis on siiski veel kolmas element. Paljud asjad, nagu näiteks teatud esemed kirikuruumis (küünlad, pühitsetud vee anum, rist) olid algselt vaid märgid. Seejärel muutusid nad kasutamise läbi sümboliteks. Me tahame neid nimetada märgid-sümbolid, s.t märgid, mis muutusid sümboliteks.

V

Järgneb "usuliste sümbolite tõe" kokkuvõttev vaatlus. Siin peame tegema vahet negatiivsel, positiivsel ja absoluutsel väljendusel. Alustame negatiivse väljendusega: empiiriline kriitika ei ole võimeline sümboleid kummutama. Sümbolit ei saa hävitada kritiseerides seda mingi kategooria abil, mis kuulub loodusteaduste või ajalooteaduse valdkonda. Nagu juba öeldud, võivad sümbolid surra vaid siis, kui olukorda, milles nad tekkisid, enam ei eksisteeri.

Seda võib illustreerida kahe näitega Jeesuse ema Maarja neitsilikkusest. Maarja neitsilikkus on sümbol, mida protestantismis enam ei ole, kuna suhte muutumine Jumalaga oli loonud uue olukorra. Otsene ja vahetu suhe Jumalaga muutis vahendava instantsi mittevajalikuks. Teine põhjus selle sümboli suremiseks on askeetliku elemendi hülgamine, mis sisaldub neitsilikkuse ülistamises. Niikaua kui püsib protestantlik usuline olukord, ei saa seda sümbolit äratada uuele elule. Sümbol ei ole surnud seetõttu, nagu oleksid protestandid kindlaks teinud, et "Maarja neitsilikkusel ei ole empiirilist põhjendust". Nagu katoliku kirik hästi teab, ei ole olemas sellist põhjendust. Aga katoliku kirik hoiab Maarja neitsilikkusest kinni selle tohutu sümboolse jõu tõttu, mis on eriti vii-

[5] Kõneluse teemaks oli, kuidas mõista armulauda.

mastel aastakümnetel lähendanud Maarjat aste-astmelt Kolmainsusele. Peaks see areng jätkuma, mida pärast teatud diskussioone mõningates katoliku kiriku üksikrühmades viimasel ajal on täheldatud, muutub Maarja Jeesuse kõrval kaaslunastajaks. Sellega oleks ta, mööndagu seda või mitte, muudetud jumaluseks.

Teine näide on Jeesuse neitsistsünni lugu. Ajaloolise uurimistöö vaatenurgast on sellel lool ühemõtteliselt legendaarne iseloom. Paulus ja Johannes ei ole seda tundnud. See on hiline looming ja üritab teha mõistetavaks, et Jeesus oli täidetud jumaliku vaimuga kogu selle täiuses. Siiski pole siingi legendaarne iseloom põhjuseks, miks see sümbol paljude inimrühmade jaoks, koguni konservatiivsete rühmade jaoks protestantliku kiriku sees suremas või juba surnud on. Põhjus on muu — see sümbol paikneb teoloogiliselt ketserluse piiril, sest see tühistab ühe Chalkedoni kirikukogu fundamentaalse õpetuse, klassikalise kristliku õpetuse, mille järgi Jeesuse täie jumalikkuse kõrvale peaks jääma püsima ka tema täielik inimlikkus.[6] Inimolendil, kel ei ole inimesest isa, ei ole ka täielikku inimlikkust. Seega ei tule see sümbol hüljata mitte ajaloolistel, vaid sümbolisisestel põhjustel.

Eelnevast uurimusest tuleneb positiivne tõekriteerium: sümbolite tõde seisneb selles, et need vastavad usulisele olukorrale, milles need on tekkinud. Sellest tuleneb ka vastupidine — nad muutuvad ebatõeliseks, kui neid kasutatakse olukorras, millele nad enam ei vasta.

Kõrgemal negatiivsest ja positiivsest väljendusest sümbolite tõe kohta on absoluutne väljendus: religioon on ambivalentne ja iga usuline sümbol võib demoniseeruda (ebajumalaks muutuda). Selle võib ülendada viimselt kehtivaks, kuigi ükski religioosne õpetuslause ega religioosne kultus ei ole viimselt kehtiv. Üksnes tingimatu ise on viimselt kehtiv.

Kui kristlus pretendeerib sümbolites peituvale tõele, mis ületab iga teist tõde, siis leiab ta selle risti sümbolis, Kristuse ristis. Tema, kelles kehastub jumaliku kohalolu täius, ohverdab ennast, selleks et mitte saada ebajumalaks, üheks jumalaks Jumala

[6]Tillich viitab Chalkedoni kirikukogul (451. a) vastu võetud dogmale, mille järgi Kristus on ühtaegu tõeline Jumal ja tõeline inimene.

kõrval, pooljumalaks, kelleks ta jüngrid ta meelsasti teinud oleksid. Seepärast on otsustavaks tekstiks Markuse evangeeliumis ja võib-olla terves Uues Testamendis lugu, milles Jeesus Peetruse pakutud nime "Kristus" ainult sel tingimusel tunnustab, et ta Jeruusalemma läheb ning seal kannatama ja surema peab. See tähendab, et ta eitab omaenda ebajumalikustamist. See on kriteerium kõigi sümbolite jaoks ning see on kriteerium, millele peaks alluma iga kristlik kirik.

PAUL TILLICH (1886–1965), Saksa-Ameerika teoloog ja filosoof. Õppis Berliinis, Tübingenis ja Halles teoloogiat, doktorikraad 1911 Breslaust, teoloogialitsentsiaat 1912 Halles. Pärast osalemist Esimeses maailmasõjas töötas õppejõuna Berliinis, Marburgis, Dresdenis ja Leipzigis, aastast 1929 oli Frankfurdi Ülikooli filosoofiaprofessor. 1933. a emigreerus USAsse, kus töötas New Yorgi teoloogilises seminaris (aastani 1955) ning seejärel professorina Harvardi (kuni 1962) ja Chicago Ülikoolis.

Teoseid: *Die religiöse Lage der Gegenwart* (1925); *Die sozialistische Entscheidung* (1933); *The Protestant Era* (1948); *Systematic Theology* (1. kd 1951, 2. kd 1957, 3. kd 1963); *The Courage to Be* (1952); *The Dynamics of Faith* (1957) ja *Morality and Beyond* (1966). Eesti keeles on ilmunud Tillichi *Religioossed kõned* (2009).

Akadeemias on varem ilmunud Tillichi artiklid "Kuidas on teadus viimase sajandi jooksul muutnud inimese enesemõistmist" (1989, nr 1, lk 151–161); "Inimene kristluses ja marksismis" (1991, nr 8, lk 1609–1627); "Jumala tõelisus" (2008, nr 4, lk 820–866) ning "Eksistents ja Kristuse ootus" (2009, nr 12, lk 2237–2267).

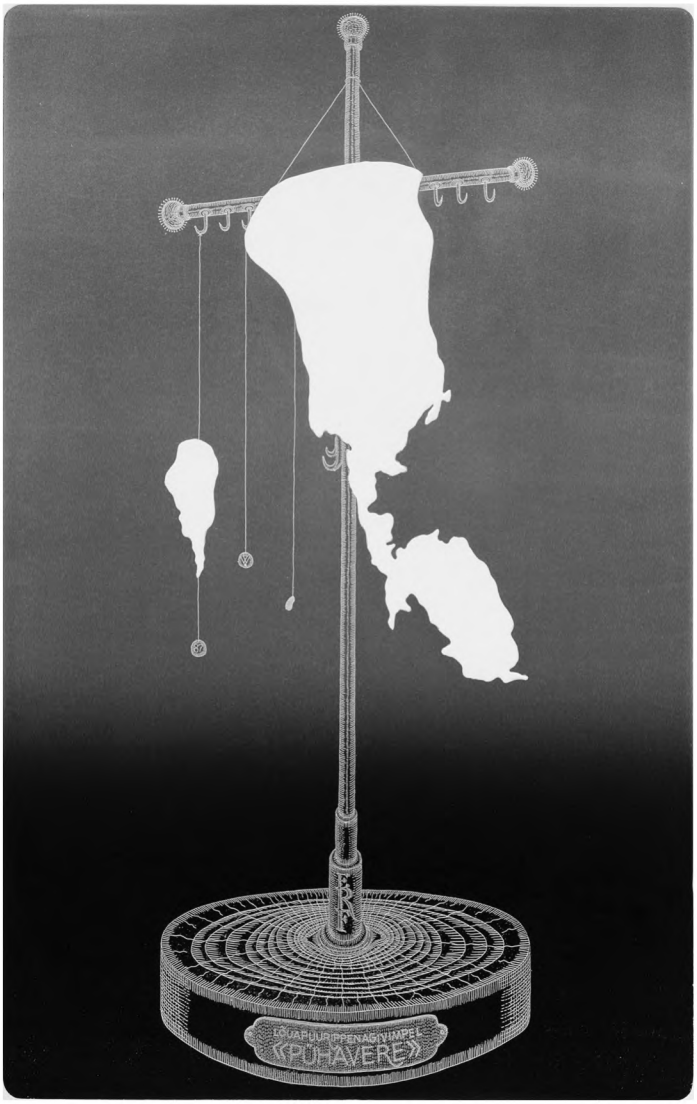

VELLO VINN. Lõuapuurippenagivimpel “Pühavere” (1987)
Suveniir sarjast ERF (Eesti reklaamfosforiit)

ÖÖ LOKAALIS

Katkend romaanist *Minu ema sõnumid*

Madis Kõiv

Promenaad on väliselt lahtine, kedagi siia ei kutsuta, kedagi ära ei aeta: jaluta, kui tahad, seisa kusagil kõrval, kui tahad. Vaata ja sa näed, et oled jäänud väljapoole.

Promenaad on sisemiselt suletud kinnine kast, hierarhiline süsteem nagu vabamüürlaste loož.

Juhuslikult kokku sattunud jõuk jalutab sihitult edasi-tagasi.

Juhusattunu näeb, kuid ei näe, kuuleb, kuid ei kuule, osaleb, kuid ei osale üldse.

Emma eestkostel ja Dada heatahtlikul nõusolekul osaleb matemaatikaõpetaja Harald. Esialgu.

Emma jälgib peristaltilist liikumist.

Dada: "Emma oli päeval murelik, me peame kuidagi ta meelt lahutama."

Nüüd läheb lõpuks ka Olli käima: "Kas sa tead, kes siin täna veel ringi kõnnib?"

Trükiks ette valmistanud Ants Kõiv, kelle redigeerituna on varem ilmunud ka selle lõpetamata jäänud romaani osad "Emmi matused" (*Vikerkaar* 2009, nr 10–11, lk 11–23), "Portree" (*Looming* 2010, nr 11, lk 1479–1501) ja "Vihm" (*Vikerkaar* 2011, nr 7–8, lk 8–44) ning ilmumas "Ateljee" (*Looming* 2020, nr 1).

Ja kuhu ka vaataks — tund on tulnud, igal pool on juba keegi, ja kes ei oleks neist kes.

Promenaad oma külalistega on kohal — juhuslike ja alalistega, jalutab salaringides, räägib, naerab, naeratab, tervitab. Kuhu nüüd Emma ka vaataks, süveneb õhtu ja süüvib oma salajasse sisemusse, seal kusagil on nende kõigi ühised kinnispunktid, millest neil enestel aimugi ei ole.

Emma: "Tere õhtust."

Dada: "Tuttav inimene, aga ei mäleta."

Emma: "Mina ka ei mäleta."

Olli: "Mitte sugugi, ma ei mõtle, et..."

Dada: "Noh näete ja ongi!"

Eralduvad ja individualiseeruvadki ringikäijate ringist kaks härrasmeest, jõuavad kohale ja tervitavad. Tutvustatakse ja Harald ütleb oma nime, ka Juhan ütleb oma ja temaga kaasa tulnu.

Nüüd on nad omavahel tuttavad ja võivad tõesti midagi ette võtta. Esialgu seistakse küll alles kõlakoja ees ja harjutatakse lahtirääkimist. Dada on omas kinni nagu buldog ja kordab jälle, et Emma on murelik. Naerab sinna juurde, kuid naerul ei ole minekut. Juhani kaaslane näib olevat mornivõitu isik, kes põhjuseta ei naera. Toores tüüp, ütleb Emma endamisi.

Ongi, ja see tuuakse ilma pikemata ilmsiks.

"Me peame Emmat lõbustama!"

Nüüd on juba selge, et Dada ajab omaenda salaasja. Tal on plaan, kuid milline?

"Noh, lõbustame."

Juhan tuleb Dadale appi, tal on selleks kohustusi, nad abielluvad peatselt ja elavad aegade lõpuni koos.

Emma: "Mis me siin seisame, liigume parem."

Ja Juhani toores kaaslane: "Kui meel kurb, siis lähme kõrtsi."

Emma jätkab esialgu vanas vaimus:

"Jalutame, mina olen siin täna esimest päeva, laske ma hingan värsket õhtust õhku."

"Kõrtsis on aknad lahti, sääl võib küllalt värsket õhku hingata."

Temalgi on oma plaan.

Emma võtab Olli kaenla alt kinni ja hakkab liikuma. Ülejäänuil ei jää muud üle kui järele tulla.

Promenaad.

Niisuguse koha nad leiavad või arvavad leidvat, pudenevad nagu maipõrnikad öös laua ümber; laud lööb õitsema, nad istuvad sügavalt toolidesse, nõjatuvad koduselt, sirutavad jalad välja...

Muidugi tellitakse veini, midagi valget ja kerget. Juba on pudel laual, juba on klaasid siinsamas, juba on veini maitstudki, ikka kergelt, juba räägitakse, ilma et midagi räägitaks — ollakse kohal.

Akna taga on promenaad ja kriips taevapunast, lahtisest aknast tuleb see kõik — taeva punane triip, mustad vahtravõrad, hämarus on valdav ja täidlane.

Nad istuvad laudlinavalgel lokaali hajutatud häälte hämaruses.

Aknast puhub sisse mõrkjas meretuul. Suur koosviibimine.

Tullakse kaugelt ja lähedalt. Peaasi: tullakse kusagilt ja sealt nad justnimelt tulevadki. Selles on nende — kokkutulijate — erilisus. Sellepärast hoiavad nad esialgu kokku.

Aga kokku nad peavadki hoidma, sest kurbus lehvib nende kokkuhoidmise kohal.

Harald: "Teie definitsiooni järgi olen mina Berliinist, nähtavasti, et te teaks."

Paus.

Nad neelavad selle definitsiooni alla, see võtab aega.

Siis Emma uuesti:

"Mida me siin lokaalis teeme?"

"Mis me teeme, mis me teeme, naljakas küsimus... suvitame... puhkame... mis sinu arvates me niiväga erilist tegema peaksime, südasuvel. Mina olen siin paar päeva, lahutan meele ära ja lähen koju tagasi... siin... siin ei tee me midagi. Ja s e d a me teemegi."

"Aga me ei tee ju!"

"Kas meid ootab mingi hädaoht, kõiki?"

Juhan ütleb need sõnad, jääb vait ja nad kuulavad.

Lokaal sumiseb. Öö jahe aknatagune varjatakse sahina, klaasikõlina, kahvlite ja nugade kriuksumisega taldrikupõhjadel.

Varjatud naeruga, varjatud karjumisega. Saabaste ja kingade naksumisega põrandalaudadel.

Pillimehed tulevad oma instrumentidega sisse.

"Kas sa tead midagi?"

"Mida? Ei tea midagi."

"Mis hädaohust sa siis räägid?"

"Ma ei räägigi hädaohust... just. Ma räägin... kas teie ei tunne?"

"Kui sa mind nii hüpnotiseerima hakkad."

"Ah rumalus, midagi ma ei hüpnotiseeri, ma ei tahtnud kellegi tuju ära rikkuda... äkki ainult tuli niisugune tunne, et siin me oleme, kusagilt tulnud, ei tea õieti isegi, kus me oleme ja mis meid siin ootab. Ei, las olla päälegi, lõbutseme edasi."

"Ja ikkagi rikkusid, ja ise lõbutsed meie kulul. Näed ju küll, mehed hakkavad sulle kohe järele tegema. Ma olen seda ammu tähele pandnud, sa teed seda võib-olla meelega. Niimoodi sa..."

Aga juba mehed teevadki, sõber Knut pöörab ennast näotsi kaaslase poole ja küsib lihtsalt ja sirgjooneliselt:

"Ütle välja, mis hädaohust sa plärad!"

"Mina? Mina ei, preili Emma rääkis hädaohust, mina ainult et..."

"Ära sega, ütle välja, mis on!"

"Kas hädaohte siis vähe varitseb!"

"Noh?"

Harald: "Mina räägin, kui lubatakse, seltskonna lõbustamiseks ühe juhtumise."

Ta vaatab küsivalt ühelt teisele, keegi ei vasta, ainult Olli prigiseb: "Kena lõbustamine."

"Ole vait, Olli, rääkige palun."

"Nüüd sa, Dada, kutsud ise vaime välja."

"Ole vait, sina ka, kui sa juba Emmale järele rääkisid, siis las läheb! Palun, rääkige, mis hädaohtlik juhtumine see oli, mina tahan kuulda."

"Oh, olgu päälegi... ei olnudki nagu midagi ju päriselt, ja kui järele mõelda, ei olnudki, vist jah, ma arvan, aga noh, las jääda see teiseks korraks..."

"Kui te nii arvate..."

"Jah, tõesti, las olla."

Paus.

Emma: "Aga alati võib ju midagi oodata."

"Hirmsat."

"Nagu Emma nüüd meile ootab."

Dada sosistab: "Pane tähele, ta tuleb ja kutsub su tantsima."

Emma kehitab õlgu, aga Olli on midagi kuulnud ja küsib justkui ehmunult: "Mis see on, kes see on?"

Dada, ikka sosinal: "Kohe näed."

Kõrval on meestevaheline jutt juba mujale nihkunud, räägitakse kunstist: "... meil polnd siis raha enam nii palju kah, et kaks korda oleks päevas söönd..."

Emma peab nüüd kiiresti midagi ette võtma, kui üldse tahab võtta ja algatust enda käes hoida, niisiis segab ta vahele ja ütleb: "Me loodame, et te olete džentelmenid ja kutsute meid kõiki tantsima."

Džentelmenid Pensast, Berliinist ja kes teab kust on segaduses, nad ei reageeri olukorra muutusele, nad näitavad oma kohalikku päritolu.

Võib-olla vastavad nad sellega Emma eelmisele küsimusele, mis me siin teeme: Kõhkleme!

Nad kõhklevad ja ehk see ongi ainuõige ja võimalik vastus.

Kuid Emmal ei ole aega, ta ei näe oma selja taha, aga teab ometi, niisiis tõuseb ta ise ja Haraldil ei jää muud üle kui teha sedasama.

Ta teebki, alustab sellega: "Ma ei ole küll suurem asi tantsija, teate küll, aga..."

Aga juba on Emma lauast eemal ja liigub saali keskele.

Sääl tantsitakse. Sinnapoole ta lähebki, käekott kaenlas, tagasi vaatamata. Ta ei tea, kas teda saadetakse või mitte, kas läheb üksi või kahekesi. Ehk kolmekesi koguni.

Nii see ongi, nad lähevad kolmekesi.

Emma ees ja kaks saatjat järel — kolleeg Harald ja Wertheri näoga B. tema taga.

Emma pöördub ringi ja otsib silmadega Haraldit.

Keegi teine on aga tema kõrval ja kummardub:

"Ma palun teid tantsima."

"Ja, aga mul on kavaler juba olemas."

"Mina olen teie kavaler."

"Mul o n kavaler."

On viimane aeg lahkuda, kuid Emma laseb hetke mööda.

"Hea küll, aga ainult selle tantsu."

Ja siis nad tantsivad.

Ei tea, kas nad tantsides räägivad, aga kui, siis võib-olla midagi niisugust:

Tehakse juttu paadisõidust, merest jne. Lõpuks võtab B. härjal sarvist ja teeb ettepaneku sõita kohe.

Kohe, öösel paadiga. Emma arvab, et B. teeb nalja, ütleb: "Varemalt, ma mäletan (ta mäletab siiski!), ei olnud teil huumorimeelt üldse." Tal ei olevat seda nüüdki, ta ei tegevat nalja, ta rääkivat väga tõsiselt.

"...siinsamas all... roheline mootorpaat... ma ootan, ma ootan öö läbi."

Ja nii nad tulevadki laua juurde, kus juba on sündinud muutusi. Uus nägu istub Olli ja Dada vahel, rida on nihkunud ja tema enda koht on hõivatud.

Kaua neil kaalujail igal juhul aega ei ole, sest Emma apelleerib: "Miks te ei ütle sellele härrale, et ta mind rahule jätaks!"

Emma seisab ja ootab, tema kaaslane samuti, ei tagane sammugi, nad seisavad peaaegu kõrvuti, nagu oleksid nad paar, kes ootab õnnistamist.

Kurvameelse ilmega kavaler trumpab nad üle, mängib nad häbisse, teeb omapoolse ja ootamatu käigu ja kostab ise:

"Näete nüüd, nad ei ütle midagi. Te peate küll kedagi neist isiklikult paluma."

"Keda?"

"Ma ei tea, kes on teie hingeline eestkostja siin lauas."

Jah, kes on Emma hingeline eestkostja siin lauas?

Kuid nüüd näevad kõik, et uustulnuk, psühhiaater (kellesse asi ju kõige vähem peaks puutuma) istub mugavalt ja laisalt Olli ja Dada vahel, nõjatub lõdvalt toolileenile, — hõõrub teise käega lõuga. See tähendab midagi.

"Mina teie asemel ei jääks ootama järgmist palvet."

Tantsupartner Emma selja taga jääb üle ootuste rahulikuks ja küsib:

"Miks?"

"Mina nii suure rahva ees ennast ei alandaks."

"Kui suure ees siis?"

"Lootusetu juhtum, uskuge mind, te ei suuda end huvitavaks teha, ei ole vähimaidki šansse."

"Arvate?"

"Arvan küll ja võin oma arvamuse lühidalt kokku võtta."

"See oleks meeldiv."

"Palun, siin see on: jätke preili Emma rahule ja minge minema! Ma usun, et see on küllalt lühidalt ja selgelt üteldud."

Ja Juhani sõber Knut (kes nüüd on ärganud, aga poolenisti alles) ütleb Juhanile: "Mida kurat siin nii pikalt seletada."

Kuid kurvameelne tantsupartner ei vasta, puudutab ainult kahe näpuotsaga õrnalt Emma õlga ja sosistab:

"Ma ootan teid all paadis, eks ole, teil on meeles!"

Ja siis alles psühhiaatrile: "Te olete oma aukohuse täitnud, minu tunnustus." Kummardab siis ja naeratab koguni ja lähebki.

Olli, hiljem: "Ta läkski otsejoones välja, ma vaatasin järele."

Hiljem istub Emma jälle lauas ja mõtleb — mida see kõik nüüd õieti tähendas. Kuidas ka oli, Emma selja taga kõrvallauas istus mees, kes kõike nägi, kõik kuulis, võib-olla pani kõik tallele. Ta suitsetas pika varrega sirget Inglise piipu ja limpsis aegamööda oma poolikust tokaipokaalist.

Ühel sobival (tegelikult sobimatul) hetkel hakkas see mees iseendast ja justkui iseendastmõistetavalt Emmaga rääkima. Jutu algusest ei kuulnud Emma (teadlikult) midagi, alles mõne aja pärast (nähtavasti) pani ta tähele, et jutt tema selja taga liigub järjekindlalt ja justkui painajalikult mingi sihi poole ja see siht on justkui tema ise, ta kõrv. Et justkui just tema seda juttu peaks kuulama ja teadmiseks võtma. Umbes sel kohal lülitati Emma tähelepanu sellesse sisse — piibuga jahimees Emma selja taga, kes just praegu on tulnud põdrajahilt ja üle noatera pääsnud uppumissurmast soolaukas... See on tema jutt ja keegi ei suuda seda tähelepanelikult kuulata, selle jutu tõesust kontrollida. (Ega püüagi.)

Lokaal jätkab seltskondlikku olelust, nagu peaaegu midagi ei oleks juhtunudki.

Ja siis, mõne aja pärast, tõuseb laua juures püsti Juhan, seejärel Knut — hobusekunstnik, kes nüüd on ette võtnud suurema grupiportree, mees Pensast, tõuseb püsti ja lööb üheainsa hoobiga surnuks Juhani.

Lihtsalt, ilma pikema jututa. Kusagil on see mees õppinud Hiina või Jaapani löögikunsti.

Ja mis siis lõpuks juhtuski? Keegi skulptor-ekspressionist või -kubist vajus laua alla. Nagu neid vähe oleks vajunud. Lauaalune ongi purjus boheemlase koht, igasugusel kellaajal.

Ja niisama lihtsalt, ka ilma sõnagi lausumata, vajub Juhan laua alla.

Kõik sünnib justkui vaikselt ja viisakalt, ilma paanikata — möödaminnes. (Kui jätta kõrvale Dina orkestrimürasse sumbunud karjatus ja lähemate laudade peapöörded.) Lokaal jätkab seltskondlikku olelust, nagu peaaegu midagi ei oleks juhtunudki.

Lauaalune ongi purjus boheemlase koht, igasugusel kellaajal — kuigi, mida hiljem, seda enam.

Kõige selle juures näitab ka psühhiaater end veel ühest, seni täiesti tundmatust küljest (ka tema kuulub salapäraste hulka). Ta oskab poksida. Temagi on mingit võitluskunsti (Inglise poksi) õppinud.

Vajalikul hetkel reageerib ta silmapilkselt (mis iseendast ei ole psühhiaatri juures midagi uut), tõuseb koos rusika või käelaba servaga, mis tahab anda teist lööki, ja lööb ise.

Lööjat lüüakse ja võib-olla päästetakse sellega tõesti Juhani elu — asjaolu, mis sellel hetkel ega ka hiljem öösel kaugeltki ei selgu. Knut ei saa anda teist hoopi — jalalööki võib-olla —, mis tapnuks.

Niisiis, lööja saab ise löögi ja vaarub. Vaarub, kuid ei kuku, sest ka tema on võitleja. Ja nii nad seisavad ja nii neid Emma seismas näeb, kui ta jahimehe poolt saadetuna läheb ukse poole ja vaatab teel tagasi.

Kuid niigi on võitlus liiga pikk.

Võitlus ise kestis minutit kümme, ehk viisteist:

Knut lõi, Juhan vajus hääletult, aeglaselt, peaaegu graatsiliselt laua alla.

Knut, suutmata välja tulla löögi joovastusest, lõi mõne aja pärast uuesti, oli löömas, löögi liigutuses ja sai ise löögi. Ta vaarus, aju, mis oli käskluse juba andnud (jalale?), võttis korralduse tagasi ja kehaliikmed sattusid hetkelisse hämmingusse, ta kukkus, kuid kukkudes (võitleja, nagu ta oli) hüppas siiski ja maandus kaitseseisundis jalgadele.

Siis klammerdus Knuti käsi psühhiaatri haardesse ja juba oli seotud psühhiaater Knuti vastuhaardes.

Selleks ajaks oli kujunenud välja kahe võitleja poos.

Harald ja Olli hoidsid kinni allalibisevat Juhanit.

Ehkki tants käis ja pillid vingusid endiselt.

Harald, kes kõike kuulis ja kõike nägi ja kõik meelde jättis, ei ütelnud midagi. Jättis endale.

Aga see, et Juhan lamas *knock-out*'is laua all?

Naeruväärne, sest esiteks ei lamanud, sest hoiti kinni, ja teiseks, kas paljud siis ei lama? Milleks siis kõrtsid ülepea? Kas

sellel kellaajal ei pea ikka leiduma mõni, kes "on juba laua all"? Peab.

Pealegi, kõik näevad, kes vaadata tahavad, juba upitatakse mees püsti.

Ja lõpuks, need kaks, kes seal seisavad üksteisesse haakunud sõrmedega, hobusekunstnik ja psühhiaater, kaks võitluskangelast?

Nad seisid pingutatult teineteises kinni ja ei teinud (enam) ainsatki liigutust.

Oleks võinud arvata — need on kaks väsinud sõpra, kes puhkavad teineteise kaelas.

Kuid nende lõuapärad ja lihased olid pingul, neil oli teineteisele midagi ütelda, milleks sõnu ei leidunud, isegi nii — põsk vastu põske ja kõrv suule nii lähedal, et sosista sinna sisse mis tahes.

Veel ei olnud sündinud see-mida-sosistada.

Dina näeb, kuidas nad seisavad võitlejapoosis, põsk vastu põske, liikumatult. Näeb oma mehe sõbra ja mõrtsuka kätt — see on ese, millega sooritatakse rituaalne toiming.

Knut leiab, et võib ütelda lihtsalt ja räpakalt: "Mis asja... kurat... lase lahti..."

Ja psühhiaater, niisama lihtsalt (aga vähem räpakalt): "Ei ole midagi, vaata ainult, et sa..."

"Mis ma vaatan?"

"Kõik on korras, istu rahus maha."

"Küll ma tean, mis ma teen."

"Istu, istume kõik, ei tea misasja me siin seisame."

Nad istuvadki, ka Knut (tema demonstratiivse viivitusega), ja minestanugi talutatakse poollahtise akna juurest toolile tagasi. Juhan on nüüd meelemärkusel ega vaju enam, vähemalt praegu.

Nad istuvad tagasi lauda ja Emma, võõras ridikül kaenal all, tunneb seda. See tundub talle tõesti sakraalse aktina.

Harald lubab endale isegi naljakese: "Nii me siis jälle istume."

Selles naljakeses ei ole midagi naljakat, aga tema isegi naerab, sest naer puhastab õhku ja madaladab pinget. Naerab madalalt ja pikalt ja — ennäe — teised naeravad kaasa.

Kõik peale Knuti. Ka surnu — Dina mees — naerab ja Dina ei anna talle seda kunagi andeks. Nagu üldse kogu seda õhtut.

Keegi on ometi nende hulgas, kes ei naera ja mõtleb — minu üle naeravad, sead! Aga temal pole mingit vabanemist ka, tema on mees teisest maailmast, Knut, teadagi.

Naer aga kestab edasi ja nüüd on juba täiesti võimatu mõista, mille üle naerdakse. Nad naeravad joobunult, joobunu automaatsusega, millest raske on välja astuda. Neil on hirm. Nad kardavad seda, mis rõõmule ja naerule järgneb.

Kaatrit, mis paratamatult tuleb, ja veel midagi, mida nad praegu veel ei tea.

Miks jahimees Emmaga, ainsana kogu seltskonnast, olid need, kes tirisid meelmärkusetu Juhani ukse poole, mille lävel seisis sõidust metsistunud Tooni?

Miks jahimees ennast vahele segas — laudkonna asjadesse, kuhu ta ise sugugi ei kuulunud? Tema ju seal ei istunud, midagi laualt ei võtnud, ühtegi pala ei puutunud, ühtegi lonksu ei neelanud, mitte kellegi teisega peale Emma ei rääkinud? Ja ka arvet ei maksnud.

Ta ei olnud nendega tuttavgi. Ainult Emmale tundus, et tema hääl on teada, mingi salajase, varjatud sümpaatia kaudu.

Hea küll, ta rääkis, nägu nende laua poole, aga kas ta rääkis nendega? Ta jutustas oma lugu, istus kõrvallauas ja arutas endamisi, vajusti iseendaga rääkides. Ja nüüd, istudes üksi oma lauas, imedes aegamööda tokaid, rääkis oma tavalist igapäevajuttu — mis on, mis oli ja mis tuleb.

Et ta nende poole vaatas, et ta justkui Emmaga rääkis, ei ütle veel, et ta tõesti neile või isegi Emmale oleks rääkinud.

Oma arve — muuseas — oli ta juba ette ära maksnud; tellinud oma joogi, küsis ta kohe, et mis mul tuleb, "maksan ära, ega mul siin pikka istumist ei ole, vaatan veidi, mis inimesed teevad".

Ta ulatas raha ja oober pistis selle hooletult taskusse, pärast seda, kui tema niisama hooletult oli käega löönud — tagasi pole vaja. Raha näis tal olevat.

Ja kui ta lõpuks nende laua juurde tuligi, käitus ta täiesti loomulike (jahimehe)instinktide ajendil, ruttas appi, kui nägi, et siinsamas kõrval vajub inimene kokku. Ta tuli ja ei mõtelnud muud.

Ja kui pärast esinesidki mõned sõnad, mida ta Emmaga vahetas, siis olid need olukorrast sunnitud ja tingitud ja täiesti vahetud.

Kui nii, kas polnud siis loomulik, et ta järgnevate olukordade ajendil, täiesti automaatselt, järgnes Emmale välja, uksele, trepile, murule. Aga siis oli seal juba auto ja sündisid auto ümber kõnelused, millest tema instinktiivne aju tegi ainuvõimaliku ja instinktiivse otsuse — mine ja sõida sina!

Tundis, et iga kõhklus ja viivitus on hädaks.

Veel täna (?) oli ta ju laukast välja astunud. Tal oli kogemus olemas.

Ta on jahimees ja tema käes on Emma ridikül, s.t ta ootab neid autos ees ja ulatab selle sõna lausumata Emmale — ja Emma tunnistab ulatatu omaks ega küsi midagi.

Justkui nii see pidanukski olema.

Midagi on selles asjas, mis seletust vajab. Kadunud on Elumees, kelle kätte jäi ridikül, siis kui ema oma patsiendiga seltskonnast lahkus. Ja vahetatud ridikül seisab endiselt laual, sealsamas, kuhu Emma ta viskas.

Ka see asjaolu vajab seletust. Ehkki... miks ei pidanud ta seal seisma, nüüd, kui avalik vahetus kontrollimise ja püstoli leidmisega luhtus ja Emma on läinud. Ilmselt on ridikül koos oma sisuga asitõend millelegi — lõhkekeha, mis plahvatama peab, jääb seepärast plahvatuskohale ootama.

Nii võib vähemalt arvata ja Elumehe asemel seisab nüüd laua juures oober.

Harald, kes arvete õiendamise enda peale võttis, on temaga tagasi. Süü ja tasu sünnib kohapeal. Raha eemal vastu ei võeta. Võetakse siin, aga oober ei kiirusta, ei rutta raha küsima, rehkendab selle eest põhjalikult, kortsutab kulmu, kirjutab, tõmbab

maha, heidab seltskonnale ebakohaseid ja raskelt dešifreeritavaid pilke, hõõrub pliiatsiotsaga kõrvatagust, ühesõnaga käitub (millegipärast) väljakutsuva käpardlikkusega.

Psühhiaatril, kes eellugu ei tunne, sest saabus hiljem, tekib küsimus — kas see mees ongi oober?

Muidugi on ta oober. Oober mis oober.

Tegelikult ei peaks psühhiaatrit raha maksmine eriti puudutama, tema tuli hiljem ja peost osa ei võtnud. Psühhiaater võiks vabalt lauast kaduda, tema jaoks on sündmused siinkohal lõppenud.

Pealegi oleks tal põhjustki lahkuda, sest vahepeal on jälle midagi juhtunud.

Harald, nagu lubanud, tasub arvet, ta teab juba: kui lauas tekivad komplikatsioonid, on maksja tema — sellest ta iseendastmõistetav naeratus, ta maksab jälle. Nagu ikka.

Ja kes siis olekski pidanud maksma? Arstid kui hilised saabujad — külalised — langevad ära. Juhan on peatselt teel Läänemaa puisniitude vahele, sealt ei tea kuhu. Knut ei tule kõne alla, sest on liialt ametis iseendaga ja alles äsja lõpetas kakluse, mis peagu tapnuks Dina mehe — Knut ei maksa arvet, sest tema on hull.

Pealegi ei ole tal (praegu?) raha. Ja kui lähemalt järele mõtelda, kas siis selles ei seisagi kogu asi, tõrksameelsus, löömahimu jne jne? Kuidas ka sellega, raha tal pole mitmel põhjusel ja eriti siis, kui makstakse arveid.

Oober rehkendab, Harald ootab arvet ja psühhiaater vaatab nagu kinos, kuidas jällegi midagi juhtub.

Dina ja Emma ja nõrkenud Juhan lähenevad uksele, nende sabas liigub jahimeheülikonnas mees, kus sünnib justnagu trügimine, siis on Juhan oma saatjatega kadunud. Trügimine läheb üle rabelemiseks, keegi tõukab, keegi lööb, keegi komistab ja keegi astub pikkade sammudega köögi poole. Keegi teine läheb talle järele.

Psühhiaater vaatab ukse juures toimuvat pealt, nagu ei läheks see talle vähimalgi määral korda. Kas läheb siis?

Neil on siin lauas omalgi tegevust, oober saab lõpuks arve valmis ja sirutab Haraldi poole. Harald võtab selle vastu. Ta naeratab ikka veel, kuid kortsutab juba kulmu, kallutab pea viltu, tema on matemaatik, arvutamine ei tohiks talle raskusi valmistada — küllap siis kulmukortsutamiseks ja peakallutamiseks on muid põhjusi. Ometigi võtab ta vasaku käega kotile valmis pandud raha, tõmbab lehvikusse ja ulatab lehviku ooberile. Oober, selle asemel et pakutud lehvikut vastu võtta, vaatab lehvikust mööda lauale ja ütleb midagi absoluutselt lubamatut:

"Vabandage, kas see ridikül seal laua peal on selle brüneti naise oma, kes siit natukese aja eest läks?"

Psühhiaater: "Mis see teie asi on, kelner?"

Vastus asetab asjad oma õigetesse kohtadesse.

Ta ei ütle oober, sest "see brünett naine" väärib kõrvakiilu. (Kõrvakiil ei jää tulemata.)

Harald hoiab raha endiselt lehvikus, ta naeratuski ei ole muutunud, tema ei vaheta ilmeid ülearu tihti. Ta ei tõmba kätt tagasi, rahad seisavad lehvikus ja ootavad võtjat. Näib, et kelner puudutabki lehviku laialitõmmatud serva, kuid keegi jõudis tast ette.

Kogu misanstseen tuletas meelde kaadrit kauboifilmist — kõik otsustab lihtne liigutuse kiirus.

Niisuguse revolvristseeni otsustas Knut korraldada: tõmbas lehviku Haraldi sõrmede vahelt välja, korstsutas raha peopessa kokku ja pistis rusikaga koos taskusse. Igatahes oli teostus hiilgav.

Ta ei pöördunud aga (kauboistiilis) sõnalausumata ümber ega marssinud salooni uksest välja, vaid jäi väljakutsuvalt seisma, astus kelnerile sammu võrra lähemale ja pani käe taskule.

Ta vaatas kelnerile truusüdamlikult otsa, pööras pead ja silmitses kordamööda järelejäänud lauasolijaid, nagu ootaks oma väljaastumisele aplausi.

Kelner kohmetus nüüd tõesti.

Harald, kelle näppude vahelt raha kadus, ajas sõrmed harali, liigutas neid, näol ikka naeratus, nagu tahaks ütelda — ei mingit pettust, aus mäng, raha on läinud. Ning täiesti ootamatult lasi

pöidla ja suurepeetri vahel nipsu. Nii et (revolvri)paukki ei puudunud.

Mispeale Olli, kes jälle midagi ei taibanud, hakkas naerma. Kuid kes taipas? Ehk Arst, sest temal eelarvamused puudusid, ta tegi paratamatu järelduse, et Knuti väljamängitud situatsiooni tuleb silmapilkselt ja viivitamata ära kasutada.

Situatsiooni nael oli võõras käekott, mis vedeles Haraldi küünarnuki kõrval laual.

Psühhiaatril, ülejäänuist ainsana tõelisel teoinimesel, kelle tegu ometi harva juurdus arvutusmasinlikus pealispinnas, pigem kusagil sügaval all, määramatus hämaruses — tekib soov: tõusta ja peksta Knuti senikaua näkku, kuni pärale jõuab, kuni ta ajas kohale saabub, kuni ta lõpuks ometi teeb seda, mis vabalt, s.t näoli tulevikule vastu, teoks saab.

Ja nii ta kannatab ja vaatab poolsuletud laugude alt ja näib, et magab. Ta ei maga, kuid tema liikmed on kammitsetud. Samas tõukab teda ajend tagant.

Siis on Olli oma naeru läbi naernud, jääb vait ja mõistab, et naerda polnud midagi.

Siis on Harald oma arukuses jõudnud arusaamisele, et midagi pole parata.

Siis lükkab ajend psühhiaatri kangestusest välja. Sellega on ta astunud pealispinda, jõuab Knuti kõrvale, võtab tal randmest kinni ja ütleb:

"Jäta järele, kurat, keegi ei jõua su nalju enam kannatada."

Aga samal ajal iseendale: "Jäta järele, kurat..."

Ta ei jõua kaugemale, sest peab pea alla tõmbama ja käeserva löök vihiseb tast üle.

Mispeale Arsti tegevus muutub väga lihtsaks ja tõesti otstarbekaks. Ta võtab laualt koti, torkab selle Ollile kaenla alla ja käsutab: "Lähme ära, ruttu!"

"Kas me oleme siis arve ära maksnud?"

"Lähme!" Arst tõukab Olli käima ja tema, kes on kõike muud kui loll, kohendab kotti käe all ja tunneb, et selle sees on rauakobakas.

Juba on nad kelnerist möödas, sest selle tähelepanu on vangistanud kaks järjestikku löödud tapvat hoopi ja kaks seda pareerivat pealiigutust. Tema loomulik, terve inimese vaist ei suuda tal keelata imetlust mehele, kes "kohe ära paneb", ega ka mehele, kes "niisama lihtsasti ära panna ei lase". Ta ei saa sinna midagi parata, ta laseb koti silmapilguks silmist.

Arst lükkab Ollit ja Olli näeb, et tema enda kott on Arsti käes, ei pane seepärast vastu, kuid taipab, et rauakolakas kotis on ohtlik asi ja sellest tuleb lahti saada. Nii ta teeb kotisuu lahti, näeb brauningut, kougib selle välja, ulatab selle Arstile, umbes — võta, mis mina tast, naisterahvas.

Nii jääb Harald, kes muud targemat teha ei mõista, üksinda lauda istuma.

Kapten, kes viimasena lahkub laevast.

Ja jääb sellega edasistest sündmusest suurelt jaolt kõrvale.

Kui nad jälle kokku saavad, ja nad saavad, siis on tema see, kes kõigi lood üheks tervikuks ühendab.

Kelneril on rohkem kui üks põhjus sekkuda kähmlusse (see-juures aga kaotab ta silmist võõra ridiküli). Talle imponeerisid hästi tempereeritud löögid, kuid rohkem siiski psühhiaatri pareeringud, niisiis otsustas ta tema kasuks (täpsemalt, Knuti kahjuks).

Ta valis momendi — Knut ei oodanud vahelesegamist kõrvalt — ja lõi.

Ta oli endine poksija.

Kord tuli majja lüüa ja nii kiiresti ja vaikselt kui võimalik. Pealegi tundis ta orgastilist vajadust virutada. Ta valis pehmeima variandi, ta lõi ja astus sammu edasi, et kukkujat hõlmast haarata ja jalul hoida.

Sellega ta eksis. Kahtlemata tundis ta Inglise poksi, kuid tal ei olnud idamaise kunsti kogemusi. Knut kukkus, kuid kukkudes lõi jalaga, jalalöögile pole Inglise poksis tõhusat kaitset. Nad kukkusid mõlemad. Kukkudes tuli kelnerile silmade ette ta tähelepanu peaobjekt — ridikül —, ja ta nägi, et seda ei ole.

Knutile jälle, kui ta kukkus, tuli meelde grupipilt, mida ta veel täna öösel alustama peab. Ta nägi seda täiesti selgesti, kõigis

värvitoonides ja kompositsioonilistes nüanssides. Ja vajudes ikka sügavamale alla, tundis ära küsimuse põhja: "Otkuda eto zdes'"? Millega jõudis all sügavuses raskelt liikuvale substraadile ja rääkis nüüdsest peale keeles, mis oligi tema emakeel.

Ta on iseendast väljas.

Aga nad kõik on. Kukkudes lähevad ümber mõned toolid. Knut haarab lisaks laudlinast ja võtab ühes mõned taldrikud, klaasid, pudeleid ja karahvini. Lusikaid, nuge ja kahvleid.

Sellega on kogu õhtu visalt hingitsenud skandaal lõpuks käes.

"Ooberit pekstakse! Ooberit pekstakse!"

Kelnerid, kelle silmad on nagunii ees ja taga, jooksevad "in corpore" kohale. Lauasistujad sirutavad päid või tõusevad püsti, nõrganärvilised (naised) hakkavad kiljuma. Orkester, kes peab lühikest pausi, murrab tagasi sisse.

Ainult Harald istub lauas ja vaatab kõrvalt.

Puudub nüüd veel, et Arst, kes just pidi Ollilt brauningu vastu võtma, tõstaks selle ja tulistaks laelambid puruks. Pimeduses tekkinud segaduses tallatakse kümmekond inimest surnuks...

Ei tallata ju. Ja Arst ei tulista ka.

Oma tavalisel kombel ei tee ta midagi ülearust. Ta võtab brauningu vastu, nagu oleks see tikutoos. Ei kergita teist kulmugi. Ei vaatagi justkui, mis talle õieti pihku pistetakse. Tunneb, et seda, mis antakse, demonstreerida ei ole vaja, ja libistab küljetaskusse. Nendib ainult — ahaa.

Kas ta taipab, kust Olli selle võttis?

Küllap taipab, kuigi miski ta näos ei reeda seda. Ümberkaudsed, kes üleandmist märkasid, unustasid selle kohe — politsei!

Tõepoolest, politsei tuli kohale peaaegu silmapilkselt. Kust ja kuidas nii kiiresti, seda ei mõistnud seletada keegi.

Psühhiaatril oli veel võimalus end ümberkaudsete vahele poetada ja oleks seda ehk teinudki, kui Knut ei oleks end uuesti püsti ajanud ja jalga löögiks ähvardavasse asendisse säädinud. See oleks maksnud kelnerile (heal juhul) mõned ribid ja Knutile endale kes-teab-mis.

Psühhiaater mõtles ümber ja see päästis. Knut kukkus uuesti ja juba olid kelnerid karjas kohal ja politsei saabus.

Knut tõusis uuesti jalule, aga muutus mundrimehi nähes otsekohe vaguraks ning ulatas komissarile sõnalausumata rahapaki. (Keegi ei teadnud, mis raha see oli.)

Komissar ei taibanud, ta oli oodanud muud, võttis siiski raha vastu.

Arst Olliga pääsesid uksest välja.

Samal ajal kihutab auto läbi pimeneva loodemaastiku Pärnust. Tuul undab sõitjate kõrvus, ninades ja suukoobastes — nad kisendavad laulda. Sest neil on hirm. Nad kardavad kiirust, mis siiski võib olla ettekääne. Hirmule, mis nagunii peab olema kohal.

Professor, Emma "vana sõjakaaslane" (nii ilma- kui vabadussõjas), kellega küllalt on viibitud surma ja surija juures, kihutab oma uue, lahtise autoga — selja taga laulu kisendav seltskond naisi — pidurite krigisedes ja kruusa kriuksudes lokaali ette just siis, kui jahimehe eestvedamisel tiritakse (pool)surnud Juhan lokaaliesisele murule. Siis murrab kogu autoseltskond eesotsas Tooniga — tolmused ja peast pöörased, nagu nad on — lokaali sisse.

Ja just selsamal hetkel astub sealt välja Emma.

Kogu seltskond koos professori endaga kohtub Emmaga väljas, auto juures. Juhan tõstetakse autosse, juhi kohale hüppab jahimees; professor, kelle koht on hõivatud, istub juhi kõrvale ja käsutab Emmat kui endist õde Juhani kõrvale. Tooni ei saa jääda maha nii põneva seikluse juurest, järgneb Emmale.

Professor ei hakka muidugi siin, kuursaali ees, haiget läbi vaatama, otsustab X-i kliinikusse sõita. Auto hakkab liikuma, keegi tundmatu haarab kinni auto uksest, tirib end porilauale.

Põhimõtteliselt on tal kolm võimalust.

1) Hüpata porilaualt maha ja jätta auto sinnapaika — s.t kihutama mööda teed edasi; 2) ronida üle ukseserva professori kõrvale; 3) veeretada ennast taha, haige Juhani, Emma ja Tooni seltskonda. Neljas, kõige loomulikum, ei tule talle pähegi: ütelda rooli-

mehele — pea kinni, mina lähen maha. Ta valib võimaluse ronida professori kõrvale, kust paraku lükatakse teele maha.

Nii oli kogu seltskond õhtu lõpul jagunenud neljaks. Harald, psühhiaater ja Knut süüdlastena valve all. Dina pimedas linnas, jalgsi teel dr X-i kliinikusse. Arst ja Olli lokaali ees hekkide juures, ja Emma Juhaniga professori autos.

Ülejäänud autosõitjad ei kuulunud esialgsesse seltskonda. Ka jahimees mitte.

Aga ükskõik kuhu ta kuulus (pärast selgub see lähemalt), oli ta igatahes teoinimene.

Samal ajal jätkab jahimees kihutamist, nagu oleks tal sihtpunkt ja eesmärk teada.

Seejuures ei tea ta arvatavasti üldse, kuhu sõita. Ei teadnud algusest peale, kuid siis ei olnud tal aega mõtelda. Siis ta sõitis, kuhu vaist ütles, keeras tänavast teise, tegi haake, nagu jänesed olid talle õpetanud ja pidas silmas ainsat eesmärki — linnast välja, puisniitude vahele.

Nüüd nad siin on.

Kui nad kord juba loobusid mõttest viia haige dr X-i kliinikusse, kui nad jätsid end jahimehe vaistu ja initsiatiivi hoolde; nüüd aga on nad kusagil täiesti kõrvalisel kruusateel, soo ja heinamaade vahel. Kas on neist keegi mõtelnud, kui kaugele nad niiviisi oma bensiinitagavaraga jõuavad?

Tema aga kihutab peadki pööramata, juttugi tegemata piki kolmanda klassi teed edasi, nagu teaks kuhu.

Või sõidab ta lihtsalt niisama, puhtast lustist ja lõbust, kui ükskord on auto käes ja voli võetud?

Sõidab nii kaugele ja nii kaua kuni rattad veerevad, ega mõtle õieti midagi?

Ometi näib ta olevat oma tegevusse põhjani süvenenud. Ta istub kummargil rooli kohal, pilk pingsalt kollases valgusvihus, mis haarab endasse tee ja lõikab teeservadest kaski ja pajusid.

Lõikab pooleks ja jätab seljataha, et haarata uusi. Jahimees on liiga usinalt ametis, et niisama heast peast kesteabkuhu kihutada.

Midagi näib tal mõttes mõlkuvat.

Emma on tagaistmel hädas, sest keha, mis talle peale surub ja samal ajal allpoole nihkub, on sassi läinud, ta ei saa rannet kätte ja vahetevahel tundub talle, et neid on keha küljes rohkem kui kaks. Kolm või koguni neli, juhuslikes kohtades korpuse külge kinnitatud, ja Tooni teisel pool pundart (keha) näib talle vastu mängivat. Püüab lamajat Emma selga lükata, et endale mugavamat asendit leida.

"Kule, sa aita õige mind, selle asemel et..."

"Mis selle asemel et?"

"Ma ei saa seda kätt kätte."

"Oodake, ma ise."

Jahimees ei sega ennast vahele, ei ütle midagi, kummargil rooli kohal peab silmas teed, pingsalt, nagu oleks järgmise käänaku taga oodata kuristikku.

Kuid tee on sirge, väikeste lainetega liugleb ta ööudu ja kaskede vahel, prožektori valgusvihk ulatab kaugele ette, tee on nagu nöör.

"Kuhu me lõpuks õieti kihutame?"

Õige küsimus, kuid edasi nad kihutavad, läbi soojade ja külmade kohtade, heinamaa ja soo vahel.

Professor, kes ometi on auto omanik, paneb nüüd lõpuks käe roolile. Just nii, nagu oleks tegemist ohjadega, kust tõmmata: "Kuhu pagana päralt me õieti tormame?"

Nad tormavad edasi, valgusvihku tuleb üksik tamm niiduserval.

"Veel natuke maad, siis läheb tee paremaks."

"Võib-olla, aga kuhu?"

Kuhu, see küsimus, mis näib alles nüüd jahimehe teadvusse jõudvat, üllatab teda tõsiselt. Ta võtab jala pedaalilt, tuul vaikib, aegamööda tuleb öö soojus nende juurde tagasi, nende kõrvad kumisevad, nad hingavad kergendatult.

"Kui me veel natuke edasi sõidame, läheb tee paremaks."

Ta kordab, nagu oleks see ta kinnismõte.

"Jah, aga milleks, kuhu me jõuda tahame?"

Jahimees imestab järjest rohkem, paneb küünarnukid roolile ja silmitseb professorit põhjalikult.

"Ega te ei taha siis ometi siia heinamaale pidama jääda?"

Kah õige.

"Meil on kaks võimalust, näete ise, sõidame edasi, või vaatame, kus saab ringi pöörata. Aga siis läheme tagasi ja seal me juba olime. Minu arust on kõige targem edasi minna."

"Aga miks me siia tulime?"

Tooni: "Mis asi teil seal kõrtsis õieti juhtus?"

"Laske ma tulen ise tahaistmele."

"Väga tore, ma saan natuke jalgu sirutada."

Tooni tuleb autost välja ja jalutab põõsaste vahele. "Märg on hein kangesti", ja kaob tumedatesse varjudesse.

Professor ronib tagaistmele, kahekesi upitavad nad Juhani enam-vähem püstiasendisse. Professor võtab käe ja kuulab. Öö vaikus undab nende tuulest puuritud kõrvades.

Tooni tuleb lehti sahistades põõsastest välja teele. "Saite pulsi kätte, ega te ei lase ometi meie Juhanil ära surra, kahju oleks."

Keegi ei vasta, ta istutab end esiistmele ja väristab õlgu.

Jahimees näib teda üsnagi huvitavat. Tal ei oleks midagi vestluse vastu.

Professor hoiab rannet ja peab suu kinni. Emma vaatab talle küsivalt otsa, kuid professori näos ei ole vastust. Ka pime ju on.

Jahimees ignoreerib Tooni valmisolekut täiesti ega alusta ühtki uut jahimehejuttu. Tooni ei ole vist tema tüüp.

"Kuulge, armas seltskond, mis pöörane tuiskamine see oli, kas me põgenesime kellegi eest? Nägi küll niimoodi välja."

Vastust ei tule ka seekord, oodatakse professori otsust.

"Mis seal siis ikkagi juhtus?"

Emma, kiirustades, nagu ajaks kärbest eemale: "Kus? lokaalis? Kaklema läksid."

"Kaklema, kes? Juhan? Meie hea Juhan läks kaklema, see on võimatu, *eventuell*, Emma, see on täiesti võimatu."

Professori näos muutub midagi, Emma näeb seda isegi läbi pimeduse. Nüüd on ta niisama tähelepanelik ja keskendunud nagu jahimees ennist. Emma tunneb, et ka tema peab midagi tegema, ja kohendab Juhani kuuesiilu.

Toonigi saab aru, et asi on tõsine, ja vaatab tahapoole.

"Halvem?" Professor hoiab kätt arteril, veri voolab hüplevalt oma kitsast teed mööda. Pulss, mis äsja oli libisev ja nõrk, kuid rahulik siiski, tormab minema. "Sada viis."

Jahimees, kes teab mis ajendil, pöördub nüüd Tooni poole ja tutvustab ennast: "Mina, armas proua, olen jahimees."

"Proua P." Tooni annab lühidalt ja kuivalt teada oma endise mehe nime.

Jahimees teeb peaga nõksatava liigutuse, kuid oma nime saladust ei avalda. Jahimees on ainus, mida ta enda kohta reeta suvatseb.

"Sada kaheksa."

"Sada kaheksa ei ole ju eriti palju, eks ole?"

"Oleneb."

"Emma, kas tõesti läks Juhan kaklema, seda ma ei oleks ilmapeal uskunud..."

"Sada kümme."

"Hiljuti, jahil, ma oleksin peaaegu ära uppunud."

Kes teab miks on otsustanud jahimees nüüd Toonile siiski vastu tulla ja vestlust alustada, kuid Tooni ise ei hooli enam: "Kukkusite jahilt merre?"

"Soolaukasse, proua P."

"Armas härra jahimees, ma ei saa mitte midagi aru, millest te räägite."

"Soolaukasse, ma ei näinud, laugas oli pealt kinni kasvanud, ma sihtisin parajasti põtra..."

"Kule, kas see oli seesama hobusekunstnik Knut, Emma?"

"Mina juures ei olnud."

"Kus sina siis olid, maalikunstnik T. rääkis ükskord, et Knut lööb hobuse ühe pintslilöögiga surnuks. See oli nali muidugi."

"Enne kui ma aru sain, olin ma poolest vööst sees ja..."

"Uppusite?"

"Jätke seal oma loba."

"Emma, see sinu tuttav härra on intrigeeriv persoon, tõesti, ta ütles, et..."

"Missugune minu tuttav härra?"

"Ta ei ütle oma nime, ta kutsub end jahimeheks. Kuidas te siia autosse saite? Kas te olete võidukihutaja?"

"Elukutseline."

"Elukutseline võidukihutaja ja jahimees?"

"Kuulge, jätke sääl, me peame ta välja tõstma, lamama."

"Mida te diagnoosite?"

"Mis te arvate, et ma pimedast peast panen oma patsientidele dignoose, m i n a ei ole jahimees. Aga kõige järgi, mis ma siin kuulen, ajupõrutus tal vähemalt on ja lamama ta peab."

"Väga lihtne, meie istume kolmekesi ees ja Emma hoiab taga ta pead oma süles."

"Teate mis ma teile ütlen, mina tulen maha ja teie sõitke neljakesi nii kiiresti kui võimalik..."

"Emma, kas sa oled segaseks läinud, mis? Mis asja sa siin soos öösel üksipäini teed?"

"Mida ma teen, kõnnin natuke, kuni valgeks läheb, kuhugi ma ikka välja jõuan."

"Te ei lähe kuhugi, te olete õde ja teil on kohustusi. Me ei tea, mida meil veel teha tuleb. Ega te ei kavatse kolmandat korda deserteeruda!"

"Kolmandat korda deserteeruda?"

"Just."

"Ma ei saa aru, millele te sellega vihjate."

"Saate küll!"

Jahimees vajutab autopasunale, hääl on öö niiskuses võõras ja hirmutav.

"Mis märguanne see oli?"

"Ma proovisin, kas pasun töötab, proua. Peab valmis olema."

"Kuulge, kelleks te meid siin peate?"

Professor on tõemeeli vihane. Kogu see seiklus ei vasta tema maitsele.

Midagi vastamata tuututab jahimees uuesti.

"Töötab küll, *all right*, mida me otsustasime?"

Tooni: "Me tulime Pärnust välja nagu hilpharakad, nüüd oleme siin öö peal... lähme kuhugi ära, sooja."

"Miks te üleüldse sõitsite?"

Tooni ja professor vahetavad pilgu, mis ei ütle midagi. Emma: "Kus me õieti oleme?"

"Selle küsimusega oleks tulnud alustada."

Jahimees kummardab mõõduriistade kohale, tõmbab tikust tuld.

"Kakskümmend viis või kolmkümmend kilomeetrit kirdes."

"Mis koht see niisugune on?"

"Absoluutselt ükskõik, mis koht see on."

Jahimees tõuseb, astub teele, võtab oma rohelise kuue (mille värvi öös näha ei ole) seljast ja ulatab Toonile. "Pange ümber."

"Aga teie ise?"

"Mina olen jahimees."

Tooni mässib end õnnelikuna võõrasse kuube. "Sina, Emma, mahud ka siia, ma võtan su oma juurde."

"Mina lähen jala ja minul hakkab niigi soe."

Professor: "Kui te meid siiani tõite, siis viige meid kuhugi välja. Meil on haige, kes peab pikali saama."

"Oleneb, kui palju on meil bensiini."

Tooni: "Miks me linnast üldse ära tulime?"

Professor: "Ärge küsige, nagunii nad ei ütle, siin on mingi saladus mängus. Mul on taga nõu bensiiniga, ja viiekümne kilomeetriga võib arvestada. Mitte rohkem."

Jahimees tuleb autosse tagasi.

"*All right*, sõidame."

Käsi roolil, pöördub ta professori poole. “Mina olen jahimees ja minul saladusi pole, ma teen, mida olukord nõuab.”

“Ja mida ta nõudis.”

“Kas me sõidame või ei?”

“Siis sõitke juba ja arvestage, mis ma ütlesin, viiskümmend ja mitte rohkem, haige peab saama pikali, ja võib-olla erakorralist abi.”

“Viige meid ükskõik missugusse suitsutarre ja professor opereerib kas või kööginoa ja kahvliga… *eventuell*.”

“Siin ei ole talusid. Aga ma võin teid viia oma poole.”

“Jahilossi?”

“Ütleme nii, kui soovite.”

“Miks te seda kohe ei teinud, keerutate siin…”

“Ma mõtlesin, et soovitakse kliinikusse.”

“Ja miks te kliinikusse ei sõitnud?”

“Sõidame siis.”

“Kurat, ma ütlen, see on juba… Viige meid jalamaid sinna ja siis kaduge.”

Professor on endast väljas.

Jahimees keerab enda terve kerega professori poole ja vaatab teda pikalt.

Nii pikalt ja kaua, kui professor seda välja kannatab.

Ta ei kannata kaua.

“Te vist ei tea, milles asi seisab.”

“Milles, mis mõttes? Kuidas seisab? Hea küll, kõige parem on minu poole sõita.”

Ta pöörab tagasi ja lükkab käigu sisse.

“Kui kaugel see teie jahiloss asub?”

“Kümme kilomeetrit… umbes.”

“Siis oli teil algusest peale kavatsus sinna sõita?”

“Kavatsust ei olnud, aga igaks juhuks pidasin seda võimalust silmas.”

Nüüd jõudsid nad suhteliselt avarale teele, teeservadelt kadusid puud ja vähemalt paremal valitses tühjus, millesse aeg-ajalt kerkis valgusevihku haaratud üksik valge maja, aed ja puud põõsastega — lagendikuserval, mis pimeduses võis ulatuda lõpmatusse...

MADIS KÕIV (1929–2014) oli eesti kirjanik, füüsik ja filosoof.

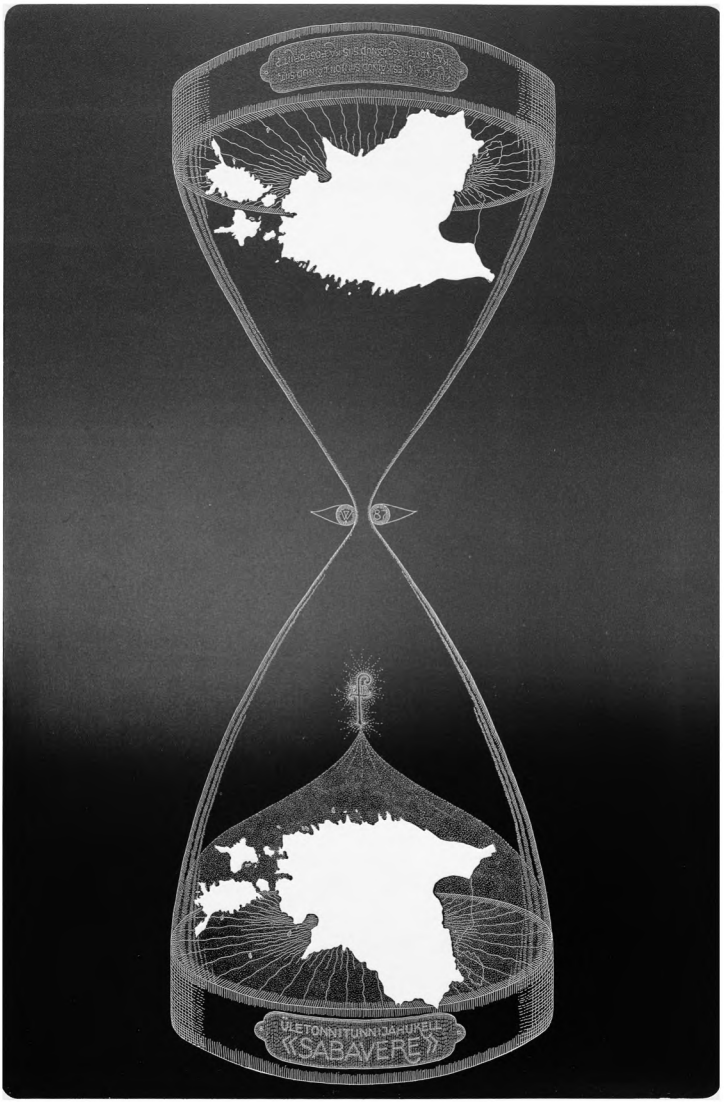

VELLO VINN. Ületonnitunnijahukell "Sabavere" (1987)
Suveniir sarjast ERF (Eesti reklaamfosforiit)

HUNDIAEG

Mõtisklus

Tiina Vähi

EESTLASTE HUNDIAASTAD

Hundiaastate metafooriga võib iseloomustada Eesti kultuuriloos mitut perioodi, kuigi eri tähenduses. Alustagem esiaja sugukondlikust hõimuühiskonnast, kus korra ja õigluse jaluleseadmine põhines maagilisel mõtlemisel ja arhailise tavaõiguse printsiipide talioonil — "hammas hamba vastu"-mentaliteedil, tugevama õigusel, omakohtul ja veritasul. Seda on hilisemal ajal peetud brutaalseks ning seostatud kiskjalikkusega, eriti huntidega, kuigi viimaste eluviisi ja käitumist ei sobiks üksüheselt üle kanda inimühiskonnale. Ometi on inimest samastatud hundiga. Selliste metafooride kaudu nagu "hundimoraal", "hundiseadused" ja "hundiõigused" on väljendatud hundil olematut, ent inimesele sobimatut, (inim)hundilikku käitumist.

Ürgajal loodusega sümbioosis elanud inimene, *homo naturalis*, teadvustas ennast inimkogukonna liikmena ja pidi seetõttu alluma seal kehtestatud normidele ja tavadele. Samas soovis ta neist kõrvale hiilida, olla huntinimene — *homo lupus*. Kütina elatist hankides ihaldas ta endale hundi jõudu, osavust ja vabadust — võtta saaki sealt, kust saab, kas või teiste jahimaadelt, tundmata seejuures süümepiinu lepingu rikkumise pärast, sest huntidel seda ju pole. Sellist libahuntlikku eneseõigustamise ja maksmapaneku mentaliteeti võime hoomata ka hilisemate põlluharijate kultuuris, eriti sajanditeks võõra võimu alla surutud eesti pärisorjade juures. Arvatakse, et maaorjuse sajanditel hakkas lokkama demoniseeri-

tud rahvausk, kus krattide, varavedajate ja libahuntidena käidi ka omade tagant võtmas ehk varastamas ning muidugi lasi rehepapp mõisa köiel lohiseda.

Rahvavalgustajad eesotsas Carl Robert Jakobsoniga nimetasid seda aega 700-aastaseks orjapõlveks, millega põhjendati meie esivanemate harimata hingemaastiku ebausku. Orjaajale ja selle mentaliteedile tuleb kindlasti lisada viiskümmend okupatsioonide hundiaastat, mil vana eesti "hundikari" ("hundirahvas") lagunes, sest ei suutnud karjana koos püsida ja vaenlasele vastu panna. Paljud kogesid veelgi hullemat: vangistamiste ja küüditamiste järel alles jäänud karjariismetest välja tõukamist. Ent need, kes jäid uue moodustunud "nõukogude karjarahva" juurde, olid sunnitud kasutama sajandite hundiaastate jooksul õpitud "hunditarkusi", nagu julgus, kavalus ja osavus, ning tegema jahil omavahel hundikarja moodi koostööd, et võõra võimu all ellu jääda.

Eestlaste *exodus*'e ehk maaorjuse "hundiaastatest" vaimseks ärkamiseks ja väljumise alguseks ning rahvusliku eneseteadvuse tõusu kõige esmaseks tähiseks on rahvuseepose *Kalevipoeg* ilmumine (1857–1861), mille Friedrich Reinhold Kreutzwald rahvusromantilises vaimus kokku seadis, nimetades seda ennemuistseks jutuks. Rahvas hakkas seda kutsuma lugulauluks, sest oli see ju maarahva juttudest ja lauludest kokku pandud. See teos, mida peame oma algupärase kirjanduse tüvitekstiks, juhatas meid priiuse aadetele, andis julguse heita endalt orjarüü ning hakata ennast pidadama muistsete Kalevite järglaseks — Kalevite kangeks rahvaks.

Kalevipojale järgnes esimene üldlaulupidu (1869) ja sellele traditsioon, mille tõttu oleme ennast hakanud uhkusega kutsuma laulu(peo)rahvaks. President Lennart Meri ütles laulupeokõnes 1999. aastal, et "[l]aulud on olnud meie relvad ja laulupeod meie võidud", sest need on seotud meie rahva ja riigi püsimisega. Seepärast on laulupidudest kujunenud meie kultuuri ja rahvuse ühtekuuluvuse manifestatsioon, rahvuslik rituaal — püha üritus, mis on üks tähtsamatest Eesti märkidest. Peale selle on meil veel palju teisi märke, mida on seostatud või seostatakse meie rahvuse ja kultuuriga ning mis on eri ajal teeninud erinevaid eesmärke.

VÕIMU JA VAIMU VARJATUD SÜMBOLID

Eesti Vabariigi 100. juubeliaastal, jüripäeval, valisid looduskaitsjad ja -ihalejad Tallinnas ehk Kalevite kantsis[1] Eestile rahvusloomа. On tähelepanuväärne, et selleks sai rahvapärimuses kahetise tähendusega ja teatud määral tabuloomaks peetud hunt, kelle nime ei tohi asjata suhu võttagi. Seepärast on teda hellitavalt kutsutud metsakutsuks, austavalt metsaisandaks või kuldseks kuningaks, aga ka metsatölliks, kriimsilmaks, võsavillemiks, lambavargaks jne. Kaalukeeleks said nüüd siiski hundi head omadused: tugevus, sitkus, tarkus, julgus jt. Kes meist ei hindaks ega ihkaks neid nii endale kui ka oma rahvale! On ju hunt või Lõuna-Eestis susi meie looduse ja kultuuri pärisosa, olgu siis kas heas või halvas, nii nagu ka sajad tema peitenimed väljendavad. Kas selle metslooma valimisega oma rahvusloomaks võiksime nüüd ennast nimetada hundirahvaks või -hõimuks? On see niisama kaalukas kui enese laulu- ja kaleviterahvaks pidamine?

Kui viimastel kümnenditel on leitud uusi rahvussümboleid Eesti loodusest, siis Eesti Vabariigi algusajal olid pilgud pööratud mütoloogiasse ja ajalukku. Kalevipoeg, viikingid, Lembitu olid populaarsed kangelaskujud, kes jõudsid trükisõna, kooliõpikute ning tarbe-, dekoratiiv- ja ehtekunsti vahendusel laiema üldsuse ette ja paljudesse kodudesse. Mäletan oma lapsepõlvest 1960. ja 1970. aastatel, et minu vanaema, kes oli olnud eesti ajal koduperenaine, kandis pühapäeviti hommikusööki serveerides endise kombe järgi valget pitspõlle ja hõbesõlge, millel oli Kalevipoja kujutis. Meie söögitoa seinal oli väike pilt — ilmselt oli see reproduktsioon Nikolai Triigi triptühhonist *Lennuk* (1910), millel keskmisel osal kujutati Kalevipoja punase purjega viikingilaeva. Vanatädil oli pilt Kalevist, kes istus lendava kotka seljas.[2] Minu isa oli kujundanud oma noorepõlve lauliku/salmiku kaanele Eesti Vabariigi vapikujulisele sinimustvalgele taustale viikingilaeva, mille kohal oli kiri "Viikinglased laulge!" Laulikut oli alustatud 1951. aastal, see oli aktiivses kasutuses sügaval Stalini ajal ning

[1] Tuntud laul "Kalevite kants" (sõnad Paul Kuusik, viis Priit Veebel).

[2] Võib-olla oli see reproduktsioon Oskar Kallise teosest "Kalev kotka seljas" (1917).

sisaldas tol ajal keelatud laule. Seepärast ei tahetud, et see ka hiljem, 1960. aastate sula ajal, võõrastele silma jääks, nagu ka Eesti-aegsed rahatähed, mida mulle näidati. Ühekroonilisel metallmündil oli viikingilaeva kujutis.[3] Nüüd näen seda Kalevipoja Lennukina üle Emajõe viiva Tartu turusilla kaarel hõbedaselt helkimas. See elustab minu lapsepõlvemälestusi ja tekitab rahulolutunde, et Eesti märgid on kõrgele tõstetud ja kõigile nähtavad. Nende kõrval on aga palju ebamäärase tähendusega sümboolikat, mida kasutatakse äris, kunstis ja poliitikas ning mille selgus ja tugevus eriti rahvuslikus tähenduses on devalveerunud. Seevastu nõukogude "hundiaastatel" said rahvussümbolistliku tähenduse paljud Eesti-aegsed kunstiteosed, ehted ja isegi tarbekunstiesemed. Neid hoiti ja austati kui reliikviaid, sest neis säilis meie rahva minevik ja tulevikulootus ning veel mingi sõnulseletamatu müstiline vägi, mis aitas elus hoida allutatud rahva vabaduseiha ja eetost.

Teatavasti kasutati juba 1930. aastatel rahvusmotiive (tarbe)kunstis väga laialt, see oli seotud ka eesti rahvusideoloogia propageerimise ja isamaa-armastuse kasvatamisega. Tähelepanuväärne on, et see jätkus teisendatult ka 1950. aastatel, siis juba ametlikult nimetatuna stalinistlikuks, vormilt rahvuslikuks ja sisult sotsialistlikuks kunstiks. Omal moel arenes see edasi, kuigi kohati väärastunud ja nihkes kujul. Olgu kas või asja see külg, et oma rahva ja -kunstiga pidime teenima ühtlasi "suurt ja laia" Nõukogude Liitu, millest tehti sunniviisiliselt meie "suur kodumaa".

Nõukogude rahvuspoliitika lubas küll esile tuua rahvuslikku omapära (emakeel, rahvarõivaid, -tantsud, -laulud, laulupeod, ehted jne), kuid need pidid olema ettemääratud standardi piires. Ilmselt oli vormilt rahvusliku kunsti lubamine üks pettemanöövritest, millega üritati rahva tähelepanu kõrvale juhtida peamiselt, Eesti riigi iseseisvuse röövimiselt ning selle sümbolite — kolme lõviga vapi, sinimustvalge lipu ja hümni — ärakeelamiselt. Seejuures ei tahetud rahva mälu kustutada täielikult, vaid seda tehti valikuliselt. Iseseisev Eesti kas vaikiti maha või selle valitsejad tembeldati kodanlikuks klikivalitsuseks. Selle asemele tekitati "rahva-

[3] See oli käibel aastatel 1934–1940.

võimul" põhinev Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik (ENSV), mis oli Nõukogude (Venemaa) Moskva alluvuses olev suveräänsuseta liiduvabariik. Võimuvahetuse ja kultuuriliste ümberkorralduste juures tuli aga jätta mulje, et midagi märkimisväärset pole rahva argielus muutunud, lubati ju meil rääkida ja õppida emakeeles ning kasutada rahvuslikke mustreid käpikutel ja kampsunitel ning osalt ka "mineviku orjaajast" pärit vaimset pärandit, mis ei ohustanud uut korda. Selleks sobis eepos *Kalevipoeg*, mida oli juba varemgi tõlgendatud mitmeti.[4] Ühtlasi veel muistse vabadusvõitluse kangelased ning Carl Robert Jakobsoni vaimus saksa mõisnike ning kiriku vastu viha õhutav "700-aastane orjaaeg". Need teemad olid lubatud ja isegi soositud nii kunstis, kirjanduses kui ka ühiskonnateadustes, kuid tingimusel, et neid tõlgendataks kommunistliku ideoloogia ja võimu vaimus. Nii rakendati Kalevipoeg, Lembitu jt rahvuskangelased valitseva propaganda teenistusse, kuigi eestlased oskasid ka tsensuurist läbi läinud ridade vahelt ja kujunditest välja lugeda endale vastuvõetavaid tõlgendusi ja tähendusi.

1947. aastal lasti Richard Sagritsal ja Evald Okasel teha Kalevipoja-teemalised monumentaalpannood Balti jaama hoonele, mis oli sõjajärgses Tallinnas peamiseks Eestisse sissesõidu väravaks. Ilmusid uued eeposetrükid, mis varustati ideoloogiliselt "õigete" ees- ja järelsõnadega ning rohkete illustratsioonidega. Loodi selliseid teoseid nagu Eugen Kapi ballett *Kalevipoeg* (1948) ja Veljo Tormise kantaat *Kalevipoeg* (1958). Rohkem kui poole sajandi vanune Kalevipoja-temaatika kujutavas kunstis sai rahvussümbolina uut inspiratsiooni, kuid sealjuures ka veid-

[4] Vrd: "Muidugi on Kalevipoeg kujunenud nähtuseks, kelle ja millega saab illustreerida ja tõestada kõike. Kui vaja, rääkisime muinaseesti ilust (J. Tischler, 1887), kui vaja, siis võitlusest baltisaksa mõisnike vastu (A. Räppo, 1943), kui vaja, siis eesti ja vene rahva sõprusest (L. Vihalem, 1951). Kalevipoeg on olnud eesti rahva kangelane (C. R. Jakobson, 1875) ja natuke töllakas eesti mees, kel sandisti läheb (E. Vetemaa, 2003). Vahepalana on Kalevipojaga saanud nahutada kodanlikke natsionaliste (E. Laugaste, E. Nirk 1951). Eepost on nimetatud suureks Euroopa eeposeks (J. Talvet, 2003) ning ka "äparduseks ja soperduseks" (Kivisildnik, 2003)" (Pruuli 2011).

raid tõlgendusi, näiteks nähti sangari võitluses sarvikuga hoopis võitlust kapitalistlike-imperialistlike röövvallutajate vastu. Samal põhimõttel pandi Lembitu poeg Meelis (kes oli vaid kirjanduslik kuju) võitluses sakslaste vastu paari vürsti Vjatškoga.[5] Koos näitasid nad näpuga Tartu Toomemäelt alla Peipsi poole. Teadjad inimesed irvitasid selle kuju üle ja eestimeelsed Tartu Riikliku Ülikooli ajaloolased rääkisid usaldusringis anekdoote. Seevastu mäletati austusega, et Eesti Vabariigi ajal seisis Amandus Adamsoni "Kalevipoeg" kui Vabadussõja mälestusmärk oma mõõgaga Emajõe-ääreses pargis.

Eesti Vabariigi ajal laialt levinud rahvuslik stiil ja Kalevipojatemaatika elasid edasi ka nõukogude ajal Tallinna Kunstitoodete Kombinaadi, hilisema ARSi toodangus, mida Eesti tarbekunstnikud tegid väga kõrgel tasemel. Nimetagem vaid Salme Raunami stiilseid hõbeehteid ning eriliselt Kalevipoja-teemalist hõbevaagnat "Kalevipoeg võitluses huntidega" (1958).

Erinevalt Soomest, kus juba 1940. aastatel tekkis hõbeseppade oma rahvuslik tootemark Kalevalan Koru (Kalevala Ehe), ei saanud võõra võimu ajal Eestis välja kujuneda oma rahvuslikku ehetemärki, mille nimi oleks olnud inspireeritud rahvuseeposest, näiteks Kalevi(poja) Ehe või eesti identeeti rõhutav Eesti Ehe.[6] Okupatsioonivõimude tsensorid poleks seda lubanud, sest kardeti, et rahvusnimega ehteid võidakse kanda nii eestluse kui ka vastupanuliikumise märgina.

Kuigi rahvuslikku tootemarki ametlikult ei olnud võimalik luua, kandis osa eestlasi Eesti-aegseid ehteid just nimetatud tähenduses. Nii eesti pagulasprouad võõrsil kui ka kodumaale jäänud/jäetud või Siberisse saadetud naised, olgugi et viimaseid pidi nüüd nimetama seltsimeesteks. Need seltsimees-naised, endised

[5]Kipsist eskiisi demonstreeriti kunstinäitusel Tallinnas 1951. aastal, pronksi valati Olavi Männi teos 1956. aastal, Tartusse Toomemäele paigaldati 1960. aastal, et tähistada "vene ja eesti rahva ühtsuse" 250. aastpäeva.

[6]Tänapäeval on olemas tootemark Ehe Eesti Ehe põhiliselt tekstiilitoodetel, kuid ka stiliseeritud eesti rahvusliku mustri kombineerimiseks ehetel (kõrvarõngastel, prossidel jne).

koduprouad, kandsid uhkusega sõlgi oma pluusi või kleidikrae kaelustes või rinnal nagu rahvusmärki. Nii on ka minu päranduses mitu sõlge ja rinnanõela. Nende hulgas on mulle kõige armsam viikingilaevaga rinnanõel, mis on küll sõjajärgse Tallinna Kunstitööde Kombinaadi toode, aga tehtud endisaja vaimus ja stiilis. Seevastu Albert Hanseni 1951. aastal kujundatud viisnurgaga hõbesõlg on musternäide sellest, kuidas rahvuskunsti "rikastati" kommunistlike sümbolitega.[7]

Mu isa ütles viisnurga kohta üldse, kuid eriti selle kohta, mis oli pandud Nõukogude sõjaväelaste puust ja punaseks värvitud hauasamba otsa — "prosta prääник". See võrdlus oli nii üllatav ja naljakas kui ka mõjuv, sest avas mu lapsesilmad eristamaks märke, mis ei kuulu pärimuslikult meie rahvuskultuuri. "Punaste prääникutega" miniobeliskid meie surnuaedades, meie esivanemate ristidega kalmude kõrval, polnud mitte ainult maitsetud ja võõrastavad, vaid selles nähti kadunukeste ja surnuaia kui pühitsetud paiga risustamist ja jumalateotust. Mitte üksnes kristluse piires, vaid nii kaugele kui meie kultuurimälu tagasi ulatub, on eestlased austanud esivanemaid ning nende kalmeid ja kalmistuid pühaks pidanud. Iroonia ja sarkasmiga kommunistide ja nende sümbolite aadressil väljendati passiivset vastupanu, mis aitas meie vanemate ja vanavanemate põlvkonnal taluda ja üle elada võõrast võimu ning selle maitselagedusi.

1960. aastate lõpupoole sai sissetoodud sisult sotsialistlikust ja vormilt rahvuslikust "stalinistlikust" kunstist ka selle agaramatel propagandistidel ja viljelejatel villand. Sotsialismi sümbolitega solgitud teosed, olgu siis selleks viisnurkadega sõlg, ei olnud eestlaste enamusele vastuvõetavad. Tüdinud oldi krapist,[8] *Rahva Häälest* ja teistest ajalehtedest tulevast kommunismi progressilaulust, millega tümitati hommikust õhtuni. Ehkki sellesse uskujaid oli vähe, olid nii mõnedki "müra" tõttu muutunud tuimaks ka oma juurte ja esivanemate pärandi vastu. Nende "eesti essents" või sisu kippus aastatega kahanema. Ehtne eestlus elas enamasti

[7] Vt www.osta.ee/haruldane-kfk-solg-albert-hansen-1951-117410962.html.

[8] Argikeeles traatraadio või valjuhääldi nimetus.

edasi vaid kodudes, pere ja suguvõsa pidudel ning kitsastes suletud sõprusringides. Avalikult oli eesti märke (mustritena) näha rõivastel, (tarbe)kunsti esemetel jm, aga ka mõnedel massiüritustel, nagu laulupidudel, kus lubati vanu eestikeelseid laule rahvarõivaid kandes laulda. Suuresti olid need peodki aga solgitud sotsialismi sümbolitega: punalippude ja kommunistlike loosungite ja iidolite piltidega ning võõrkeelsete lauludega.

Eesti sümbol oli jäetud alles apoliitilisele spordiühingule Kalev, mis oli toona juba üle poole sajandi vanune (asutatud 1901). Kalevi nime sai ka endine Kawe kommivabrik ning 1963. aastal valminud spordihall ja selle juurde kuuluv staadion. Jumal tänatud, et leidus veel eestlasi, kes seisid kalevlaste ja nende mälestuse eest ning hoidsid nii eesti sportlaste kui ka Kalevite kange rahva aadet. Tänu sellele saime pidada oma rahvatantsupidusid Kalevi-nimelisel staadionil, tantsida seal "Tuljakut" ning laulda laulukaare all "Kungla rahvast" ja Raimond Kulli "Kodumaad". Kurvaks tegi aga see, et meie sangar Kalevipoeg puhus sõjasarve vaid šokolaaditahvlil, kuid malevat ta enam kokku kutsuda ei suutnud, sest oli ta ju aheldatud põrgu värava külge nii nagu eesti rahvaski Nõukogude Liidu külge. Isegi Johannes Semperi sõnadele ja Gustav Ernesaksa viisile loodud Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi hümni (1945) sõnu "Jää kestma, Kalevite kange rahvas" ei tahetud ka suure sunni korral laulda rohkem kui algusridu viienda värsireani,[9] sest pärast tuli "puhas punase võimu kiitus", mis oli matnud Kalevite kantsi enda alla. Selle asemel läks meie südamesse hoopis üks teine, Gustav Ernesaksa viisil ja Lydia Koidula sõnadel loodud laul "Mu isamaa on minu arm". Seda lauldi üldlaulupidudel alles viimasena, kui kõik kommunistliku partei ja selle juhtide ülistused olid lauldud, ning alles siis, selle laulu härdas hurmas tunnetati hetkeks vana kalevirahva ühes vaimus ja kehas olemise tunnet, milles väljendus rahva kestmajäämise valus palve, selle täitumise lootus ja truudusevanne

[9] Algtekstina "Jää kestma, Kalevite kange rahvas, / ja seisa kaljuna, me kodumaa! / Ei vaibund kannatustes sinu vahvus, / end läbi sajanditest murdsid sa. / Ja tõusid töötajate vabaks maaks, / et päikene su päevadesse paista saaks" (1944), eelviimane värsirida muudetuna "ja tõusid õitsvaks sotsialismimaaks" (1956).

kaotatud isamaale. Laulupeost ja -väljakust oli saanud eestlastele otsekui pühakoda, pühapaik, kuhu tões ja vaimus kokku tuldi, et kummardada oma isamaad nagu jumalat, kinnitada üksteisele oma vabaduseusku ning väljendada oma ainsat usutunnistust "mu isamaa on minu arm"!

Seda meie ainukest avalikku, aga mimikriga varjatud rahvuslikku rituaali tuldi vaatama lähedalt ja kaugelt. "Suurelt kodumaalt" toodi kohale liidurahvaid. Tulid hõimu- ja naaberrahvad. Soomlased üle lahe imestasid ja imetlesid meie laulupidusid, aga lätlased mõistsid, sest saatus oli meil sama: oma riigi kaotus ja valu selle pärast tõi meid hulgakesi koos laulma. Võib öelda, et paljudel "hundiaastatel" enne Balti ketti olid laulupeod Balti riikide rahvastele oma rahva ühtsuse ainukeseks avalikuks manifestatsiooniks.

LOOTUS TULI LOODUSEST

Igal viiendal aastal üldlaulupeost saadud rahvuslik ja hingeline äratus, ühtekuuluvuse ning pühaduse tunne lahustus üsna pea argipäevaaskeldustesse, sest tõelist vabadust sai kogeda vaid hetkedena vaimus. Et lasta lahti riigi ja rahva õnnetust saatusest tekitatud ängistusest ning karjuvast igatsusest selle õnne tagasisaamise järele, hakati juba 1960. aastatel otsima väljapääsu eestluse mimikriga peitmisest ja topeltmoraalist, sest see tekitas depressiivsust. Keelatud isamaapaatoslikele, kuid ka pealesunnitud kommunistlikele võimumärkidele tuli leida uued eesti märgid loodusest, mis on erapooletu ja ühendab kõiki inimesi. Leiti, et need ei peaks olema ideoloogiliselt ega poliitiliselt laetud. 1966. aastal asutati Eesti Looduskaitse Selts, sümboliks tammeleht. Tammega väljendati peale looduse ka meie kultuuri pikaajalisust ja püsimajäämist. Seltsi eesmärgiks oli hoida Eesti loodust ja (rahvus)kultuuri. Kui viimaseid on mõnikord vastandatud (*natura versus cultura*), siis looduskaitse oli meil esimene ametlikult lubatud organisatsioon, mille varjus sai kaitsta eestlust ja selle muinsust. See jätkus kuni ajani, mil loodi Eesti Muinsuskaitse Selts (1987), mille eesmärgiks sai muinsuse säilitamise kõrval peamiselt lähiajaloo tagasitoomine eestlaste teadvusse, kuid kau-

gemaks ja varjatud eesmärgiks oli Eesti riigi taastamine. Kui see saavutati, pöörati taastatud omariikluse alguskümnendil ja pärast seda, kui vanad riigisümbolid olid ennistatud, pilgud muinsuselt taas loodusele ja loomariigile, kust viimase kümmekonna aasta vältel on valitud uusi rahvussümboleid. Nii oleme saanud järgemööda aasta- ja rahvusloomad, -linnud, -lilled, -putukad, -puud, -kivid ja -kalad. Nende märkide ajateljel on kõige vanem suitsupääsuke (1962), rukkilillest sai 1968. aastal rahvuslill. Need kaks on laulupeo ja Kalevi kõrval olnud seniajani kõige populaarsemad Eesti märgid, mis on säilitanud rohkete (rahvus)sümbolite reas silmapaistva koha nii ühiskondlikul kui ka argitasandil: tunnustatud Eesti maitset "lennutab" suitsupääsuke, aga Eesti kõige konservatiivsemat, rahvuslikumat ning seejuures "vihasemat" või hoopis "vihatumat" erakonda rukkilill. Nii nagu umbrohust tehti kord rahvuslill ja -sümbol, mille rahvas on omaks võtnud, sai sajandeid lindpriiks kuulutatud kiskjast meie rahvusloom, mille rahvalikuks saamine on alles kujunemisjärgus ja võib-olla küsitavgi.

EESTLASED HUNDIRAHVAKS

Hunt kui sümbol on ühtlasi nii uus kui ka vana. Vana-Liivimaal maavaldusi omavatel hundinimeliste aadlike, näiteks von Wolffide, von Wulffide jt vappidel oli kujutatud hunti kui soo võimusümbolit ja tunnuslooma. Rahvausundis anti hundile hoolimata tema ambivalentsusest ühelt poolt austusväärne koht — teda peeti metsaisandaks, selle kuldseks kuningaks, aga ka külameheks, kellega tehti tee pooleks. Teisalt tunnistavad talle antud sajad peitenimed, et teda kardeti, sest talupoja argielus nähti hundis karjamurdjat, seega ohtu ja nuhtlust, keda loitsude ja hundiraudadega jms tõrjuti (Vähi 2019b). Samal põhjusel põlati ka libahunti, soendit või inimhunti kui lindpriid, keda igaüks võis tõrjemaagiaga eemale peletada või hõbekuuliga tappa. Ka metsahunti peeti nii talu- kui ka mõisarahva hulgas lindpriiks, mis tähendas, et igaüks võis teda tappa. Selline tava kestis sajandeid ning koguni kuni 2001. aastani piiranguteta, selle eest maksti veel lunaraha

ehk "hundiraha", millega mõned jahimeestest hundikütid endale elatist või sellele lisa teenisid.

Euroopas, kus uusajast alates peeti "hundisõdu" — massilisi hundijahte, oli hunt juba 20. sajandi viimasel veerandil hävitatud või haruldane ning looduskaitse all. Eestis võeti hunt osalise kaitse alla või õigemini hakati kvootidega tema arvukust määrama alles 2000. aastatel ning pärast seda see tasakaalustus ja hundi kui asendamatu "metsasanitari" staatus tõusis. Looduse uurijate ja kummardajate ringkondades tõsteti hunti esile kui esivanemate austatud metsaisandat ning hakati talle teed sillutama, mis päädis sellega, et 2013. aastal asetati ta esimest korda poodiumile, temast tehti aasta loom, ja 2018. aastal rahvusloom.

EESTI UUED HUNDISUUNDUMUSED

Mõned kultuuri- ja äriinimesed eesotsas pöffilastega haistsid aga juba kümmekond aastat varem, et hundist saab lööva logolooma ning maskoti Pimedate Ööde filmifestivalile (PÖFF). Esialgu kujutati hunti täiskuu taustal, hiljem lisandus uus tõlgendus — hunt rambivalguses ehk kinoprojektori valgusvihu kiirguses PÖFFi valvamas. Nii sai sümbol kahekordse "kaitsemaagilise" tähenduse: ta oli "ööhunt", aga samas ka "kino- ja pöffihunt", just nagu oleks löödud kaks kärbest korraga. Elu on viimasel ajal näidanud, et hunt on ennast esitlenud reklaamihundina hiilgavalt. Peale PÖFFi on ka teised "hundiäriga" tegelejad kasutanud tema "hammustavat" nime ja kuju ärilogodel (Hinnahunt, Motohunt, Telehunt, Rehvihunt, Rauahunt, Pizzahunt, Hinnahunt, Moehunt jt), sest see tõmbab tähelepanu ning tagab edu (Vähi 2018).

Sellest aga jäi väheks, hunt kui sümbol jäädvustati ka püsivamasse vormi. PÖFFi piires püstitati Tallinna kaks hundikuju: 2009. aastal betoonist festivalimaskott Solarise keskuse kõrvale ja 2018. aastal Nordic Hotel Forumi ette 2,4 meetri kõrgune hundi pronkskuju "Kultuurihunt". Viimane on pühendatud Eesti rahvusloomale ning peaks lisaks PÖFFile saama üldrahvaliku sümboli tähenduse.

Pöffihundi kujude ideeliseks eeskujuks ja kaaslaseks võiks olla "Tambovi hunt". Seda Moskvast 500 km kaugusel Volga ja Doni tasandikul asetsevat linna saab nimetada Venemaa hundipealinnaks, sest 2000. aastal püstitati sinna viie meetri kõrgune keerubitiibadega hundikuju (võimusümbol) ja loodi Tambovi hundimuuseum. See kuju tekitas inimestes õõvastust ega meeldinud ka linnavõimudele ning võeti üsna pea maha. Tambov ei jäänud aga hundita, praegu on seal juba koguni kaks hundikuju: üks koos postamendiga kolme meetri kõrgune puuskulptuur, mis asub linnapiiril oleva tee ääres metsamajandi territooriumil ning on raiutud 200-aasta vanusest tammest. Selle alusel on kiri "Tambovi hunt on sulle seltsimees". Teine, väiksem kuju asub Tambovi kesklinnas eramaa aias ja on kujundatud *Mowgli* filmi hundi Akela järgi. Kolmandat kuju tehakse ja see kavatsetakse üles seada uue vabaõhukino juurde väljakule. See kujutab Nõukogude multifilmi *Oota sa!* stiilis humoorikat, pingil istuvat ülikonnas mehetorso ja hundipeaga semu.

Kui Pöffihunt on filmihullude sõber ja seltsimees, siis Tambovi hunt seda pole. Kuulus vene kõnekäänd "Tambovi hunt on sulle seltsimees!" tähendab tegelikult seda, et pealetükkivat tutvust või sõprust tõrjutakse hundiga. Selle kõnekäänu tekkimisest on käibel põhiliselt kaks versiooni: vanima järgi arvatakse Tambovi hundi prototüübiks olevat paganlik tootem, mis pärinevat ajast enne õigeusu tulekut, kui piirkonnas elasid soome-ugri hõimud, kes kummardasid hundi-iidolit. Teise legendi järgi elasid Tsna jõe äärses kindluses Vene keisririigi ajal väljasaadetud kriminaalkurjategijad, keda kohalikud kutsusid "Tambovi huntideks", sest nad olid pealetükkivalt familiaarsed ja tahtsid kohalikega luua sõbrasuhteid, mida need aga ei tahtnud sõlmida.

Mida ühist on Tambovi hundil Venemaal ja Pöffi- ehk kultuurihundil Eestis, Kalevite kantsis Tallinnas? Tambovis on tehtud hundist linna ja piirkonna tootemark, millega turiste meelitatakse, neid kostitatakse suveniiridega ja hundijalaveega Tambovi Vodka, nii ühtlasi äri tehes. Ka meie ettevõtjad on n-ö pannud hundile päitsed pähe, teinud temast "töölooma", rakendades ta ärivankri ette. Selles mõttes on pühapäevaste looduskummardajate soov läinud osalt vett vedama: hunt kui iseseisev, jõuline ja "maagi-

lise" väega, samas aga taltsutamatu vabaduseloom on muudetud argipäevas pigem maskotiks, äriikke vedajaks.

Kui vanasti said hundiküttimise eest hundiraha jahimehed, siis nüüd kütitakse hundikuvandi abil kliente ning kasu läheb "hundifirmadele", kelle pandud hundilõksudesse jäävad kinni nn uude hundivaimustusse ehk hundihaigusesse nakatunud. Sellega on erinevatel eesmärkidel Eesti "hundiasja" ajajad avanud ukse uuele hundisuundumusele, mille viljelemisel võib hundist ajapikku kujuneda märksa vägevam kaubamärk kui kõik senised. On ju "hundijalaveel" (kangel alkoholil) olnud eestlaste argielus sajandeid tähtis osa ja see on jätkunud ka viimastel kümnenditel.

HUNDIMÄRKIDEGA EHITUD EESTLASED VÕI KUJUNEVA KULTUSEGA "HUNDIRAHVAS"?

Eesti Rahva Muuseumi 110. juubelipeol (2019) silmasin muuseumi poes mitmeid hundisümboolikaga ehteid: "Hundirahva sõlg", kaelaehe "Metsahunt", ripatsid "Tulehunt", "Hundikaitse", "Hundisaare", kõrvarõngad "Hundikihvad" jt. Need kõik on kallid hõbeehted, Anne Roolahe looming. Ennast on võimalik aga "märgistada" ka kümneid kordi odavamate hundipealiste kõrvarõngaste ja rinnaehetega. Neid saab osta sealtsamast muuseumi poest, aga olen neid näinud müügil ka Tartu kaubamajas ja laatadel. Isegi viimasel juubelilaulupeol müüdi hundimärke sinimustvalgete rukililledе ja suitsupääsukeste kõrval. Hunt on tunginud meie argiellu, ent ka pidupäevade rahva- või rahvusüritustele, kus teda müüakse kui kaubamärki, aga ka kui uut rahvussümbolit kõrvuti teistega.

PÖFFi hundinduspürgimuste paradoks on selles, et ühelt poolt tahetakse saada hulgaliselt osavõtjaid ja üldrahvaliku ürituse mainet, teisalt aga kuulutatakse festivali külastajad väljavalituiks, "hundikarjaks". Kas see on kübaratrikk, milles ollakse ühel silmapilgul üldrahvalik ja teisel eksklusiivne? Küllap on siin mängus "maagia" ja mõeldakse, et eestlased ongi mingis mõttes väljavalitud "hundirahvas", nii nagu laulupidude ja laulva revolutsiooni tõttu peame ennast eriliseks laulurahvaks. PÖFFi soovunelmate

seisukohast saaks meist (vähemalt osaliselt) rääkida kui eksklusiivsest kultuslikust kinohundirahvast, -karjast või -hõimust.

PÖFFi võiks pidada viimase kümmekonna aasta kõige silmapaistvamaks hundisümboolikat kasutavaks kultusürituseks. Seda on tehtud väga vaimukalt: müüdud hundipasse, mille omajatel (pöffihuntidel) on lubatud öistel seanssidel kinosaalis isegi hundi moodi ulguda. Teatavasti on see metafoor nagu ka vanasõna "julge hundi rind on rasvane" või PÖFFi moodi "julge hundi rind on haavleid täis, aga meie hundil hoopis kinopileteid täis", mis on üks ürituse hüüdlausetest. Selles on varjatud osutus rahvausundi soendile, keda samuti tavalised haavlid ei tapnud, vaid üksnes hõbekuul. Loosungiga "leia oma kari", mis festivali ajal Tallinnasse ja Tartusse üles tõmmati, koondatati inimesi hundimärgi alla. Ühtlasi peitub selleski vihje libahundile, millega ahvatletakse inimesi järgima loomalikkust ja karjainstinkti ning kogema animaalseid elamusi, mida õudusfilmide kujutlusmaailm pakub. Seega näeme, et eksklusiivsete kunstiürituste kaudu juhatatakse meid uute, ekstreemsete kunstielamuste ja spirituaalsete kogemuste otsingutele, millele osa inimesi on väga altid. Nendes, aga laiemalt mitme teisegi nn uue vaimsuse pakutava praktika puhul on tegemist asendusreligioonidega, mille taga valitseb enamasti religioosne tühjus. See tuleneb vanade kanoniseeritud religioonide ja vaimsete õpetuste mittemõistmisest ning nende kui anakronistlike hülgamisest. Nälg uute või ka algupäraste sümbolite (taas)leidmiseks või -leiutamiseks ning nendega seotud kultuste ning rituaalide kujundamise järele pole aga kadunud, sest inimene on olemuselt *homo religiosus*. Sellises olukorras on siiski võimalik, et hundist võib kujuneda uus Eesti tootemark või isegi sümbol, kultusloom, iidol või fetiš, mida igaüks võib kasutada või "kummardada" omal viisil. Seda on näidanud aeg: eestlaste "hundiaastad", mida võib mõista nii ajas tagasi vaadates kui ka tulevikuperspektiivis.

Hundile aasta- ja rahvuslooma staatuse andmisele järgnenud nn uutel hundiaastatel suurenes märgatavalt soesümbolite kasutamine (firmalogodel ja -nimedel, riietel, ehetel, tätoveeringutel jm). Kas sellest võib järeldada, et hunt väljendab paljudele eestlastele uut "Eesti tunnustatud maitset", nagu suitsupääsuke

rukkileivapakendil? Praeguse hundivaimustuse, -hulluse või koguni kodukootud "hundimaagia" kasutamise taustal on tekkinud aga sarkastilisi mõtteid, et kui hunt on meile saanud nii tähtsaks, siis miks ei võiks teda ülendada väeliseks vapiloomaks (Vähi 2019a). Kas siis võtaks meil maad jõupositsioonilt lähtuv "hundimentaliteet", sest hunti ei piira ju omandiõigus, lepingud ega moraal?

Sellega haakub uus vastutuseta vabadusepropaganda, mis väljendub liberaalses individualismis, mida ülistatakse metafoorse "hundivabadusena". See ei sobi aga kokku inimkonna traditsioonide ja eetosega, milles on peale vabaduse ja inimõiguste ka au ja kohuse(tuse) printsiibid. Metafoori "eestlased hundirahva(k)s!" tuleb võtta tugeva eneseirooniaga, aga ka ohumärgina nii nagu ka hundiembleemidega eputamist. Pean silmas ennekõike noori, kes mitte üksnes kunstiüritustel hundimaskides esinedes ja oma rõivastel või ehetega hunti demonstreerides, vaid ka mõtlematult tema kuju oma kehale tätoveerides arugi ei saa, et hunt on neile pugenud naha alla, sest õhtul tehtud tätoveeringuid nii lihtsalt hommikul maha ju ei pese. Või kavatsevad nad kogu oma elu nn (liba)hundirolli mängida? "Hundivabadusest", mis ei kohusta millekski, on nende hammas verel ning seepärast ei tahetagi sellest loobuda, kuid ei aimata, et sellest võib saada hoopis needus. Vanasti räägiti "hundiks pandutest" ja "hunti (ehk hundiks) jooksjatest", kes elasid libahundiks käimise sundusega oma varielu. Tänapäeva ümber panduna tähendab see mitmesugustesse sõltuvustesse ja psüühhilistesse haigustesse kinnijäämist.

Hunti on suhtutud nii muiste kui suhtutakse ka nüüd ettevaatlikult ja kahetiselt. Hundi valimine rahvusloomaks looduskaitsjate ning selle tõstmine kultuuriloomaks pöflaste poolt oli mõneti läbimõtlematu tegu. See on aga märksa tõsisem kui lihtsalt hundimetafooriga mängimine, kunst kunsti pärast, või selle ärakasutamine kunstis või äris. Hundi valik tekitas mõnedes talupoja meelelaadiga inimestes — peamiselt maal elavates loomapidajates — kummastust, aga ka nördimust, sest just nemad on saanud "jultunud huntide kuritegudest" majanduslikku ja emotsionaalset kahju, sest hundid on murdnud talumaadel või õuedel nende lambaid ja koeri. Seda nn hundiprobleemi on viimastel aastatel kajastatud

ajakirjanduses ning seda on võimendanud peamiselt maarahvas, ent ka see osa linnarahvast, kes pole sidet maaeluga kaotanud. Sajandeid eesti talupojas susisenud soeviha on vastand vastsele kultuuri- ja äriinimeste hundivaimustusele.

Talupoja eluviisi ja mentaliteediga inimeste meelest kuulub hunt metsikusse loodusesse, aga mitte karjamaale ega koduõuele. Seal on inimese kaaslasteks tuhandeid aastaid olnud kodu- ja lemmikloomad. Metsloomadele pole antud nimesid nagu koduloomadele ja eriti kiskjad on nimetatud metsaelukateks, pehmemalt metsaelanikeks, kellega kokkupuuted pole igapäevased, pigem harvad, ja kellega positiivne emotsionaalne side puudub või on palju väiksem. Seepärast ei näe talupojad hundis enda hingelooma/sugulast, teist mina. Maainimene ei tunnusta teda ei kultuuriega rahvusloomana. Küll aga sobib hunt hingesugulaseks kunstnikuhingele või looduskaitsjale, -teadlasele või -ihalejale, kes maaelust ei huvitu, vaid oma töö või hobi tõttu ainult mööda soid, rabasid ja metsi ringi luusib, kogudes sealt inspiratsiooni, uurimismaterjali või elamusi kohtumisest "metsaelanikega", sest ta on ka ise nagu huntki saagi jahil. Hundiga samastumine aitab tal ennast kujutleda metsiku looduse ihaldusväärseks osaks, "metsa kuldseks kuningaks", ja võib-olla ka kogeda kõikelubavat "hundivabadust". Selline mõttelaad vaatab mööda tuhandeid aastaid kestnud talupojamentaliteedist ja pärimuskultuurist, mis enam ei lähe paljudele korda.

HUNDI- JA SIILIERAKOND

Rahvapärimusele ja ajaloofaktidele toetudes selgub, et viimase kolmesaja aasta jooksul, kuhu mälu selgemalt tagasi ulatub, on nähtud hundis pigem nuhtlust kui kultuslooma. Seepärast soovi ti või soovitati rahvusloomaks valida pigem teisi, inimtegevusele kahjutumaid metsloomi. Rahvusmütoloogiast lähtujad ning isamaalisi ideaale *Kalevipoja* vaimus kalliks pidavad inimesed nägid hundi asemel rahvusloomana pigem siili. Isegi need, kes pole eeposeraamatut kunagi käes hoidnud, tunnevad siili nõuannet "Serviti, serviti!" (Valk 2011). See on kirjas eepose XII loos, milles Kreutzwald kasutas rahvusvaheliselt tuntud muistendimotii-

vi siili nõuandjarolli kohta. Siil andis kangelasele lauavõitluses väärt nõu — lüüa Peipsi sortse serviti. Nii sai Kalevipoeg nendest jagu ja sortsid põgenesid nagu lüüasaanud hundid: "Ulgudes kui hundikesed / Poisid pakku põgenesid". Osa inimesi arvab, et haritud eestlane, kes ei liialda hundijalaveega, on pigem nutikas ja tagasihoidlik siil, kes sai Kalevipojalt tänutäheks tema kasukahõlmast oma seljale tükikikese okasnahka. Seevastu kurja ja ablast hunti materdas Kalevipoeg mitu korda.

Siili kohta on Soome sümboliteraamatus öeldud, et ta on "relvastud rahusangar". See sobib ka meie inimeste kohta, kes on kaitseväe õppuse "Siil" läbi teinud, sest iga okas (eestlane ja Eesti elanik) loeb! Eestlane võib tunda ennast segastel aegadel nagu "siil udus",[10] aga ikkagi leiab ta mingi väljapääsu, kui ta kasutab siili tarkust. Teeb ju siil oma pesale kaks sissekäiku: põhjapoolse ta sulgeb niikauaks, kuni lõunatuul on ajanud minema põhjatuule toodud külma sumu. Juba Rooma ajaloolane ja filosoof Plinius vanem (23–79 pKr) kiitis siili tarkust toidu kogumisel ja säilitamisel. Varakristlikus loodusteaduslikus kirjutises *Physiologus* (2. saj. pKr) kirjeldatakse, kuidas siil ronib mööda viinamarjavääti üles ja kukutab alla kobaraid, seejärel püherdab nende peal nii, et need jäävad tema okastesse kinni, ja sel moel viib need oma pessa poegadele. See on eeskujuks kristlastele, et nad samal kombel oma lapsi vaimuliku viinapuu Jeesuse viljadega toidaksid. Keskaegsetes *bestiarium*'ides kiidetakse siili tarkust. Siili on peetud ühtlasi ahneks ja vihameelseks oma okaste turritamise ja turtsumise pärast, kuid see on pigem süütu enesekaitse või heidutus kui ettekavatsetud rünnak (Biedermann 1993: 333–334). Tundub, et *Kalevipoja*-rahvana oleme selle siililt selgeks õppinud, sest vaenlase heidutamisega meil agaralt tegeletaksegi.

Teisalt oldi hundivaliku vastu sõnadega "see on siililegi selge", et eestlased ei anna hundi mõõtu välja! Hunt hoiab omasid, aga eestlane mitte! Karjas koostöö ja ühise eesmärgi nimel tegut-

[10] See väljend on samanimelise Nõukogude multifilmi (1975, režissöör Juri Norštein) järgi muutunud kõnekäänuks ja 2004. aastal toimunud Eesti orienteerumisvõistluse nimigi oli "Siil udus".

semist, mida hundid kasutavad jahipidamisel, on meil vähe. Hunt hunti ei murra, aga inimene teist inimest küll, eriti eestlane teist eestlast, nagu meil on viimasel ajal hakatud ütlema. Seepärast ei saavat meie ennast pidada selles mõttes hundisarnaseks ega seega mitte ka hundirahvaks.

Nii tekkiski rahvuslooma valikul põhiliselt kaks vastanduvat leeri: "hundierakond" ja "siilierakond". Siilierakond võttis ideeliseks aluseks ühe ennemuistse jutu, nii nagu Friedrich Reinhold Kreutzwald oma suurteost nimetas, kuid see teos on veelgi rohkemat — ta on rahvust rajav eepos (Talvet 2011). Kui *Kalevipoeg* on tekst, mis loob ja/või koondab rahvust — on meie rahvuse tüvitekst, siis sedasama võime öelda ka naabrite lätlaste eepose *Lāčplēsis* kohta,[11] mille samanimeline rahvuskangelane on tõlkes *karutapja*. Kui nii, siis miks mitte nimetada Kalevipoega *hunditapjaks* või (rahva)luulelises alliteratsioonis *hundihukkajaks*. Ka sellest vaatenurgast on mõistetav, miks eesti mütoloogiale truuks jäänud inimesed ei näinud hunti Eesti rahvusloomana.

KALEVIPOEG HUNDIHUKKAJANA

Kalevipoja vihast huntide vastu räägitakse eeposes mitu korda. VIII loos on juttu tema hobuse, "Kalevite kalli ruuna" murdmisest huntide poolt sel ajal, kui ta künnitööst väsinuna tukastas. Hunte nimetatakse eeposes ablassuudeks, metsaröövliteks, rabaraibeteks, kurja kiskujateks.

Kalevipoja hundiviha ja kättemaks (põrgu)huntidele tipneb IX loos, kus ta on teadlikuks saanud oma valitsejaülesannetest ja -kohustustest: nendeks on loov töö oma maa heaks ja aktiivne maa kaitsmine, võitlus kurjade jõudude (huntide) ning ähvar-

[11] Andrejs Pumpursi (1841–1902) 1888. aastal avaldatud *Lāčplēsis* oli inspireeritud *Kalevalast* ja *Kalevipojast*, mis põhinevad kogutud rahvaluulel. Karutapja on üleloomulike võimetega hiiglane, kes võib karu paljaste kätega tükkideks kiskuda; tema ema oli karu ja tema enda sees on kõigi lätlaste hing. Eepose põhitegevus keerleb ümber tema võitluse paljude vaenlastega, eriti saksa ristirüütlitega, kes olid 13. sajandi alguseks vallutanud suure osa Läti alast.

davate välisvaenlaste vastu (Kreutzwald 2003). Dramaatilises ja tundelises laadis kirjeldatakse, kuidas ta otsib oma hobu ja leiab vaid "närtsind hobunaha, / ruunarasva riismeida, / Leidis laia vereloigu, / Leidis maksa muru pealta" jne. Kalevipoeg on kaotanud oma "hüva hobu huntidelle", ent kahju kahetsenud, seab ta sõnad sajatuseks ja tõotab kättemaksu: "Saagu, saagu, ma sajatan, / Saagu te sugu surema, / Mätta otsa mädanema, / Nurme peale nälgimaie, / Põõsa alla pendimaie, / Rabastikku raipenema, / Lagedalle läpastama; / Saagu te sohu surema, / Künka otsa kolletama!" Kättemaks tehakse teoks, aga siiski ei saanud kogu "ulgujate hunte sugu / sootumaks otsa", sest päike läks enne looja ja pimeduses ei võinud vägilane enam kiskja jälgi seletada.

Siinkohal toon võrdluseks Soome eepose *Kalevala* kangelase Lemminkäise hundiviha väljenduse. 26. runos räägitakse tema matkast Põhjala pulma. Ema hoiatustele teekonnal ja eriti metsas varitsevatest ohtudest vastab ta nii: "Soed ma laulan suitsetesse, / karud raudakettidesse / või raiun nad raippeiksi, / rebestan räbalateksi. / Nii saan lahti sellestagi / pääsen viimati pärale" (Lönnrot 1985: 258). Mõlema kangelase teel on takistus — metsik puutumatu loodus, mida nähakse vaenulikuna. Metsavaenlased on kiskjad, kellest esimesena nimetatakse hunti.

Hunti kui surmalooma käsitletakse ka *Kalevipoja* XVII loos, kus pärast Assamalla lahingut ilmub hunt laibasööjana ja surmakuulutajana lahinguväljale: "Assamallas hangusivad / Kümme tuhat kooljakeha. / [---] / Kaarnad olid karjakaupa, / Hundid metsast hulgalisti, / Vaenuverda haisutanud, / Tulid osa otsimaie, / Surmast saaki saamaie" (Kreutzwald 2003).

Rahvaste müütides on hunti kujutatud kuu taustal ulgumas, teda seostati kuu mõju tumedama poolega. Ta on öö- ja deemonloom, teispoolsuse saadik, kes sümboliseeris surma. Ent ka päriselt nähti hunti-hunte öösiti lahinguväljadel luusimas ja langenute laipu söömas. See tegi temast vihatud laibarüvetaja.

KALEVIPOEG NING HUNDISÕJAD EESTI- JA LIIVIMAAL 19. SAJANDI ESIMESEL POOLEL

Kalevipoja muistendite kogumise ja esialgsete eeposevariantide kirjutamise aeg oli 19. sajandi esimene pool, mis langes kokku nii Eesti- kui ka Liivimaa kubermangus 19. sajandi alul korrapäraste ja tõhusate hundijahtidega, mille eest premeeriti hundikütte rahaga. Hoolimata sellest ei saadud huntide arvu "kontrolli alla" ning seda kajastati tolleaegses oma- ja isegi välismaa ajakirjanduses. Kura-, Liivi- ja Eestimaa provintsiajaleht *Provintzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland* teatas 1838. aasta oktoobris, et Eestimaal pidi sel ajal olema tavatult palju hunte ja karusid. Pariisi ajakirja *Le Droit* 1839. aasta 102. numbris nimetati Eestimaad "hundipesaks" (Rootsi 2005: 118). Huntide hävitamine võttis 19. sajandi teisel poolel lausa sõja mõõtme, mille käigus hävitati tuhandeid isendeid koos pesakonnaga.

Olustik, kus hundid rüüstasid karja, ent vähe sellest, ka inimsööjana taluõuedelt, karjamaalt või metsaservast peaaegu igal aastal väikelapsi ära viisid (samas: 162–194), seletab eestlaste hundiviha põhjuseid, mida veelgi võimendas demoniseerunud rahvausund, milles hunt kehastas kurjust. Friedrich Reinhold Kreutzwald sai inspiratsiooni Kalevipoja hundiviha kujutamisel eesti talupoja argielust ja pärimusest. Samas võis talurahvale huntide vastu peetavas sõjas olla eeskujuks muistendite ja rahvuseepose kangelane Kalevipoeg, kes neid halastamatult materdas.

TUHANDED HUNDIAASTAD VIHA JA ARMASTUSE SUHET

Inimese viha ja armastuse suhe hundiga põhineb tuhandeid aastaid kestnud "kooselul", kokkupuudetel ja konfliktidel ning seda väljendanud pärimustel. Hunti tundsid hästi esiaja küttidest asukad, muistsed kalevised põlluharijatest ja karjakasvatajatest esivanemad, orjaaja teomehed, kuid ka ärkamisaja talupoegadest laulikud ja jutuvestjad, kes kätkesid oma kogemuse ja suhtumise loitsudesse, sajatustesse, vanasõnadesse ning juttudesse. See suhtumine väljendab väga pikaajalist ja mitmetahulist ning aeglaselt

muutunud mentaliteeti. Selles on osa meie ajaloost, eluviisist, pärimusest, mis on põlistunud ja sajanditega rahva hinge sööbinud, ning seepärast võime öelda, et hunt on meil siiani "veres". Isegi veel 21. sajandi esimesel veerandil, mil hunti pole põhjust metsast lagedaks raiutud Kesk-Euroopas ning võib olla varsti ka Eestis mitte niivõrd karta, vaid pigem kaitsta, näevad mõned metsakutsus endale ohtu — vihavaenlast, karjakahjurit, teised aga looduses tasakaalu hoidvat "metsasanitari" või poodiumile tõstetud kaunist kultus- ja kultuurilooma, meie rahvussümbolit, metsakuningat.

Loodan, et need erinevad suhtumised ajapikku tasakaalustuvad. Selge on see, et huntidega on meil tegemist niikaua, kuni meie metsad on tihedad. Siis jätkub nagu muistegi tuhandeid hundiaastaid kestnud "kooselu", milles võib ette tulla nii head kui halba, viha ja armastust. Ent see ei anna meil põhjust ennast pidada hundihõimuks või -rahvaks.

Kirjandus

B i e d e r m a n n, Hans 1993. *Suuri symbolikirja*. Helsinki: WSOY

K r e u t z w a l d, Friedrich Reinhold 2003. *Kalevipoeg*. 18. tr. Vt krzwlive.kirmus.ee/et/kalevipoeg/tekstiversioon?book_id=27

L ö n n r o t, Elias 1985. *Kalevala: Eepos*. Tlk August Annist. Tallinn: Eesti Raamat

P r u u l i, Tiit 2011. Maailmalõpupurjekas Lennuk Eesti kunstis. — Go Travel reisikirjad. Vt reisikirjad.gotravel.ee/ajakiri/maailmalopupurjekas-lennuk-eesti-kunstis

P ä l l, Peeter 2019. EKI keelekool: sõnad on raha. — *Postimees*, 13. IV. Vt arvamus.postimees.ee/6567259/eki-keelekool-sonad-on-raha

R o o t s i, Ilmar 2011. *Hunt ja inimene: Suhted Eestis XVIII sajandi keskpaigast XIX sajandi lõpuni*. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 24.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Vt dspace.ut.ee/handle/10062/18703

T a l v e t, Jüri 2011. Kalevipoeg, üks Euroopa suurtest eepostest. — Friedrich Reinhold Kreutzwald. *Kalevipoeg: The Estonian National Epic = Eesti rahvuseepos*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 526–553

V a l k, Ülo 2011. Kalevipoja lauliku maailm: Loomisest, eeposest ja müüdist. — Friedrich Reinhold Kreutzwald. *Kalevipoeg: The Esto-*

nian National Epic = Eesti rahvuseepos. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 532–535

V ä h i, Tiina 2018. Hunt kui sümbol vanades ja uutes hundinimedes. — *Postimees*, 12. III. Vt tartu.postimees.ee/4435813/hunt-kui-sumbol-uutes-ja-vanades-hundinimedes

V ä h i, Tiina 2019a. Hundirahvas eestlased. — *Postimees*, 23. III. Vt arvamus.postimees.ee/6551486/tiina-vahi-hundirahvas-eestlased

V ä h i, Tiina 2019b. *Cultura vs natura*: Kas eestlaste veres on piisavalt hunti? — *Maaleht*, 14. II. Vt maaleht.delfi.ee/news/maaleht/elu/cultura-vs-natura-kas-eestlase-veres-on-piisavalt-hunti?id=85283839

TIINA VÄHI (sünd. 1956) on lõpetanud Tartu Ülikooli filoloogiateaduskonna eesti kirjanduse ja rahvaluule erialal 1987, õppinud Helsingi Ülikoolis võrdlevat usunditeadust ja folkloristikat 1991–2001 ning usuteadust 2001–2008; HÜ filosoofia litsentsiaat võrdlevas usunditeaduses 2001, praegu TÜ usuteaduskonna doktorant. Eesti Rahva Muuseumi raamatukoguhoidja 1987–1988, TÜ kultuuriantropoloogia lektor 1993–2001, HÜ humanitaarteaduskonna võrdleva usunditeaduse õppetooli õppeülesandetäitja 2001–2004, Tartu Teoloogia Akadeemia usundiloo lektor 2012–2013. *Akadeemias* on temalt ilmunud arvustus Aarne Rubeni raamatule *Nõiaprotsessid Eestis* (2017, nr 4, lk 721–741).

ARVUSTUS

KALEVIPOEG PILTEEPOSENA JA VÕRU KEELES!

***Kalõvipoig: Pilteepos. I osa = Kalevipoeg: Pilteepos. I osa*. Kokkopandja MTÜ Kultuuripärandi Hoidja, raamadu tegijä' Trageli Toom, Annioni Raoul, Laimetsa Marek, võro kiilde ümbre pandnu' Kalla Urmas ja Hao Paul, kunstnik Trageli Toom. Tallinn: MrBee, 2014. 56+56+10 lk; *Kalõvipoig: Pilteepos. II osa = Kalevipoeg: Pilteepos. II osa*. Raamadu tegijä' Dudini Jevgenia, Annioni Raoul, kunstnik Dudini Jevgenia, võro kiilde ümbre pandnu' Kalla Urmas, edesõna ja keskraamadujutt Purga Sirje. Tallinn: MrBee, 2016. 68+ 70 lk; *Kalõvipoig: Pilteepos. III osa = Kalevipoeg: Pilteepos. III osa*. Raamadu tegijä' Raoul Annion, Ats Nukki, kunstnik Ats Nukki, võro kiilde ümbre pandnu' Urmas Kalla, edesõna ja keskraamadujutt Madis Arukask. Tallinn: MrBee, 2017. 88+88 lk.**

Käsil on auahne projekt, mille lõpulejõudmine ei paista veel sugugi kindel olevat, kuid kolm köidet kavandatud seitsmest on nüüdseks ilmunud. Pärast Kristian Huitula *Kalevala* graafilist versiooni (1998/2000), mis 2003. aastal tuli välja vene ja 2005. aastal inglise keeles ning autoreid tublisti inspireeris (Sikk 2014), on nüüd ka osa Eesti rahvuseeposest *Kalevipoeg* illustreeritud väljaande kujul olemas. Ilmunud köited hõlmavad originaali 20 laulust esimesed kaheksa.

Friedrich Reinhold Kreutzwaldi eepos, mis ilmus 1857.–1861. aastani Õpetatud Eesti Seltsi toimetistes kakskeelse väljaandena (eesti ja saksa keeles), ei ole teatavasti nii laialt levinud kui ligi 60 keelde tõlgitud Soome eepos, kuid osalisi tõlkeid juurde arvates on praeguseks siiski poolteist tosinat keelt, milles *Kalevipoeg* on kättesaadav (Hasselblatt 2016: 107–108). Neile tuleb nüüd rangelt võttes lisada *kaks* keelt. *Kalevipoja* illustreeritud väljaandeid on küll aeg-ajalt varemgi ilmunud,

kuid nii ulatuslikku tõlget kunstilisse pildikeelde veel mitte. Teine keel on aga võru ehk lõunaeesti keel, mis on viimastel aastakümnetel läbi teinud märkimisväärse taaselustumise ja mida üha enam peetakse iseseisvaks keeleks, mitte lihtsalt eesti keele murdeks (olgu vahetegemine murde ja keele vahel kui tahes meelevaldne).

Niisiis on iga köide topeltraamat, mis kogu raamatut keerates muudab keelt, samal ajal kui illustratsioonid on samad. Eessõnas öeldakse, et mõte mõned eepose osad võru keelde ümber panna ei sündinud mitte viimases järjekorras tõsiasjast, et lõppude lõpuks kirjutas Kreutzwald oma teose Võrus, seega lõunaeesti keelepiirkonna keskuses. Teine põhjus peitus ilmselt projekti rahastamises, sest võru keele lisandudes avanesid Lõuna-Eesti rahakraanid (Alla 2015a), nagu on näha ka toetajate nimekirjast. See ei tohiks aga mingil moel kahandada teose väärtust.

Teine väljaande iseärasus seisneb selles, et autorid ei ole *ühelgi juhul* sisu ümber sõnastanud, nagu tegi näiteks Huitula, vaid on kõik valitud lõigud originaalist sõna-sõnalt üle võtnud. Nad tahtsid arhailist keelt tänapäeva (nooremale) lugejaskonnale lähemale tuua, kombineerides seda tõetruude ja realistlike piltidega. Nii esitatakse prognoosi järgi uuesti umbes 70% kogu tekstist (Alla 2015a, vt ka 2015b). Üheks iseärasuseks on veel ka teaduslikkuse taotlus. Väljaandjad ei piirdu tuntud materjali reprodutseerimisega, vaid nad on käinud ise muuseumides asja uurimas, külastanud väljakaevamiskohti ja pidanud nõu erialateadlastega. Igale köitele püüavad nad saada pädeva spetsialisti kommentaari või saatesõna. Nii on ka sellest Eesti eepose koomiksiversioonist võimalik üht-teist uut avastada; näiteks leidub esimeses köites kaart, millel on tähistatud 214 seni folkloristide poolt nn Kalevipoja paikadena kindlaks tehtud kohta Eestis (ja isegi väljaspool Eestit). Samuti on siin esimest korda püütud teksti täpselt dateerida: autorite arvates toimusid sündmused, mida Kreutzwald eeposes kirjeldab, viikingieelsel ajal 6. ja 7. sajandil.

Selline ebaharilik materjali kokkusegamine ainult suurendab väljaande väärtust. Tervitatav on ka otsus leida igale köitele eraldi kunstnik, milleks iga kord korraldatakse konkurss, sest nii avardub kunstiline spekter.

Tutvustus on saksa keeles veidi pikemana ilmunud väljaandes *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 2018, 42. kd, lk 259–260. © Helmut Buske Verlag 2018.

Kirjandus

A l l a, Hendrik 2015a. "Kalevipoeg" ilmus muinasaega kujutavate tõetruude illustratsioonidega. — *Postimees*, 7. I. Vt kultuur.postimees.ee/3046803/kalevipoeg-ilmus-muinasaega-kujutavate-toetruude-illustratsioonidega

A l l a, Hendrik 2015b. Kasutusjuhend: kuidas lugeda pilteepost Kalevipoeg. — *Postimees*, 8. I. Vt kultuur.postimees.ee/3049359/kasutusjuhend-kuidas-lugeda-pilteepost-kalevipoeg

H a s s e l b l a t t, Cornelius 2016. *Kalevipoeg Studies: The Creation and Reception of an Epic*. (Studia Fennica Folkloristica 21.) Helsinki: Finnish Literature Society

H u i t u l a, Kristian 1998/2000. *Kalevala* [I], II. *S.l.*: Huitula

S i k k, Rein 2014. "Kalevipoja" taassünd pilteeposena. — *Eesti Päevaleht*, 30. V. Vt dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=eestipaevaleht20140530.2.6.6

Cornelius Hasselblatt

Saksa keelest tõlkinud Kalle Hein

CORNELIUS HASSELBLATT (1960) on lõpetanud Hamburgi Ülikooli magistrantuuri fennougristina 1986, filosoofiadoktor samas 1990. Groningeni Ülikooli soome-ugri keelte ja kultuuride professor 1998–2014, seejärel vabakutseline; TÜ audoktor 2009, Eesti Teaduste Akadeemia välisliige 2015. *Akadeemias* on ta avaldanud artikli "*Seitsmenda rahukevade* valeretseptsioon" (2017, nr 12, lk 2417–2156) ja järelsõna "Boris Meissneri fenomen" (1995, nr 7, lk 1383–1385).

Riho Altnurme (toim.). *Eesti kiriku- ja religioonilugu*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018. 390 lk.
Riho Saard. *Ristitud eestlane*. Tallinn: Argo, 2018. 606 lk.

Väikestes riikides on väga haruldane, kui samal aastal ilmub kaks ajaloolist üldkäsitlust mingilt elualalt. Eestis aga nii juhtus, kui 2018. aastal avaldati kaks laiahaardelist Eesti kirikulugu. Üks neist on Riho Altnurme toimetatuna 2018. aasta alguses ilmunud *Eesti kiriku- ja religioonilugu* (EKR), mis koosneb enam kui 20 autori artiklitest, ja teine, *Ristitud eestlane*, autoriks peamiselt Riho Saard üksi, mis ilmus 2018. aasta lõpus. Tõsi küll, Saard pole oma teost päris üksi kirjutanud, teda on abistanud kaheksa ekskursside kirjutajat. Raamatute autorite seas on ainult üks teadlane, kes on osalenud mõlema teose kirjutamises: piiblitõlgetele spetsialiseerunud Kristiina Ross.

Altnurme ja Saard on mõlemad kirikuloolasena tuntud peale Eesti ka välismaal. Altnurme töötab Tartu ülikoolis ja Saard Tallinnas usuteaduse instituudis. Mõlemas teoses oleksid võinud olla kõigi autorite lühitutvustused. Kokku on kirjutamisprotsessides osalenud üle 30 asjatundja, mida võib muidugi pidada Eesti kirikulooalase uurimistöö elujõulisuse näitajaks. Siiski tekib tahtmine küsida, kas poleks olnud võimalik jõudusid ühendada.

Sellega on lähedalt seotud küsimus, miks kaks sama valdkonna teost avaldatakse nii lühikese aja jooksul. See pole juhuslik: nimelt osalesid mõlema raamatu käsikirjad ülikooliõpikute konkursil. Altnurme toimetatud käsikiri võitis sellel võistlusel Saardi oma. Võistluse tekitatud pinged ilmnevad eriti selgelt Saardi teoses.

Eespool mainitud võistluse tõttu kulgetakse mõlemas raamatus sedasama ajaloolist rada pidi, raamatute peamine sihtrühm on seesama, ent põhiliigendus on erinev. EKRis on kolm peamist perioodi: keskaeg, uusaeg ja uusim aeg. Saard seevastu on oma raamatu liigendanud vastavalt poliitilistele perioodidele: Taani ja Saksa aeg, Rootsi ja Poola aeg, Vene aeg ning lõpuks Eesti Vabariigi, okupatsioonide ja uue iseseisvuse aeg. Muudest erinevustest liigenduses võib mainida seda, et EKR algab peatükiga eesti muinasusundist (Eellugu — Muinasusundist), samas kui Saardi raamat algab historiograafilise ülevaatega Eesti ristiusu

ajaloost (Eesti kristluse ajaloo historiograafia). Saardi raamat on pühendatud kirikuloolase Olaf Silla (1880–1944) mälestusele, EKR mälestab jällegi autorite lahkunud kolleegi Urmas Pettit (1965–2016). Petti kirjutamisviisi on näha raamatu kahes artiklis.

Toimetatud artiklikogumikul ja ühe autori monograafial on kummalgi oma plussid — aga ka oma riskid. Toimetaja võib iga teema käsitlemiseks hankida parima olemasoleva asjatundja, sel juhul esindab teos iga alateema puhul hetkeseisu parimaid teadmisi. Stiililiselt võib raamat muutuda ebaühtlaseks, kui autorid ei järgi ühist stiililist joont ja toimetaja ei pühenda tehnilisele ja keelelisele toimetamisele piisavalt aega. Ühe autori monograafia võib andeka autori korral olla ühtlasem ja lausa ilukirjanduslik lugemisnauding. Risk on aga see, et üks kirjutaja ei pruugi olla igas valdkonnas tipptasemel ekspert, sel juhul peab ta peaaegu paratamatult refereerima aeg-ajalt üksnes teiste asjatundjate tekste ega pruugi alati hoomata, kuhu uurimistöö teravik parajasti suundumas on. Selles võrdluses on EKR minu meelest suutnud kõnealuseid riske paremini vältida.

Neid kaht teost visuaalselt võrreldes koondub tähelepanu sellele, et EKRi üldilme on palju tekstikesksem. Seal on vähe pilte ja needki mustvalged. Samuti on vähe kaarte. Seevastu Saardi teoses on rohkem pilte, nii mustvalgeid kui ka värvilisi, omaette lisana. Kaarte on mitu. Ka raamatute tekstiosad näevad välja väga erinevad, ent asi pole kasutatud fondis. Saard kasutab hoolika dokumenteerijana palju kuupäevi, aastaid, liikmeskonna numbreid ja nimesid. Ühelt poolt kõneleb see täpsusest, kuid teisest küljest muudab see teksti rahutuks ja sageli raskesti hoomatavaks. EKRi artiklid on palju pingevabamad ja tekst jookseb sujuvamalt. Üksnes paksu kirja suur osakaal häirib pisut.

Kummaski raamatus on kronoloogiline lisa. EKRis on see viis lehekülge. Seevastu on Saardil massiivne 99-leheküljeline "Kristluse ajaloo kronoloogia", kus kulgevad paralleelselt sündmused ristiusu üldises ajaloos ja Eesti kirikuloos. Mõlemad teosed on varustatud suure hulga joonealuste märkuste ja bibliograafiaga. Saardi viitamispraktikat tuleb ühe seiga pärast kritiseerida. Sulgudes mingile uurijale viidates mainib ta ainult perekonnanime, isegi kui loendis on sellelt autorilt mitu teost.

Kontrollimishuviline lugeja peab niisiis ära arvama, mis aastal ilmunud nimetusega võiks olla tegu.

Üks selge erinevus raamatute vahel on see, et Saard kasutab oma okupatsioonideaja jaotises palju pikki otsetsitaate allikatest. Need on muidugi huvitavad, kuna valgustavad toonast retoorikat ja mõttemaailma. Olen siiski arvamusel, et sellises üldteoses tasuks kasutada ainult lühikesi, eriti tabavaid tsitaate. Praegu jätavad Saardi kasutatud osundused kohati mulje, nagu jätaks ta liiga palju ruumi lugeja enda tõlgendusele.

Saard annab palju rohkem ruumi Eestis toimunud ajaloolise arengu asetamisele üleeuroopalisse konteksti, mida ma pean kiiduväärseks. Mitmes kohas võrdleb ta Eestit ja Soomet, mille kirikulooga on ta tuttav oma Helsingis õppimise ajast. Näiteks on usu- ja äratusliikumiste ajaloo poolest Eesti ja Soome kulgenud väga erinevaid teid. Ühtlasi leiab temalt sageli huvitavaid viiteid eesti ilukirjandusteostele.

Kuna Saardi raamat ilmus peaaegu aasta pärast EKRi, on ta EKRi nii hoolikalt lugenud, et on saanud oma raamatus kommenteerida kohti, millega ta ei nõustu. Enamasti on tegemist üsna väikeste detailidega. Suurim lahkarvamus on küsimuses, kas eestlaste juhitud luteri kirik sündis juba 1917. aastal või alles 1919. aastal. Saard ise esindab viimast seisukohta. See poleemika ei teki esimest korda, vaid Saard on samal teemal 2011. aastal *Akadeemia* veergudel väidelnud Priit Rohtmetsa (EKRi kaasautor) ja Erik Salumäega.[1] Saard pole ilmselt vaidluses järele andnud. Kokkuvõttes on Saardi negatiivne hinnang konkureerivale teosele aga selge liialdus: "See õpik [---] on kahjuks juba ilmumisest saadik vananenud andmete esitamise tõttu aegunud, ja mis eriti lubamatu, eksitakse ka uurimustest ja allikatest tehtud järeldustes ning nende sisu täpsel refereerimisel" (lk 24).

[1] Vt Riho Saard. Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku sünniloost. — *Akadeemia*, nr 12, 2010, lk 2177–2202; Priit Rohtmets, Erik Salumäe. Eesti evangeelse luterliku vaba rahvakiriku asutamisest. — *Akadeemia*, 2011, nr 6, lk 1135–1177; R. Saard. EELK sünd ja eestlaste võimuletulek kirikus. — *Akadeemia*, 2011, nr 9, lk 1745–1753; P. Rohtmets, E. Salumäe. Vaba rahvakiriku asutamisest 1917. aastal. — *Akadeemia*, 2011, nr 9, lk 1754–1760.

Saardi raamatus mainitakse lühidalt katoliikliku organisatsiooni Opus Dei tegevuse algust Eestis 1990. aastatel. Lühiülevaade sisaldab siiski kaht üsna olulist viga. Vastupidiselt Saardi esitusele pole Opus Dei kuidagi seotud dominiiklaste orduga, vaid on iseseisev organisatsioon, mille staatus on määratletud kanoonilises seaduses. Kanoonilist terminit kasutades on see personaalprelatuur. Opus Dei asutaja Josemaría Escrivá kuulsaim teos pole *Jumala sõbrad* (Amigos de Dios), nagu kirjutab Saard, vaid *Tee* (Camino). Kas poleks olnud asjakohane mainida, et praegune Tallinna katoliku piiskop Philippe Jourdan on Opus Dei preester?

Olen kirjutanud teatmeteose Opus Dei kohta (*Opus Dei — vaiettu salaseura?* Minerva, 2006), kus käsitlen ka Opus Dei tegevust Eestis. Saard ei paista teosega tuttav olevat, ehkki ta on muidu hästi teadlik kirikulooalasest uurimistööst Eesti kohta Soomes. Mõlema raamatu autoritel on nähtavasti märkamata jäänud ka minu artikkel "The Holy See's Interest in Estonia in the 1920s and 1930s" teoses Bergström ja Salonen (toim.), *The Holy See's Foreign Policies in Inter-War Europe* (Suomen kirkkohistoriallinen seura, 2016). Selles analüüsin Vatikani salaarhiivi dokumentide abil Püha Tooli taotlusi Eesti suhtes ja Vatikani jõudnud teavet Eesti poliitikute suhtumise kohta katoliku kirikusse sõdadevahelisel perioodil.

Mainitagu veel üht omapärast detaili praeguste Eesti piiskoppide kohta Saardi raamatus. Oleksin oodanud, et Eesti luteri kiriku praegust peapiiskoppi Urmas Viilmat mainitaks raamatus vähemalt korra. Seda aga ei tehta, isegi mitte ulatuslikus ajaloolises kronoloogias. Mõlema raamatu üks kasulik lisa oleks võinud olla nimekiri kõigist Eesti eri konfessioonide piiskoppidest vähemalt esimese iseseisvuse ajast alates.

Üks asi, mida kummaski raamatus ei käsitleta, ent mida ehk tasuks uurida Saksa okupatsiooni ajast, on eestlastest sõjaväepreestrite tegevus SS-vägedes idarindel. Soomes on viimasel ajal äratanud suurt huvi ja koguni kõmu kirikuloolase André Swanströmi uurimus Soome SS-meeste religioossuse kohta ja Soome sõjaväepreestrite tähelepanekud juutide mõrvamisest (*Hakaristin ritarit: Suomalaiset SS-miehet, poli-*

tiikka, uskonto ja sotarikokset. Atena, 2018). Kas Eestis võiks leiduda veel kasutamata allikaid samalaadse uurimistöö jaoks?

Teosed lõpevad väga erineval kombel. EKR lõpeb kahe peatükiga Lea Altnurme sulest, millest üks käsitleb mittekristlikke usundeid ja rühmi esimesest iseseisvusperioodist tänapäevani ja teine religiooni individualiseerumist käesoleval sajandil. Need on raamatule heaks lõpetuseks ja eriti Altnurme teine artikkel annab ka mõningast ainest eesti religioossuse tuleviku üle mõtisklemiseks. Saardi raamat jällegi lõpeb kenakese äkkpidurdusega Eesti õigeusu uuema arengu juures. Kummaline on see, et selles ei mainita üldse Moskva ja Konstantinoopoli patriarhaadi vahelist konflikti, mis oli põhjustet patriarhaalsete huvide kokkupõrkest just nimelt Eestis ja viis armulauaosaduse katkestamiseni 1996. aastal. Saardi teos vajanuks elegantsemat lõppu, mingisugust kokkuvõtvat lõpupeatükki.

Eesti kiriku- ja religioonilugu ning *Ristitud eestlane* on mõlemad lugemisväärsed teosed, mis annavad kirikute ja usundite ajaloost huvitatuile palju. Stiili ja sisu osas on nende vahel teatud ilmseid erinevusi, mida võiks iseloomustada näiteks nii, et esimesena mainitu on kergemini loetav ja laiema ulatusega, samas kui Saardi teos sisaldab rohkem detailiteavet, ent teisalt on veidi raske lugeda.

Mikko Ketola

Soome keelest tõlkinud Jaan Kangilaski

MIKKO KETOLA (1963) on Helsingi Ülikooli üldise kirikuloo dotsent ja lektor, teoloogiadoktor. Tema uurimisaladeks on Baltimaade kirikulugu ja katoliku kiriku ajalugu. Teoseid: *The Nationality Question in the Estonian Evangelical Lutheran Church, 1918–1939* (2000) ja *Opus Dei: Vaiettu salaseura?* (2006). Eesti keeles on ilmunud tema koomiks *Maarja kood: Professor Anni Isotalo uuringud* (koos Anssi Rauhalaga, 2007).

ABSTRACTS

HANS ASPERGER. **"Autistic psychopaths" in childhood. Part I**

While observing children's psychotic disorders, Asperger is guided by the principle expressed in his habilitation thesis presented to the Medical Faculty of the University of Vienna that each characteristic of the human personality is connected with the other traits; therefore individual psychic facets are not unchangeable constants differing in quantity only. Asperger explains that his method is based on intuition*, on the endeavour to understand the* principal structure *of the personality; he tries to bring forth the features according to which the person being characterised is* organised*. For the scientific substantiation of his method, he is grateful to Ludwig Klages in whose opinion the nature of humans is revealed by their expressive phenomena.*

This method — to move to the essence through expressive phenomena — attempts to understand the personality in its uniqueness, to find regular correspondence between the external and the internal, the physical and the psychical, motor skills, facial expressions, movements, vegetative phenomena (in which the psychical "takes place"), speech modulation and manner of speaking and traits of character. If we try to explain it simply and to create a picture of what is "expressed" in a person standing in front of us, we knowingly abandon placing him/her into an artificially created test situation, forcing him/her into a stereotypical test machine which has no connection with everyday experience.

The aim of Asperger's study was to prove the accuracy and applicability of his method by examples. He describes a type of children who are characterised by a uniform main disorder. This is typically expressed in physical traits, expressive phenomena, the whole behaviour and remarkable and very characteristic adjustment difficulties. If, in many cases, social

failure is in the foreground, it is compensated in some other cases by extraordinary originality of thinking and cognition, which often leads to exceptional achievements in later life. In the case of such psychopaths, the requirement that the people who do not fit into the framework of the average need special educational approach which should be accommodated to their specific problems can well be proved. Finally, it is possible to prove that deviant people also have their role in the big social community, particularly if guided with understanding and love.

*Trying to find and define the main disorder based on how the personality belonging to this group of children seems to be organised, Asperger uses the concept "autistic psychopaths". In the following, he describes some characteristic images of their personalities. (*Edit.*)*

RIIN KÕIV. **What, who, how, and when is socially constructed**

It is a common claim in various fields of the humanities, social sciences and social philosophy but also in public discussions that one or another phenomenon (gender, nationality, sexual orientation, race, etc.) is socially constructed. It is also common to deny such claims.

Yet, not always is it explicitly specified in the context of making such claims what one exactly means by being socially constructed. Consequently, the content of constructionist claims and the denial thereof remains unclear. Therefore, it also remains unclear what makes such claims true or false.

In this paper, drawing upon the tradition of analytic social philosophy tradition, I outline and explain some basic distinctions regarding what one might mean when arguing that something is (or is not) socially constructed. First, I distinguish between two ways how *something can be socially constructed: socially* constituted *or socially* caused. *Second, I distinguish between two kinds of things* that *can be socially constructed: things in the world or our representations (e.g., concepts) of them. Given the different combina-*

*tions of these options, the thesis that a phenomenon is (or is not) socially constructed can mean importantly different things, and its truth or falsity depend on importantly different factors. I go through these different combinations, discuss the implications of the respective constructionist positions, and how the different kinds of constructionist theses relate to one another. (*Auth.*)*

TOOMAS KIHO. **University festivities**

PRIIT ROHTMETS. **Unglued Orthodox world**

The article is an analysis of the internal life of the Orthodox church. It concentrates on the emergence of new Orthodox churches which, although they carry on the centuries-long heritage of the Orthodox church, are related to a concrete state and its prevailing mentality.

The emergence of new Orthodox churches in a few last centuries has not brought about peace and understanding between Orthodox churches but has taken the relations between churches to the verge of a crisis. What is happening in the Orthodox church proves that this is a world where the interests of states, Orthodox communities and churches collide.

In detail, the article views the development of the Ukrainian Orthodox Church created in 2018 and, more broadly, the religious situation in Ukraine and the attitude of other Orthodox churches, particularly the Russian Orthodox Church, to the Ukrainian Orthodox Church. Along with Ukraine, the situation of the Montenegrin and Macedonian Orthodox churches and their endeavours to find their place among other Orthodox churches are analysed. In addition to the Balkans, the article also discusses the situation of Orthodoxy in Western Europe.

For the countries where Orthodoxy is the national church, it is an essential factor of national policy, relying on which it is possible to mobilise people and also to bring political confrontations to the church. This has made the situation in the Orthodox church fragile. On the one hand, the canon law and

historical traditions of the Orthodox church and, on the other hand, political ambitions collide. The scales are increasingly tilting towards the latter. In this case, the size of the churches, church policy, and the use of churches in domestic and international political life are most essential. (Auth.)

PAUL TILLICH. **The essence of religious language**

In the essay written in 1959, Tillich deals with interpretation and understanding of religious symbols. These problems are also topical at present.

Symbols and signs differ in principle — signs do not possess a part of the reality and power they signify. The most essential function of the symbol is to disclose the levels of reality which are otherwise hidden, and which cannot be made visible in any other way. For this to happen, the levels in our soul must also open — the levels of our internal reality which must be in correspondence with the levels of the external reality.

Symbols originate from a place that is called "collective unconscious". They are not created intentionally but have emerged in a certain group who recognises its real essence in a certain symbol, in a certain word, in a concrete flag or whatever.

Like all the other symbols, religious symbols also reveal a certain hidden level of reality which cannot be made visible in any other way. This is the deep dimension of the reality itself, not another level in addition to others but a fundamental level that forms a basis for all the others. Here, Tillich also differentiates between the two main levels of the religious symbol — the transcendental which goes further from the empirical reality and the immanent which lies within the frames of the reality we encounter.

Summarising the essence of the "truth of religious symbols", he also explains that religion is ambivalent, and each religious symbol can become demonised (become an idol). The symbol can be elevated to the ultimate, although no religious homily or religious cult is ultimate. Only the uncon-

*ditioned is ultimate. When Christianity claims to have the truth hidden in the symbol which surpasses every other truth, it finds it in the symbol of the cross, Christ's cross. He who embodies the perfection of divine presence sacrifices himself not to become an idol, one of the gods beside God, a half-god whom his disciples gladly would have made him. Therefore, the crucial text in the Gospel According to Mark and perhaps in the whole New Testament is the story where Jesus acknowledges the name "Christ" proposed by Peter only on the condition that he goes to Jerusalem and must suffer and die there. This means that he denies being made an idol. This is the criterion for all symbols, and the criterion that each Christian church should obey. (*Edit.*)*

MADIS KÕIV. **Night at a restaurant: Excerpt from the novel *Messages from my Mother***

TIINA VÄHI. **The time of the wolf: A reflection**

The article discusses the Estonian identity through several national symbols, particularly the wolf, who was selected as the national animal in the centenary year of the Republic of Estonia (2018). In one or another way, the metaphors "Estonians' wolf's years" and "wolf's morals" characterise all the periods in Estonian history, including the present time.

In the first period of the Republic of Estonia (1918–1940), the images, signs and artworks based on the ancient struggle for freedom and the national epic Kalevipoeg *were seen as hidden symbols of the spirit and the power. In the years of the Soviet occupation, they were interpreted as symbols of "lost Estonia", as signs of the resistance movement.*

It was depressive in the Soviet period that the Estonian attitudes had to be constantly hidden, but the identity of the state and the nation could still be borne in mind by means of mimicry. So, the barn swallow, the cornflower and the oak leaf were applied in the 1960s as apolitical signs that still expressed the Estonian idiosyncrasy. Along with song festivals

and the epic Kalevipoeg, *they enjoyed the greatest popularity until the time when the Republic of Estonia and its state symbols were restored in 1991. After some time, some additional symbols from nature were chosen again, e.g. animals, fishes and birds of the year. Among them, the wolf, which has an ambivalent position in folklore, was crowned the animal of the year in 2013 and, in 2018, became the national animal.*

If earlier the Estonians were described as the mighty descendants of their ancient ancestor Kalev, and Kalev as a name was popular and visible, in recent times it has been overshadowed by the new craze for the wolf, and the "wolf tribe" has been highlighted. The name and image of the wolf have even been applied in the logos and names of business companies. The trailblazer was the Black Nights Film Festival (PÖFF) with the PÖFF wolf as its symbol and mascot. Two sculptures have been erected in honour of the wolf in the Estonian capital Tallinn, like to the Tambov wolf in Tambov, Russia.

The more conservative part of Estonians, on the contrary, is not excited by the wolf as a "cultural animal" — the wolf belongs to the forest, not to the town, village or pasture. Even at the contest for the national animal, the supporters of the wolf and the hedgehog could be distinguished. The latter relied on mythology and the fundamental text of Estonian literature, the epic Kalevipoeg. *They stated that, for modest Estonians whose hero got good advice from the hedgehog, the hedgehog would be more appropriate. Moreover, the wolves were Kalevipoeg's fiercest enemies whom he clobbered without mercy. Likewise, the Estonian farmers have fought for centuries against the wolf as a threat to their livestock.*

The Estonians' anger against the wolf is like smouldering fire that bursts into flame when wolves harm them. Nonetheless, the relations between people and wolves also have another side — love. From ancient hunters to present-day naturalists, conservationists and culture freaks, the wolf has been considered a beautiful, vigorous and wise animal. Regardless whether we feel more hate or love for the wolves, we have to

*make peace with them and continue living together like our ancestors did — they gave them their due. (*Auth.*)*

Review

CORNELIUS HASSELBLATT. ***Kalevipoeg* as a pictorial epic and in the Võro language!**

Kalõvipoig: Pilteepos. I osa = Kalevipoeg: Pilteepos. I osa. *[Kalõvipoig: Pictorial epic. Part I = Kalevipoeg: Pictorial epic. Part I.] Compiled by MTÜ Kultuuripärandi Hoidja, makers of the book Toom Tragel, Raoul Annion, Marek Laimets, translated into Võro by Urmas Kalla and Paul Hagu, artist Toom Tragel. Tallinn: MrBee, 2014. 56+56+10 pp;* Kalõvipoig: Pilteepos. II osa = Kalevipoeg: Pilteepos. II osa. *[Kalõvipoig: Pictorial epic. Part II = Kalevipoeg: Pictorial epic. Part II.] Makers of the book: Jevgenia Dudin, Raoul Annion, artist Jevgenia Dudin, translated into Võro by Urmas Kalla, foreword and middle-of-the book story by Sirje Purga. Tallinn: MrBee, 2016. 68+70 pp;* Kalõvipoig: Pilteepos. III osa = Kalevipoeg: Pilteepos. III osa. *[Kalõvipoig: Pictorial epic. Part III = Kalevipoeg: Pictorial epic. Part III.] Makers of the book: Raoul Annion, Ats Nukki, artist Ats Nukki, translated into Võro by Urmas Kalla, foreword and middle-of-the-book story by Madis Arukask. Tallinn: MrBee, 2017. 88+88 pp.*

MIKKO KETOLA

Riho Altnurme (ed.). Eesti kiriku- ja religioonilugu. *[History of church and religion in Estonia.] Tartu: University of Tartu Press, 2018. 390 pp. Riho Saard.* Ristitud eestlane. *[Baptised Estonian.] Tallinn: Argo, 2018. 606 pp.*

AUTHORS

HANS ASPERGER (1906–1980), Austrian paediatrician and medical scientist

CORNELIUS HASSELBLATT PhD (1960), Finno-Ugrist

MIKKO KETOLA DTheol (1963), associate professor of church history at the University of Helsinki

TOOMAS KIHO PhD (1963), editor-in-chief of Akadeemia

MADIS KÕIV (1929–2014), Estonian theoretical physicist, philosopher and writer

RIIN KÕIV MA (1985), doctoral student of philosophy at the University of Tartu, junior research fellow

PRIIT ROHTMETS DTheol (1981), senior research fellow in church history at the School of Theology and Religious Studies, University of Tartu, and professor of church history at the Theological Institute of the Estonian Evangelical Lutheran Church

PAUL TILLICH (1886–1965), German-American theologian and philosopher

VELLO VINN (1939), Estonian artist

TIINA VÄHI MA (1956), doctoral student of philosophy at the School of Theology and Religious Studies, University of Tartu

CONTENTS

"Autistic psychopaths" in childhood. Part I ..... *Hans Asperger* 3
What, who, how, and when is socially constructed .... *Riin Kõiv* 54
University festivities ..... *Toomas Kiho* 76
Unglued Orthodox world ..... *Priit Rohtmets* 78
The essence of religious language ..... *Paul Tillich* 115
Night at a restaurant: Excerpt from the novel *Messages from my Mother* ..... *Madis Kõiv* 128
The time of the wolf: A reflection ..... *Tiina Vähi* 155
Review: *Kalõvipoig: Pilteepos. I osa = Kalevipoeg: Pilteepos. I osa.* Kokkopandja MTÜ Kultuuripärandi Hoidja, raamadu tegijä' Trageli Toom, Annioni Raoul, Laimetsa Marek, võro kiilde ümbre pandnu' Kalla Urmas ja Hao Paul, kunstnik Trageli Toom. Tallinn: MrBee, 2014. *Kalõvipoig: Pilteepos. II osa = Kalevipoeg: Pilteepos. II osa.* Raamadu tegijä' Dudini Jevgenia, Annioni Raoul, kunstnik Dudini Jevgenia, võro kiilde ümbre pandnu' Kalla Urmas, edesõna ja keskraamadujutt Purga Sirje. Tallinn: MrBee, 2016. *Kalõvipoig: Pilteepos. III osa = Kalevipoeg: Pilteepos. III osa.* Raamadu tegijä' Raoul Annion, Ats Nukki, kunstnik Ats Nukki, võro kiilde ümbre pandnu' Urmas Kalla, edesõna ja keskraamadujutt Madis Arukask. Tallinn: MrBee, 2017. .... *Cornelius Hasselblatt* 177
Review: Riho Altnurme (toim.). *Eesti kiriku- ja religioonilugu.* Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018. Riho Saard. *Ristitud eestlane.* Tallinn: Argo, 2018. ..... *Mikko Ketola* 180
Abstracts 185

eurozine

www.eurozine.com

Praakeksemplaride puhul palume pöörduda:
AS Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn, tel. 6563639

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 777022

Hind 3.90 eurot